Роман

I

У Комітеті охорони пам'яток старовини й мистецтва, де я працював тоді за сумісництвом на посаді консультанта, секретар Комітету Стрижиус, Петро Йванович, мене зустрів, підвівшись назустріч. Простягаючи руку, він сказав своїм блідим, неквапливим, млявим голосом:

— А ми на вас, Ростиславе Михайловичу, чекаємо нетерпляче. Давненько ви не були ласкаві завітати до нас. Давненько!.. Днів з чотири, якщо не більше!.. Збирались навіть кур'єра посилати за вами додому... Справи!

Я потиснув простягнену мені руку, і, як завжди, від цього дотику до його вологої й холодної руки в мене лишилось враження, ніби я торкнувся трупа, який багато часу пролежав у морґові... бр-р-р, яка гидота!.. Окремим декретом треба було б заборонити приймати на посади секретарів до установ людей з подібними долонями.

Я одводжу руку назад, за спину і тримаю її так, щоб не доторкнутися нею ні до чого й витерти згодом хусткою.

Ми стоїмо один проти одного. Я — масивний і огрядний у синьому піджаку, в золотих окулярах, респектабельний і певний себе. Він — блідий і безбровий з рідким, їжачком зачесаним волоссям, з стосами жиру, відкладеними на спині, широким, як у жінки, крижем і коротенькими худорлявими ніжками, на яких безпомічно тилигаються штанці, що їх він раз-у-раз підсмикує. В'їдливий педант з писклявим і

верескливим баб'ячим голосом євнуха. Увесь розм'яклий і пухкий. Опара, що повзе з макітри.

Він був дріб'язковий, причіпливий і мстивий. Як і кожна педантична людина, він не забував ніколи і нічого, жадного випадкового на нього нарікання, жадної побіжної скарги або закиду чи жарту, киненого була ненароком і сприйнятого ним за образу. При нагоді він давав це відчути, звичайно на дрібницях, часто досить прикрих і дошкульних.

Його цінили. Мені закидали, що я надто несправедливий у своєму до нього ставленні. Можливо!.. У кожнім разі я не міг його терпіти, а він мене так само. Я діяв йому на нерви. Він мені. Ця неприязнь була в нас взаємною. Ми не могли розмовляти один з одним спокійно. Якщо ми розмовляли, ми завжди пікірувалися.

Моє неуважне ставлення до своїх службових обов'язків, те, що я ніколи не одсиджував визначених для мене урядових годин, взагалі зрідка й нереґулярно з'являвся в комітеті, він сприймав як особисту для себе образу, а те, що в книзі одвідувань я розписувався за всі дні, навіть і за ті, коли я зовсім не показувався в установі, це дратувало його. Він страждав і обурювався. Він лютував, хоч і не показував цього назовні.

Він завжди лишався непомітним. Тихий, сумлінний, дбайливий. Протягом цілого дня він майже ніколи не підводився зі стільця за своїм столом. Акуратний і скромний робітник, ретельність якого в праці й увага до дрібниць імпонували. Він приходив до установи першим і йшов останнім, якщо взагалі він ходив додому. Хіба що спати... В позаурядові години, по вечері, він повертався до установи, він копирсався в папірцях. Він мовчки перебирав їх. Нумеруючи, підшиваючи, розкладаючи їх по теках, створюючи вибагливі системи розташування канцелярських паперів, він утворював в установі уявність якоїсь роботи, діяльности, цілковитої упорядкованости.

Мерцеві, канцеляристові доручити живу справу!.. Він нездібний був відокремити істотне від неістотного. Значному й незначному він надавав однакової ваги. Він не зневажав дрібниць. Він був аж надто сумлінний для цього. Він обурювався, коли йому радили зробити щось подібне. Своїм писклявим баб'ячим голосом він доводив вам, що в урядових справах немає й не може бути чогось дрібного й маловартного.

Наслідком цього було те, що попри все його сумлінне ставлення до праці, попри всю його наполегливість і уперту ретельність, і саме через це, він аж ніяк не вмів дати собі ради. Невпорядковані купи паперів раз-у-раз росли в нього на столі, накопичувались в шухлядах. Важливі й негайні справи відкладались з дня на день, — аджеж до них повинна була дійти своя черга. І кінець-кінцем, у справах комітету панував хаос і цілковите безладдя.

— ...Прошу вас! — сказав він, подаючи мені теку з справами, що їх я повинен був розглянути як консультант.

— Гаразд! — відповів я.

Я взяв у нього теку з паперами і, вітаючись на ходу з нашими дівчатами, що сиділи за машинками, пішов до свого столика, над яким на стінці урочисто прибитий був чіткий чорнолітерний напис: "Консультант. Приймає щодня від 12 до 3".

Хтось дрібними літерами олівцем дописав уїдливе "не". Аллах його відає, хто це зробив! Я не дошукувався, однак і не стирав. Поправка, неофіційно внесена в офіційний текст напису, не розходилася з дійсністю. Я завжди тримався того погляду, що точність у службових справах є закладом їх успішности.

Я сів. Я витяг з кишені хустку й обтер нею собі руку. Це принесло мені радісне почуття полегшення.

Друкарки, помітивши це, пирскнули зі сміху та з новим запалом, схилившись над машинками, застукали по клявішах.

Я розкрив теку, У теці було акуратно підшито кілька перенумерованих папірців.

Звернення від Художнього музею в Дніпропетровську до Комітету охорони пам'яток з проханням оголосити церкву, побудовану за архітектурним проєктом Линника в році 1908-ому, культурно-мистецьким заповідником.

Копію постанови Облвиконкому про відібрання кам'яниці від парафіяльної ради.

Доповідну записку на 12 сторінках густо друкованого на машинці тексту, де доводилось мистецьке значення церкви, як високоцінної архітектурної пам'ятки, і необхідність зберегти її, як окремий культурно-мистецький заклад, прилучивши як філіял до Музею.

Я не сподівався знайти щось для себе нове в тій записці і тому перегорнув її сторінки, не читаючи.

Я позіхнув.

Що це все мене обходило?.. Чи є щось нудніше за канцелярські будні?!.. Я знемагав до безнадійности!

В теці були ще папірці, кожен під черговим числом. Повідомлення, що відділ мистецтв Облвиконкому та Дирекція Музею скликають нараду з представників зацікавлених установ та фахівців для обміркування справи про перетворення церкви, побудованої Линником, в філіял Художнього музею. Програма денна робіт. Повістка на перше засідання.

На всіх тих паперах і на доповідній записці червоним олівцем була написана резолюція голови нашого комітету: "Рос. Мих. на заключення", а на запрошенні: "запропонувати Рост. Мих. поїхати на нараду".

Я виконав свій обов'язок, я переглянув папірці. Що більше можна було вимагати від мене як консультанта?.. Я страждав од утоми, виснаження і нудьги. Я був тут ніхто і ніщо. Я шукав для себе порятунку. Я пробіг очима по кімнаті. Колекціонуючи враження, як інші колекціонують поштові марки, я прагнув врятувати себе від поразки.

Довгі промені шовкових панчіх привабили мене несподівано обіцянкою визволення. Чорний корпус машинки відокремлював кармін уст від чорного блиска лякованих черевик. На краю столика лежала згасла цигарка.

Симочка перехопила мій погляд і підвела рудаво-фарбовану голову. В її посмішці було чекання. Підбадьорюючи, я посміхнувся їй у відповідь. Жестом вона показала, що їй бракує сірників.

— Ловіть!

Мідна пласка запальничка описала в повітрі параболю й опинилась в її цупких руках маленької мавпочки.

Вона розкурювала цигарку. Її очі були сповнені поблажливости. Дим цигарки стелився вгору, наслідуючи єгипетську екзотику малюнка на цигарковій коробці. З викликом вона закинула ногу на ногу.

Хто скаже, звідкіля, з яких нікому не знаних просторів приходить до чоловіка жаль, коли він дивиться на жінку?!..

Рішучим жестом я закрив теку і пішов до стола, за яким сидів секретар. Тихо й обережно поклав перед ним теку, і сказав:

— Не поїду!

Він збентежено підвів свою вузьку голову з рідким волоссям, подивився на мене, немов спросоння, й спитав:

— Як же це так, Ростиславе Михайловичу, що ви не поїдете? Аджеж голова поклав резолюцію, щоб ви!..

Він кліпав розгублено білявими повіками. Він ненавидів мене.

Я почував себе піднесеним і вільним. У відповідь категорично:

— Не поїду!

— І все таки?

— І все таки не поїду!

Йому явно бракувало повітря. Він дихав важко, астматично, з присвистом. Він уп'явся пальцями в бильця крісла.

— Але чому, власне, скажіть мені, будь ласка, ви відмовляєтесь їхати? — запитує мене, і в його голосі чути лють.

Дівчата за своїми машинками прислухаються до нашої суперечки. Вони звикли, що я з нашим секретарем розмовляю в тоні бравади, в манері, яка дратує його, тішить мене і бавить їх. Вони кинули стукотіти. Заховавшись за бортами машинок як за прикриттям, схилившись над переписуваними рукописами, вони удають, ніби в ретельній увазі до праці, намагаються розібрати нечіткий почерк тексту.

— Чому? — замислено перепитую я.

Чому?.. Щиро признатись, у мене немає жадного приводу, яким би я міг пояснити причину, чому я відмовляюсь. Я шукаю першого-ліпшого арґументу і, здається, таки находжу. Принаймні він здається мені найбільше переконливим з усіх можливих.

— Не поїду, тому що не поїду. Навіщо мені їхати, коли з таким успіхом я можу й не їхати?!..

Він дивиться на мене олив'яним, риб'ячим поглядом. Я знущаюсь з нього. І він розуміє це. Певне, він волів би відповісти мені якоюсь уїдливою брутальністю. Він щось мурмотить, мені здалося, що він прошепотів "нахаба", але він примушує себе стриматись, щоб не сказати це вгопос. Служба й службова субординація для нього є понад усе.

Він нервово підтягує краватку, обмацує пучками комірець, простягає руку й бере зі столу лінійку. І хоч, — я бачу, — пальці в нього і лінійка, яку він тримає в руці, тремтять, він відповідає мені якнайлагідніше:

— Розуміється, Ростиславе Михайловичу, ви маєте рацію. Ніхто не наважився б настоювати або вимагати чогось од вас... І з боку голови це швидше пропозиція, так сказати, запитання, як я розумію. Нічого більше. Саме з уваги до вас... Погода стоїть гарна, так би мовити, весна, ви любите їздити. Отже...

— Гаразд, — кажу я, — погода гарна, і я люблю їздити, все це так, але чому, якщо вони там хотіли, щоб я приїхав до них, вони не звернулись безпосередньо до мене і не запросили мене особисто?

Секретар безпорадно розводить руками. Мовляв, що він може?!..

— Гадаю, — каже він запобігливо, — вони були певні, що Комітет запропонує їхати вам і нікому іншому! — Він переводить дух і тоді додає:

— Звертатися до Комітету в справах архітектурних пам'яток, це звертатися лише до вас. Ви ж одинокий і найавторитетніший фахівець на цілу Україну!

Він видавлює з себе цей малосмаковитий комплімент. З бляшаного тюбіка повзе, хробаком згортається червоний крап-лак.

Розуміється, мене ніхто не збирався обминати абож тим паче ображати. І взагалі, це було б надто смішно хвилюватися, що тебе обійшли надісланням якогось канцелярського папірця. Я не маю жадних претенсій ні до кого. Що ж до директора Художнього музею, Арсена Петровича Витвицького, то я його взагалі дуже поважаю й люблю. Культурна, мила й приємна людина.

Та я продовжую опиратись:

— Ні, не поїду. І не кажіть нічого, не поїду. Он, попросіть Софрона Викентовича або Панаса Карповича. Та, зрештою, що все це мене обходить?!

Я починаю говорити з роздратованням. Досі я бавився, тепер я починаю сердитись.

Секретар нервово стрясає своєю маленькою голівкою й благально здіймає вгору лінійку. Він, як і я, ми добре знаємо, що на подібну нараду, де вирішатиметься доля цього маленького архітектурного шедевра, яким є ця варязька церква, збудована за проектом славетнього Линника, годиться їхати мені й нікому іншому.

Він переводить розмову в плян матеріяльних розрахунків.

— Усі витрати вони беруть на себе. Забезпечують мешкання. Сплачують командировочні.

— Сплачують командировочні?!.. — я знизую зневажливо плечима: — Ото добре! Чи, може, я повинен був би їхати, коли б вони їх не сплачували?.. Та, взагалі, що таке командировочні? Правдиві дурниці! Тих командировочних мені не вистачить і на одну вечерю в добрій компанії в гарному ресторані. Сказали...

Я одвертаюсь, щоб іти. Шукаю очима течки, яку я не знати де ткнув, прийшовши. Кидаю привітний погляд друкаркам і зокрема Симочці.

Секретар не витримує. Він виходить з-за столу, що він звичайно робить дуже рідко, і перетинає мені дорогу.

— Не турбуйтеся. Ми залагодимо. Ми напишемо, щоб вони сплатили вам не лише командировочні, але й консультаційні.

— Вони не згодяться! — кажу я.

Секретар вражений.

— Якщо ми їм напишемо? Це ж неможливо!.. Готувати вам мандата?

Харків мені обрид. Погода стоїть бездоганна. В мені прокидається пожадливе бажання мандрів. Я кажу:

— Готуйте мандата. Бодай проїдусь. Що мені з вами робити? Ви й так кажете, що я в Комітеті нічого не роблю.

— Я це кажу? Бога бійтеся, Ростиславе Михайловичу, як вам не соромно таке гадати, не те, що казати! Як же так можна! Хіба я не розумію? Комітет — це ви, а ви — це Комітет! Що таке Комітет без вас?

— Ну, ну, гаразд. Хай буде. Поїду. Тільки не забудьте послати телеграму, щоб на післязавтра замовили для мене кімнату в готелі. А то

й те і се, і так і сяк, а телеграму, з властивої вам капосности, і не надішлете!

Секретар насумрюється, кліпає білявими повіками й, похлинувшись, кахикає.

Я повертаюсь, і захоплений погляд Симочки сяє мені назустріч. Вона так само не терпить свого шефа, як і я.

II

Я стою коло відчиненого вікна, і мені здається, що я відчуваю аромат квітів. Запах збіжжя й степової трави. Поїзд з гуркотом проноситься повз червоні будинки маленької станції. З високого плоскогір'я блиснув в далечині Дніпро і за ним масив гори та розпластане під горою широке місто. Допитливий зір, шукаючи не знати чого, пожадливо блукає в ранковому тумані, що легкою димкою прозоро огорнув безмежні простори задніпровських степових пустель.

Це було сильніше за мене, це почуття внутрішнього хвилювання, що постало з глибин моєї самоти, несподівано прилинуло до мене, прокинувшися десь там, в безкраїх несказанних надрах моєї істоти.

Приголомшені бездомними мандрами, невикорінені й ніколи невикорінювані, тільки приспані, від початків людства властиві людині могутні інстинкти зв'язку з місцем, з землею, з ґрунтом раптом з новою силою опановують мене.

Сучасна людина виробила в собі звичку не мати свого кутка. Вона розірвала пуповину, що зв'язувала її з материнським лоном місяця. Відмовилась од почуття спільноти з землею. Зреклася свідомости своєї тотожности з країною. Загубила згадку про свою спорідненість з вітчизною. Місце народження обернулось посвідкою, виданою з Загсу, черговим пунктом заповнюваної анкети.

У звичці блукати людина шукає для себе захисту від влади первісних інстинктів. І все таки од цих інстинктів ніколи не можна звільнитися, при першій нагоді вони проривають штучні заборола, як річна повінь, коли приходить весна.

І оце я стою біля вікна, й вітер дме в обличчя, і я дивлюсь на далеке місто, де я не був з дитинства, і у мене в серці з'являється біль, ніби голкою щось царапнуло серце, і глуха тривога охоплює мене. Я відчуваю, що щось немов назавжди загублено і натомість не знайдено нічого.

Гуркоче потяг по мосту через Самару. Даремно я шукаю великих зелених верб, що росли колись на березі. Я не знаходжу їх, серед порожніх берегів тече оголена ріка. Пласка й безбарвна, вона здається нудною й вимученою вигадкою дадаїстичного поета. Абстрактною формулою механістичної теорії. Жадна ріка! Не ріка, лише труп ріки. Мертвотний плин нерухомої рідини. Схематизований кресленик з підручника гідрографії.

Я не витримую. Я обертаюсь, спустошений, розчарований, в німому пригніченні. Я потребую співчуття. Я нарікаю. Я скаржуся. Не звертаючись ні до кого, я кажу:

— Уявіть собі, жадного дерева!

Крик вирується в мене зсередини. Мовчазний крик, для якого немає в мене слів.

На мене дивляться з здивуванням, і ніхто не відповідає мені.

Минаємо міст і те, що раптом одкривається передо мною за мостом, вражає мене своєю несподіванкою. Та сама безкрая безмежність простору й неба, що була й колись, але вже не степової цілини, а рейок, шлаку, стрілок, вантажних і пласких, червоних і зелених вагонів, білих

льодовень, одкритих плятформ, цистерн. Од колишнього степу не лишилось і сліду, на всій колосальній площі простяглись паралельні без числа ряди залізничих колій; на десятки кілометрів розкинувся залізничий парк. І вже немає й сліду родючої землі; поверхня, заллята олією, лискучочорна від масних плям нафти, вкрита шаром дрібного вугілля, шлаку, сміття й бруду.

Залізо, чавун, кам'яне вугілля, кокс, цемент, цегла обернули степ у чорне гробовище. Зникли зеленосірі неорані перелоги, і потяг мчить крізь простори, заповнені коліями, вагонами, цегляними корпусами електровень, заводів і фабрик.

Я під'їжджав до міста, якого я ще не знав.

На двірці мене зустріли з урочистою помпою. Я не встиг ще зійти з вагону, як Іван Васильович Ґуля, сяючи від захоплення, уже спішив відібрати у мене з рук валізку й пальто. Крізь потік юрби до мене пробирався Арсен Петрович Витвицький. Його гієратично пишна борода в тричі повтореному поцілункові торкнулася моїх грудей. Я тиснув комусь руки, хтось передавав мені квіти. Я проходив крізь амфіладу незнаних мені облич. Парада вітань нагадувала мені, що я на півдні.

Я почував себе зворушеним.

На майдані перед двірцем я зробив кілька кроків у напрямку до трамваю, але мене вже вели до авта, і Ґуля, стоячи на сходинці авта, розмахував моєю валізкою, як прапором.

В кращому з готелів для мене був замовлений великий комфортабельний номер. Усе виглядало вельми імпозантно. Найбіпьшу ревність проявляв Іван Васильович Ґуля, Я не мав про що турбуватись. Він дбав про все. Він не відходив від мене. Він лишався в номері, коли я приймав ванну. Він сидів поруч мене, коли я обідав. Він супроводив мене під час прогульки, коли по обіді я пішов пройтись по місту.

Ґуля!.. Він завжди палав і кип'ятився, цей експансивний, збентежений, збуджений, невеличкий чоловічок, огрядненький і з черевцем. Він був мій учень по Мистецькому інституту. Тепер він працював у Музеї на посаді наукового робітника й одночасно, за сполученням, виконував обов'язки уповноваженого Комітету охорони пам'яток. Він подобався мені своєю майже дитячою щирістю й наївною безпосередністю, своїм ентузіязмом, тією гострою й бурхливою експансивністю, з якою він реаґував на все, що його торкалося безпосередньо й що його часто ніяк не торкалося й до нього не мало, властиво, ніякого відношення. Односити листи на пошту. Направляти електрику. Підстригати кущі туї в палісаднику перед будинком Музею. Втрутитись в те, як двірник мете пішоходи.

Це було б навіть гаразд, ця піднесена його вразливість, ця щохвилинна його готовість реаґувати на все довкола, що стосувалося й не стосувалось його, коли б при цьому йому не бракувало двох незайвих для кожної людини якостей: деякої врівноваженості та бодай найменшої здібности стримувати себе!.. Для нього не існувало відтінків, нюансів, переходових кольорів, посередніх ланок, що з'єднували б крайнощі.

Він мислив протилежностями: ніч — день, пітьма — світло, добро і зло, біле й чорне, так або ні. Те, що лежало між ними, що не контрастувало, виникало з сполучення протилежностей, для нього не існувало. Усе це він або не сприймав зовсім, або одкидав з презирливою погордою.

Замість сполучувати, він роз'єднував. Він не прагнув примирювати щось. Миру не існувало для нього. В руці він тримав оголене лезо меча, завжди готовий вступити в двобій з противником.

Він здібний був сприймати лише непохитні істини, величні, громіздкі, важкі, вилляті з чавуну, висічені з ґраніту, істини — пам'ятники, істини — монументи, надгробки над істиною. Істини, усталені й визнані з

меморіяльною дошкою, прибитою на їх фасаді. Лише золотолітерний напис на фронтоні доводив йому, що ця істина заслуговує на пошану.

Домагаючись одержати від співрозмовника відповідь на питання, яке його цікавило, він вимагав, щоб йому дали категоричну відповідь. Кожна інша відповідь його не задовольняла. Він не припускав, щоб між "так" і "ні", між чорним і білим, протилежністю доброго й злого могли бути якісь кольори, вартості, гідні поваги. Як хробака він розчавлював з огидою хитке й нестале. Такий був він і в ставленні до людей. Людей він розподіляв на дві категорії: добрих янголів і лихих демонів. Перші сходили з неба, другі були відпоручниками пекла. Ґуля або захоплювався людиною й тоді проголошував її вмістилищем усіх і всіляких доброчинностей, або ставився до людини неґативно і тоді обертався на її непримиренного ворога. Він легко збуджувався і швидко доходив до несамовитости. Шаліючи, він не знав шляхів до згоди. Він плямував противника, ганьбив його, приписував йому якнайогидніші вади, найгірші наміри проти цілого людства взагалі й проти себе особисто зокрема.

Чи здібний він був триматися помірковано, поводитись лагідно й спокійно, розмовляти без екзальтації? Мабуть, що ні!.. Я мав нагоду бачити його тільки в двох становищах: або сповнений обурення й гніву, або захоплений людиною, річчю, твором мистецтва, справою.

В сантиментальному й чулому настрої він починав деклямувати, тоді він не говорив, а наче розлого виспівував. Збентежений, він говорив уривчастими фразами, кидав окремі слова, вигукував.

На одвідувачів Музею, коли він, в ролі екскурсовода, водив їх по експозиційних залях, показуючи картини, меблі, порцеляну, і довга паличка правила йому при цьому за шпагу, він справляв надзвичайне враження. Найгостріша страва, переперчений гуляш по-угорськи, розрахований на аматора, підносились одвідувачам, щоб вони мали щось покуштувати.

Його експресія, драматичність його викладу потрясали одвідувачів. Кожен стілець, шафка, теракотова статуетка, ескіз ляндшафту, малюнок кобзаря обертались в подію, в привід для захоплень або вибуху гніву. Те, як він рухався й промовляв, кожен рух і кожне слово скидалися на патосний і урочистий обряд, на вихід короля-сонце, багатобарвну театральну виставу, уривок з давньогрецької трагедії в камерному виконанні.

Картини, порцеляни, меблі правили за декорації. На їх фоні виступав Ґуля. Цей був у центрі. Усе інше було лише додатком, аксесуарами, які краще і виразніше дозволяли його бачити. Щоб лишатися до кінця самим собою, Ґулі бракувало хіба ще двох речей, котурнів і театральної трагічної маски.

Після огляду, закінчивши водити одвідувачів по залях Музею, він стояв, спираючись на паличку, блідий і виснажений, одкидаючи з лоба пасма чорного волосся. Витягнувши хустку, він витирав з обличчя краплі поту.

Робітники металюрґійного заводу, які приходили до Музею в порядку культпоходу, прибиральниці з Облвиконкому або якої-небудь іншої великої установи, літні жінки з сивим волоссям в червоних хустинках, приведені жінкою-організаторкою, яка називала їх "дєвочками", підходили до Ґулі, щоб особисто висловити йому подяку. Вони були потрясені. Тиснули Ґулі руки, записували просторі відзиви в музейну книгу для вражень.

Ґуля був людиною однієї думки, єдиної ідеї: мистецтво над усе. Мистецтво недоторкане. Мистецтво Середньовіччя й Відродження, ікони й портрети з часів козацького барокко, Візантія й Голляндія були для нього етапами вічности. З'являються й руйнуються держави, виникають і зникають народи, відбуваються в світі війни і революції, докорінно змінюється хід історії, але незмінно лишається черепок глини з мальованим орнаментом, уламок цегли від будівлі, шматок вапна з

блідими слідами рожевої фарби, мініятюра на пергамені, полотно картини. Усе зникає, лише твір мистецтва перебуває незмінним.

Ґуля вірив: його місія як уповноваженого Комітету охорони пам'яток, саме й полягає в тому, щоб забезпечити збереженість мистецьких творів. Свою службову професію, номенклятуру своїх посад, розписку в відомості на одержання зарплати він розглядав як необхідні складові ланки свого високого покликання, месіяністичного свого призначення охоронити пам'ятки мистецтва од нищення.

З волячою упертістю, з фанатичною непохитністю, з терплячою наполегливістю робив він свою справу.

Доля Варязької церкви, року 1908 побудованої за проєктом славетного Степана Линника, була справою, яка безпосередньо торкалася Ґулі як уповноваженого Комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва. Він сприймав її боляче й гостро.

III

Двері кімнати не зачинялись, один по одному приходили люди, знайомі, напівзнайомі й зовсім незнайомі, кого я бачив уперше в житті. Переважно останні.

Стукали в двері, і Ґуля відповідав: "Увійдіть". Він зустрічав людей, вітав, улаштовував де сісти. Декого, за власним вибором, підводив до мене, декого ні, я тиснув руки, висловлював радість бачити.

Одним з перших прийшов Арсен Петрович Витвицький, поважний і імпозантний з своєю довгою бородою. Сірий просторий піджак лежав на ньому з вишуканою елеґантністю. Я був щиро радий бачити його і поговорити з ним, але ми не встигли перекинутись і парою слів, як його відтиснули.

Прийшов директор Історичного музею, старий професор, в золотих окулярах і чорному сурдуті, знавець запорізької старовини, Данило Йванович Криницький, з своїм заступником, завідувачем етнографічного відділу в чумацькій вишиваній сорочці з довгими чумацькими вусами, широко знаний Петро Петрович Півень. Сяяли його червонокруглі щоки й, як дві щітки, стирчали брови.

В синьому легкому піджаку й білих брюках з'явився інженер-будівник Станислав Бирський, що керував справою Запоріжжя, нового міста при Дніпрельстані. Завітав редактор тутешнього літературного журналу "Зоря", громіздкий, у важких окулярах, гологоловий поет Семен Очеретяний.

Кімната поступово наповнилась, швидко не було вже де сісти. Ґуля викликав номерного, були принесені додатково стільці, але й їх не вистачило. Хто сидів на ліжку, хто на бильцях канапи, хто на виступі прямо. Хто стояв, прихилившись плечем до стіни. Ті, що прийшли згодом, навряд чи уявляли точно, хто тут господар.

Щодо мене, то я відступив на другий плян. На першому пляні був Іван Васильович Ґуля. Люди зібралися, щоб зустрітись і побалакати зі мною, але я мовчав, говорив Ґуля.

Справа Варязької церкви надто переповнювала його, особливо сьогодні, напередодні відкриття робіт наради, щоб він міг стриматись, щоб він міг мовчати. Він говорив.

Хвилюючись, знов і знов стаючи навшпиньки, ніби він бажав здаватись вищий, він говорив, збентежений і збуджений, звертаючись до всіх і ні до кого:

— Передати церкву, побудовану Линником, в розпорядження Міськкомунгоспу... Га? Як це вам сподобається?.. Твір високого мистецтва розглядати як ординарний звичайний будинок, як

приміщення, що має таку то й таку кількість квадратових метрів корисної площі, що її можна вжити доцільніше, ніж досі. Приміром, обернути на склеп для борошна, олії, гасу, оселедців та інших продуктів широкого вжитку в загальній системі споживчої кооперації, щоб забезпечити постачання околишніх дрібних крамничок.

Він обернувся до мене. Він схопив мене за руки й тиснув мені долоні. На очах йому блищали сльози.

— Що ви скажете на це, Ростиславе Михайловичу? Ви повинні сказати своє слово. Вас послухають. Вас не можуть не послухати...

Він вимагав од мене відповіді, він вимагав од мене остаточної відповіді. Він не здібний був вимагати іншої. Вік кликав мене діяти.

Він стояв передо мною, невблаганний і суворий, з чорною шевелюрою, що пасмами променів здіймалась над його головою, головою гнівного пророка з коротеньким носом і дрібним ластовинням, розкиданим по обличчю. Він сподівався, що слово, від мене сказане, прозвучить у цій готельній кімнаті як сурма архангела, що сповіщає день останнього суду.

В надмірності його екзальтованого патосу було щось біблійне. Маленький Самсон, ладний схопитись за стовпи, що підтримують сволок, здвигнути стовпами, щоб і дах, і каміння стін впали на голови нечестивців, які насмілюються зневажити високий твір великого мистецтва.

— Така видатна, така геніяльна пам'ятка мистецтва, — вигукував він, — і перетворити її на господарчий склеп. Це ж блюзнірство! Це ж бласфемія. Це ж, це ж...

Він не знаходив слова, яке могло б вичерпати й втілити глибину його розпачу. Йому не вистачало ні мови, ані подиху. Він задихався. Він стогнав, страждаючи, в муках, свідомий свого безсилля.

Він повторявся. Він згадував про одне й те саме ще раз і ще раз. Він повертався знов до вже сказаного. Він виголосив довгу промову, в якій вихваляв мистецьке значення Варязької церкви як архітектурної пам'ятки, Линникової творчости й, зокрема, його мозаїк.

— Мозаїки київської Софії XI-XII ст. й мозаїки Линника — це дві кінцеві ланки, що стикаються, як початок і кінець, вони визначають довершену досконалість нашого національного мистецтва в останнє тисячоліття.

Він кликав діяти.

— Ми не сміємо бути байдужі. Ми несемо відповідальність перед вічністю!

Станислав Бирський, що сидів у кріслі, закинувши ногу на ногу, і спухав Ґулю, з холодною незворушеністю зводить вгору свою вузьку голову, перекреслену білою лінією прямого проділу, і з підкресленим спокоєм, що так контрастує з Ґулевою безладною збентеженістю, заявляє:

— Але ви, шановний товаришу, забули про те, що існує також ще інший проєкт. Ви про нього чомусь не згадуєте, дарма що саме він, може, заслуговує в даному разі на найбільшу увагу з нашого боку.

Можливо, екзальтованість Ґулева його бавила, й він хотів підлити олії в вогонь. Можливо, це він зробив з розрахунком, щоб привернути увагу на себе.

Вогонь спалахнув. Суха трава займається в мить. Ґуля вибухає.

— Авжеж що існує, — з притиском каже Ґуля, повернувшись до Бирського, що кинув згадку. Тоді Ґуля обертається до мене і в гнівному роздратованні каже:

—Уявіть, Ростиславе Михайловичу, уявіть тільки собі: не виключена можливість, що геніяльний твір Линників і зовсім перестане існувати, що його знищать, обернуть в купу руїн, з землею зрівняють.

Ґуля стискує кулаки. Він червоніє, обличчя наливається кров'ю. Він питає. Він хіба що не підстрибує, цей коротенький, кургузий Ґуля.

— Існує проєкт, — каже він далі, — на всій території над Дніпром од земської лікарні аж до кладовища зняти всі доми, що там стоять, і натомість побудувати на всій цій площі один величезний бльок-комбінат. А Варязьку церкву знести, з Линником покінчити.

Голос його тремтить і зривається. Виставивши наперед своє кругленьке огрядне черевце, він горобчиком наскокує то на одного, то на другого з присутніх. В кімнаті гаряче й душно. Він спітнів, комірець зсунувся йому набік, сорочка між жилетом і брюками висмикнулася, і він, помітивши це, тут же поквапливо, навмання засовував її рукою під ремінець.

— Цього, — гукав він, — не можна припустити. Не можна! Ми повинні втрутитися в цю справу. Це наш моральний обов'язок.

Він кликав до бою. Він вимагав змагатись. А тоді охоплений сумнівом, чи пощастить чогось досягнути?... піддаючись почуттю безнадії, він раптом змінився. Він сполотнів, блідий, в одчаї, стискаючи руки й ламаючи похололі пальці, він бігав по кімнаті.

Він ніколи не міг стримати себе в вияві своїх почуттів, цей Ґуля. Не вважаючи ні на кого, він бігав по кімнаті взад і вперед, якою мірою можна було робити це в кімнаті, де зібралося стільки люду. Він більше

не вірив у перемогу. Його трясло, як в лихоманці. Він ламав собі пальці в горі при думці, що може статися з цією кам'яницею, пов'язаною з ім'ям Линника.

Мені не довелось зустріти в своєму житті жадного пророка. Я не знаю, які були біблійні пророки, які вони носили комірці й краватки, чи, може, й зовсім вони їх не носили, чи висмикувалася в них сорочка з-під жилетки і чи підстрибували вони горобчиком, коли хвилювалися і в ентузіястичному захопленні виголошували гнівні свої промови, та чи було в когось з них ластовиння на кінчику опеченого весняним сонцем носа. Цього я не знаю. Але я не маю сумніву, що в Івана Васильовича Ґулі було щось од несамовитої надмірности пророка.

Розуміється, кожне таке твердження вимагає певних обмежень, захования деяких перспективних традицій, бо, мовляв, одна справа скромний уповноважений Комітету охорони пам'яток, зовсім інша — босоногий і бородатий Єремія або Єзекіїль... Але чи є міра для духа?!..

Духовна ревність доходила у Ґулі найвищої міри. Вона досягала останньої межі звичайно людського, переступала через межу. Ця ревність доходила в ньому до самозаперечення, я ладен сказати: до заперечення загальновластивого людині.

В пророків на вулиці кидали каміння. В Ґулю, коли він ішов вулицею, ніхто камінням не кидав, та й жаден постовий міліціонер не допустив би цього, але Ґулина несамовитість, його надмірність в почуттях, поведінці, вчинках викликала в одних посмішку, в інших подив.

Він страждав.

Пригноблений свідомістю своєї відповідальности перед людством, перед історією, перед Комітетом охорони пам'яток старовини. Перед тим людством, яке цікавиться і цінить мистецтво, бо на людство, яке до

мистецтва було байдуже, він навряд чи вважав бодай і найменшою мірою.

IV

Станислав Бирський підвівся з свого місця в глибокому кріслі, де він сидів, закинувши ногу на ногу.

Наші життьові шляхи схрещувалися, і я його зустрічав кілька разів на конференціях і нарадах то в Харкові, то в Москві. Людина розрахунків і коньюнктури, що вносив нетерплячість і настирливість у досягненні своєї заздалегідь наміченої мети, Лермонтовський Печорин у новому перевтіленні. Звірячу хижість, гнучку ходу він з'єднував з уданою назовні байдужністю. Він був непохитно певен в собі, певен в своїй необхідності для історії. Власне інакше: історії для нього. Він не відрізняв себе й історії. Історію, усе, що діялося, він розглядав як п'єдесталь для себе, як сходинки, що ними він повинен був зійти на вищий рівень приступного для людини визнання й успіху. Він плекав у собі певність, що історія поза ним не існує. Для нього все наперед було ясно, вирішено, вирахувано й передбачено: рух і шляхи історії, закони історії, логічні тези, що формують ці закони. Жадна дискусія не була для нього виключена. Він не знав вагань. Він заздалегідь обвинувачував кожного, хто наважився б виступити проти будь-якої з висунених ним тез. Обвинувачував і тим самим знищував. Він був певен, що він є той, хто втілює в собі залізну логіку революції. Вище над усе він ставив себе.

Він випростався. Він стояв сухорлявий і вузький, тонкий, відточений, як лезо ножа ґільйотини.

Він почав із згадки про гасло індустріялізації і про стрибок через безодню, що його робила країна. Він повторяв загальні речі. Він виголошував тези, визначені згори, але вкладав в них свій, особистий сенс, свій власний, лише йому властивий, індивідуалізований відтінок.

— Гасло індустріялізації, — казав він, — гасло ліквідації НЕПу партія кинула в країну, в маси як гасло стрибка через безодню, стрибка в запляноване, в передбачену загибель, в заперечення, ґрандіозність якого повинна обернутись в порятунок або катастрофу, межі й розміри якої важко уявити собі заздалегідь. В кожнім разі вони виміряні цифрами, покладеними в основу п'ятилітки.

Він витяг білу хустку й витер дбайливо свої тонкі й темні пальці. Він казав далі:

— Береги кручі, що її треба перестрибнути, губляться в глухих присмерках дня, який ще не прийшов. Але вже заздалегідь вичислені гекатомби жертв, мільйонові маси, що не витримають надлюдської надмірности цього вимушеного стрибка з царства необхідности в царство свободи.

Він зробив павзу. Він не квапився. У нього була певність досвідченого промовця, що не сумнівається в увазі авдиторії. Я не можу заперечити: з нього був добрий промовець.

— Усе повинно бути усуспільнене, усе повинно бути підпорядковане крицевій владі партії: людина, її особиста вдача, її мораль, її погляди, її взаємини до людей, побут, житло. Ніщо не може лишитись в приватній ізольованості: ідеологія, праця, особа. Усе підлягає уніфікації й централізації: мислення голови сільради й президента Академії Наук. Ділянка поля й будівництво паротягів, вища математика й виробництво рукомийників... Праця похоронних бюр повинна провадитись так само на засадах марксизму-ленінізму, як і лікування пістряка повинно бути трактоване в світлі марксо-ленінськоі науки.

Чи був він член партії? Я не знав цього певно! Чомусь я сумнівався в цьому! Швидше, що він не був, але він мав широкі зв'язки в деяких партійних колах і користався безвідмовною підтримкою з їх боку.

Він перевів подих, щоб продовжити.

— Це треба робити ще сьогодні, бо завтра може бути пізно, Головно: не спинитися на півдорозі. Що глибше розрив між двома світами, між минулим і майбутнім, то краще. Голова запаморочується на краю безодні. Напруживши м'язи, заплющивши очі, ти стрибнеш через прірву, бо ти ще сподіваєшся вчепитись за край протилежного берега. Враження польоту, де все, й тіло й свідомість, гублять свою вагу, опановує тобою. Почуття остаточности може бути зафарблене в різні відтінки, але в своїй істоті воно завжди тотожне.

Навіщо він говорив усе це? З снобізму, з бажання епатувати, з переконання? Говорив, бо не міг не говорити? В кімнаті було гаряче й душно в цей соняшний великий вечір. Але здавалось: обрій затьмарився, низьке небо звисло над пустелею, дув різкий вітер і ніс сухий крижаний сніг. Починалась хуґа.

Сповнений наперед розчисленого удару, він казав:

— Дехто з нас плекає сподіванку, що йому пощастить не стрибати, затриматись на цьому березі, сховатися од катаклізму, переждати бурю. Гадає, що все те стосується всіх інших, але тільки не його. Марні ілюзії. Даремні сподіванки. Безглузді й безпідставні мрії. Його ім'я теж внесено в книгу долі. Тільки записане воно на іншій сторінці, що її перегорнуть не сьогодні, а завтра.

Він каже голосно й різко, надзвичайно спокійно й до останньої міри самовпевнено. Це холодний тон людини, яка почуває себе вище за будь-кого іншого. Жадного закиду, на який він волів би зважити, жадного спростування, з яким би він міг рахуватись.

Він нічого не захищав, він обвинувачував. Він не промовляв, він деклямував. Здавалось, для нього не існувало сумніву. Він виголошував текст присуду, який ніколи й ніким не буде оскаржений. На чорній дошці

крейдою він писав математичні формули, абсолютні в своїй завершеній точності. Такий був він увесь: худорлявий, підтягнений, сухий, навмисно холодний і чіткий. Бездоганний проділ прямою смугою розірвав чорне, немов лисковане волосся. На ньому одягнений був синій піджак, пошитий з того дешевого синього краму, що йде на прозодяг робітників, але краяний у найдорожчого столичного кравця.

— Міський будинок, складений з аритметичної суми приватних мешканців, приватна садиба з окремим садком і своїм городом, призначена для побуту окремої родини, стають пережитком. Житло повинно стати суспільним, як і все інше. Тут на схилах Дніпра ми збудуємо ґрандіозний будинковий комбінат, житло-комуну, протилежну приватним мешканням минулої капіталістичної доби.

Звідкіля в нього ця певність?.. Роботи, наради почнуться лише завтра. Облвиконком винесе своє рішення на підставі ухвал Наради, а він говорить про все так, нібито все вже вирішено наперед! Заливає?..

— Жадних окремих мешкань, — каже він чітким докторальним тоном, немов доповідає на Малій раді Раднаркому, — не буде в майбутньому комбінаті. З дрібною квартирою треба покінчити. Окрема кімната досі лежала в структурній основі міського будинку капіталістичної доби. Ми робимо не кімнату, а залю конструктивним чинником модерної будови. Колосальні залі-ресторани, величезні загальні спальні, покликані заступити глухі закутки. Замкнені клітини родинних лігв, призначених для їди й спання.

Він пишався з своєї здібности мислити титанічно. Він виробив у собі звичку крокувати маґістралями життя. Він вірив, що майбутнє чекає на нього. Він вірив, що має тонкий слух і чує кроки прийдешнього. Аджеж у кроках майбутнього він пізнавав відгомін власних своїх кроків: знайомий і любий звучний стук закаблуків, короткі впевнені, не різкі, але й не м'які прудкі кроки своєї елястичної ходи.

Я повертаю голову, щоб побачити, яке враження справляє цей Станислав Бирський і його промови на обох наших дідів, почесних місцевих діячів, що сидять в кріслах на передньому пляні поблизу мене. Обидва вони голені з вусами, Данило Йванович — худорлявий дідусь, в золотих окулярах у чорному сурдуті, білій пожовклій краватці та в такому ж пожовклому прямому стоячому комірці, що їх носили років 40-50 тому. Він має вигляд старого пасішника, цей запорізький дід, колишній приятель Костомарова й Рєпіна, що в сінях його будиночка на стіні намальований Тарас Бульба на коні, з обома синами Андрієм і Остапом, і уздечки їх коней викладені різнокольоровими шкельцями, що блищать і сяють.

Другий, Петро Петрович Півень — молодший за нього. Кремезний, червоний, з круглою, коротко [обстриженою головою степового пасічника] або рибалки, в вишиваній сорочці й церабкопівських штанах, вправлених у низькі халяви поруділих стоптаних чобіт. Він етнограф і письменник. Темпераментний і бурхливий. Це про нього в одному з своїх листів згадує Михайло Коцюбинський: "П.Півень надіслав мені свій твір. Він нічого не читає бо, як він зазначає в супровідному письмі, він не хоче зіпсувати власний стиль!"

Разом з Данилом Івановичем, він уважає себе справжнім охоронцем запорізької старовини, єдиним носієм і втіленням січового духу, прихильник і друг Кащенка. Для нього Кащенко був і лишився межею його уявлень як про минуле, так і про майбутнє України. Це ж він року 1917 тут у Січеславі, на газетному крихкому папері видавав історичні повісті й романи Кащенка.

Я бачу, як без міри моторошно робиться йому від цих промов Бирського. М'який комір вишиваної сорочки, як вузол стягненої шворки, муляє йому шию, Буряковидий ніс побагровів. Дід явно нудиться. Він подивляється на двері, щоб у втечі знайти для себе порятунок.

Я бачу, як блідне пожовклий віск щок другого, того, що в чорному старомодному сурдуті. Він сидить нерухомо, застигши в незмінній позі постаті з музею воскових ляльок.

Я відчуваю: вони згадують про листя тополь, [що] пестливо тремтять у вечірньому повітрі їх садків, про теплий вітер з Дніпра, що дме їм в обличчя, коли вони йдуть, постукуючи ціпками, вздовж мурованого паркана, вертаючи з Музею додому. Але вони не думають про долю своїх будинків, про долю книг, рукописів, архівних збірок і етнографічних колекцій. Вони думають про власну свою долю.

Я відчуваю: вони переживають трагічне в його рафінованому, чистому вигляді. Всередині в них відбувається процес кристалізації трагічного. Кристали отрути осіли на дні склянки й повільно тануть, насичуючи смертю рідину в синявих відблисках скла.

Вони пізнали небезпеку, що звисла над ними в словах і заявах промовця.

V

Я більше не дивлюсь на них. Я прислухаюсь до того, що так самовпевнено деклямує Станислав Бирський.

— Громадське усуспільнене харчування звільнить жінку од ланцюгів хатнього господарства. Воно усуне потребу в окремій кімнаті для кухні й окремій для спальні. Ясла для дітей повинні виконати аналогічну функцію щодо структурних змін у конструктивних засадах модерного будівництва пролетарських комун-жител.

— Я певен, — проклямує невблаганний Станислав Бирський, — гасло відмирання родини повинно стати гаслом найближчого, зрештою, навіть чому б і не сьогоднішнього дня!.. Аджеж родина є теж тільки історична категорія. Був час, коли її не було, прийде час, коли вона зникне знов.

Він не спинявся перед остаточними висновками. Він хотів іти бодай на п'ять хвилин перед своїм часом, випередити час, наперед виголосити те, що партія завтра кине як чергове, обов'язкове для всіх гасло. Своєрідне сполучення лермонтовського Печорина й гоголівського Бобчинського, хижости й запобігливости.

Заява про ліквідацію родини вражає присутніх. Вона приходить, як звістка про катастрофу. Либонь декому не вистачає більше повітря. Роззявлені пащі. Хрипкий подих. Спазматичні зусилля проковтнути кам'яний тиск повітря.

Дехто сумлінно підтримує промовця й бадьоро каже:

— А так. Авжеж що так! Я вже давно казав таке. Хтось пробує уточнити ситуацію.

— Але мені здається, що в цій справі ще не була оголошена постанова партії?!..

Декого цікавлять деталі:

— В такому разі повинні бути передбачені житлові умови, що забезпечували б можливість приросту населення.

З вишуканою люб'язністю Бирський спішить назустріч побажанням.

— Усе передбачено, усе обмірковано. Хай товариші не турбуються. Усі біологічні потреби людини будуть забезпечені. В житлокомбінаті будуть улаштовані спеціяльні приміщення, назвемо їх шлюбними, ключ од яких зберігатиметься в вестибюлі у портьє. За відповідними заявками, ствердженими від житлобудинкового коменданта, ключі від цих кімнат будуть видаватись пошлюбленим.

Він продовжує:

— Буржуазна архітектура відзначена розривом між функцією й формою, між формою й змістом. Ми усуваємо цей розрив: архітектурний стиль витворюється з технічного способу.

І Бирський малює логіку нової функційно спрямованої вроди.

Широка площина нагромаджена на площину. Цілковита співпідпорядкованість матеріялу, функції й форми. Функціональна доцільність будови розкрита й стверджена в єдності матеріялу й форми. Гола наочність цегляної коробки. Куб сполучений з кубом, вільний од будь-яких прикрас, привнесених ззовні. Врода народжується з комбінації геометричних форм, площин і кубів, — якщо взагалі доводиться вживати це застаріле й нікчемне слово врода там, де доцільність функції й технічно-структурна необхідність повинні визначити особливості архітектурного стилю.

Я слухав його й думав, чи ця промова його це справжня зброя в його руках, чи тільки диктовий макет зброї? Його погрози, його апльомб, його настирливість, це щось реальне, чи це тільки макет погроз, схема умовного гніву, довільний малюнок жесту, що ніколи не стане дійсністю?

За тих часів Станиспав Бирський і репрезентований ним напрямок претендували на цілковиту монополію в архітектурі.

За деякий час, усе це було оголошене лівим закрутництвом:

бриґади-комунки на виробництві, де заробіток кожного робітника ставав спільним здобутком, розподілюваним нарівно між усіма в бриґаді;

проєкти будинків-комун в робітничому житлобудівництві, спільні дортуари-спальні, газетна полеміка про те, в кого саме — в портьє, будинкового коменданта, лікаря чи ще в кого іншого — повинні зберігатись ключі від кімнат для пошлюблених;

тези про відмирання родини!..

В непам'ять пішли з тих пір імення авторів проєктів цих будинкових комбінатів, житлових комун, але на початку 30 років довкола цих проєктів палали бурхливі пристрасті, і треба було багато міркувати, довго зважувати в тривозі й непевності, комара оцідити, верблюдові дати можливість пройти, не зачепившись крізь голчине вухо перед тим, як наважитись висловитись за або проти.

Я зустрічав згодом Станислава Бирського ще пару разів у Харкові. Він промайнув передо мною якось мимохідь в коридорі на якомусь з'їздові в Ленінграді. Востаннє я натрапив на його ім'я між прізвищами, що згадувалися в зв'язку з великим сенсаційним політичним процесом 37-38 року право-троцькістського бльоку. Після цього він перестав існувати.

VI

Дивне діло, але того разу на місцевих провінціялів він справив далеко менше враження, ніж можна було сподіватись, зважаючи на вишуканість його елеґантної самовпевненості, яку він так рішуче видавав за правдиву лінію партії.

Минуло кілька хвилин, і присутні встигли оговтатись. Вони скидають з себе чарівний чад приголомшености. В кімнаті зчиняється галас.

Дідусь у чорному сурдуті — Данило Йванович Криницький — підводиться перший. Старечим, надтріснутим голосом він, сердитий і роздратований, виступає проти коробок модерного стилю. Вилаявши модерне і назвавши індустріялізовані коробки індустріялізованим паскудством, він просторо й балакуче починає говорити про старовинну запорозьку церкву в Новомосковському.

— Найдорожчий вияв січового творчого духу в архітектурі! Справжня творчість запорожців. Вона — ця церква повинна бути зразком. Повинна лягти в основу всіх архітектурних канонів!

Дитино! Він не уявляє собі небезпеки подібних пасішницьких заяв. Забути, що він промовляє не на засіданні губерніяльної Науково-архівної комісії двадцять п'ять років тому в присутності високопреосвященнішого Агапіта, архиєпископа Катеринославського й Таврійського, і не на Археологічному з'їзді під головуванням графині Уварової, а за соціялістичної революції, коли всі слова повинні бути в леті, розпечені й вогняні, підпорядковані суворій дисципліні соціяльних зрушень.

Я з страхом дивлюсь на другого діда, нестримного й галасливого, з традиційним виглядом стилізованого в українському етнографічному стилі Фалстафа, якого ще він встругне колінця, цей бурхливий збирач люльок, килимів, вишивок, плахт, чумацьких возів, Мамаїв і анекдотів? Мої побоювання справджуються. Кінчає один, виступає другий. Вони діють єдиним фронтом. Один пропаґував січовий церковно-запорізький, другий виступив, як і треба було гадати, провідником традицій селянської хати. Дерева, соломи й очерету.

Я гірко зідхаю. І за що це мені? Усі ж ці сьогоднішні промови й заяви записані будуть на відповідному місці в книгу живота моєго! Я нервуюсь. Я то підводжусь, то сідаю, то витягаю з кишені носову хустку, то знов ховаю її. Я пересідаю з місця на місце, з канапи на ліжко, з ліжка на бильця крісла. Я не находжу собі притулку. В кімнаті напалено, тісно, душно, хаос, безладдя, сумбур, нісенітниця.

На якого диявола поїхав я сюди? Яка лиха година загнала мене сюди до цього кащенківського міста? І все то цей яхидний наш секретар, цей Стрижиус, це він підбив мене поїхати сюди. Аджеж я зовсім нікуди не хотів їхати. Усе він, певно, [знав,] він передбачав, що, приїхавши сюди, я потраплю в таку прикру халепу. Мене охоплює тривога й нудьга. Холонуть кінчики пальців. Стигне, безпомічно зривається й падає десь у

провалля серце. Хто зна, які найнеприємніші поголоски підуть завтра по місту з приводу оцих сьогоднішніх зборів у мене в готельній кімнаті!

Невжеж я приїхав сюди тільки для того, щоб з самого початку поринути в напружену атмосферу суперечок, протестів, скарг, що кожна з них для кожного з присутніх може обернутись в найкатастрофічніше обвинувачення, наслідки якого навряд чи можна передбачити завчасно. Хто може ручитись, що вже завтра не скажуть, що приїхав оце собі такий один, зібрав у себе в номері готелю всіляких людей, вітав їх, тиснув їм руки, якнайлюб'язніше припрошував кожного з них сідати і... І багато ще чого всякого такого й не такого скажуть. І нема для тебе жадного виправдання!

Краще не слухати й не думати. Я підводжусь і йду до вікна, спираюсь ліктями на мармурову дошку підвіконня, відчуваю спітнілими долонями рук холод мармуру і дивлюсь на вулицю. Зеленяві присмерки поглинають темне листя вечірніх дерев. На дроті спалахують сині й бузкові вогні електричного сяйва. По бульвару на проспекті з глухим гуркотом біжить відкритий вагон трамваю. Який безтурботний спокій там назовні!.. Але, навіть і висунувшись з вікна, я чую, що говорять в кімнаті. Я рву хустинку, я жую її, зубами я розриваю її в сліпому гніві. Зм'явши, я викидаю подерту ганчірку геть за вікно.

Найбільше з усіх галасує шановний Петро Петрович Півень. Він уже позбувся почуття тієї стурбованости, що на деякий час полонила його.

Він вистрибнув, він викотився, круглий і кремезний, з крісла. Він вигукує й кричить. Він трясе кулаками перед обличчям промовця.

— Навіщо, кому здалося отоє то як його Маркуз'є, Кармуз'є, Баркуз'є, коли в нас, українців, є отая гарна, чепурна хата, білою глиною мазана, соломою або комишем укрита, що, певно, існує споконвіку, ще від тої днини, коли Бог створив першу людину, першого українця з люлькою,

чубом та широкими штанями на очкурі! — каже він, кавунно-круглий червонощокий дід балаганним тоном етнографічного простака-бляґера.

Що йому, цьому кремезному дідові, степовому рибалці з самарських плавень, до РАППу, до диктатури авербахівських адептів, які з невблаганністю маленьких пап усі стилі й усі епохи, усі твори й усіх мистців розкладають по різних полицях клясової приналежности, дарма що вони самі годуються при тому каламутною, сумнівної якости ідеологічною рідиною, видаючи — безпомічні еклектики — галасливі заяви лівобуржуазного снобізму Парижу й Берліну про технічний індустріяльний стиль за остаточні гасла пролетарської доктрини.

Розмахуючи волосатим кулаком, проголошуючи хату за джерело всіх народніх доброчинностей, дід, спалений дніпропетровським сонцем, гне свого з ідилічною безпосередністю провінціяла, з наївною простодумністю шатобріянівського ірокеза, з щирою ясністю абстрактної руссоїстичної людини.

Він виступає на захист порогів.

— Жили без Дніпрельстану, проживемо без нього й далі. Світили лойовим каганцем наші батьки, світитимемо ним і ми. А як жити без порогів, без степу, без хати й без паляниці на столі, на покуті?..

Він лютує. Червоний і гнівний, він наближає своє обличчя до обличчя Бирського і, склавши пальці в відому етнографічну комбінацію, тиче її йому під ніс і каже:

— Щоб ми тобі віддали нашу хату за Карбузьє!.. А цього покуштувати не хочеш?

Вибух голосного реготу потрясав кімнату.

Тріюмфуючи, як переможець, Петро Петрович повертається до свого місця, пірнає в м'які глибини крісла й, витягнувши хустку, витирає широку спітнілу лисину.

Станіспав Бирський стоїть в кутку кімнати, спираючись руками на спинку стільця, байдужий і нерухомий, удаючи, що він ні на що не реаґує. Проклямована ним реальність перебуває по той бік приступної для звичайних людей. Він почуває себе суворим охоронцем країни, куди жаден непосвячений не ввійде.

Я відходжу од вікна, коло якого я стояв, спиняюсь перед трюмо й поринаю в його глибинні води. Я вдивляюсь в холодний блиск скла, сумнівний і двозначний, де все повторено в своїй цілковитій тотожності і де все обернено й подвоєно: стривожений я, що стою перед самим собою, стрічка вишиваного коміра на сорочці, чорне пасмо Ґулиного волосся, жовтий, віск обличчя, синяве коливання тютюнового диму, присмерки літних карнізів під стелею, горішні півкола високих вечірніх вікон.

Ілюзорна умовність дзеркальних відблисків одкривала перед моїми очима далечінь, якої немає й яка здається в своєму відчуженні примарою сну. Я сню.

Тоді я прокидаюся від снів. Мене кличуть. До мене звертаються, вимагаючи, щоб я виступив і уточнив справу. Чи "напостівські" гасла в архітектурі спід приймати за остаточні, як директивні рішення уряду й партії?

Я висловлююсь дуже обережно. Я не кажу ні "так", ні "ні" . Я обминаю гострі кути, я уникаю темряви — й тіней. Я йду ясною стороною вулиці. Я нападаю на несмак архітектури спотвореної буржуазією. Я говорю про капіталізм, що означає виродження. Він несе з собою спотворення стилю й розклад, розрив між змістом і формою.

Я говорю і ногою намацую межу, де кінчається твердий ґрунт і починається провалля. Я стою на піску і вода струмного потоку вирує, стремить, рине повз мене, рве, вириває, вириває з-під ніг у мене пісок. Дивне почуття несталости! Останній змаг руками перед тим, як хвилі поглинуть тебе, сподіванка, що народжується з безнадії: "А, може, врятуюсь! Може, випливу!"

Я кінчив. Я говорив красномовно й не сказав нічого!

Безодня кличе. Хвилі гойдають стіни мурованої каюти. Розщеплюються зв'язки. Галас зчиняється в самоті кімнати. Кожен кричить. Кожен хоче сказати своє "за" або "проти", захищатись або нападати, вчепитись за груди, кинути його на землю, придавити коліном, душити. Знищити іншого, щоб врятувати себе. Тільки себе.

Всіх їх турбує доля їх будинків, тополь і вишеньок в садках. Їх!?. А мене хіба не турбує моя власна доля?.. Вони сподіваються врятувати свою власність в цю останню хвилину, коли, захитаний бурею, гине світ!

Треба рішуче обірвати й відразу покінчити з цим безглуздим і небезпечним безладом, з цим шалом безпорадности. Найкращий спосіб — запропонувати піти повечеряти в ресторані. Але я господар, мені незручно сказати: давайте, люди добрі, підемо краще геть звідсіль! Я безпомічно озираюсь довкола. Багато люду, і між ними жадного, хто міг би стати мені в пригоді. Хіба що Ґуля. Але де це він? Я шукаю його очима.

Ось він сидить верхи на стільці, похмурий і зосереджений, поклавши лікті на спинку стільця, спираючись підборіддям на руки, сповнений власних тривог, і думає і дивиться мовчазно на чорне півколо вечірнього неба, відрізане рамою вікна. Яке щастя, що цей несамовитий Ґуля не вступав до розмови. Немає сумніву, він цей хисткий сумбур дискусії обернув би на катастрофу.

Я пробираюсь крізь лябіринт колін, стільців, ліктів, черевик, цигаркових вогників. Я підходжу до нього, схиляюсь і конфіденціяльним тоном прошу стати мені в пригоді.

— Рятуйте, друже! Гину!

Він радісно спалахує. Він просяяв. Він радий усе зробити для мене. Він цілковито відданий мені тепер, як і завжди.

— Усе, що тільки ви од мене захочете, Ростиславе Михайловичу!

VII

Пласкі сходинки з широких кам'яних плит ведуть нас глибоко вниз під землю до пивниці, де, як запевнили мене місцеві знавці ресторанних справ, ми знайдемо не тільки справжні добірної якости кавказькі шашлики, але й найкраще до смаку вино.

Ми сходимо вниз, не кваплячись, і мою увагу на стінах сходів привертає непретенсійне малювання доморобного майстра: різноманітні малюнки, строкаті пейзажі, дрібні побутові сценки. Я затримуюсь, щоб розглянути їх.

Передо мною з гірських блакитнобілих снігових верховин між сірих скель в глибину вузької долини стікає швидкий струмок.

Селяни в бешметах, довільно вибраних мистцем кольорів, ножами, що сяють, як блискавки, зрізають важкі ґрона зеленого й синього винограду.

Сірі ослики один по одному повільно простують по вузькій стежці вздовж гірської ріки в рожевій куряві соняшного полум'яного дня.

На оранжевому тлі базарного майдану під широким гіллям великого платана, стовбур якого виписано гарячим цитриновожовтим хромом, стоїть невеличкий з фіолетового каменя складений духан.

На суриковому вогні очага ультрамариновий кухар смажить кармінний шашлик.

Селяни, що приїхали побазарювати до міста, сидять в духані за довгими кольору золотавої охри столами й п'ють вино й каву. Червоне вино й брунатночорну каву.

Тут же з подібраними під себе ногами в баранячих кошлатих шапках сидять долі музики; вони дмуть в дудки, вирячивши очі й кругло, по-жаб'ячи роздувши щоки.

А оце весілля. У нареченого юнацькі рожевопухлі щоки, чорні родзинки спокійно-бездумних, як у теляти, очей, довгий купецький сурдут і висока каракульова шапка, — ідеальний зразок стандартного нареченого.

І багато ще всякого іншого: сценок, постатей, справ. І в додаток до всього цього, до гір бешметів, винограду, шашликів, рубінових крапель помідорового соку, змішаного з цибулею, намальований також козак Мамай. Кінь, прив'язаний до дуба. За широким чумаковим поясом пістолі. Шабля висить на гілляці, козак, вусатий і з чубом, грає на кобзі. Невинна данина, від щирого серця немудрого майстра місцевій українській тематиці.

Ми стоїмо разом з Іваном Васильовичем Ґулею на східцях, роздивлюємось цей настінний живопис і обмінюємося думками. Власне, говорю я, Ґуля слухає.

— Що робити майстрові, — кажу я, — коли йому тією ж білою, тотожною собі фарбою треба змалювати й гаряче небо, й холодний сніг

далеких гірських верховин, слизьку луску риби й срібне мінливе тремтіння поверхні ріки?!.. Ви, — питаю я Ґулі, — ніколи не думали, що таке реалізм? — Він з подивом дивиться на мене. Що я, мовляв, хочу від нього? На яку відповідь я чекаю? Він не розуміє мене.

Я кладу руку йому на плече й крізь шкельця окулярів зазираю йому в вічі. Я хочу, щоб ми позбулися почуття тривоги, яке лягло на нас. Звільнилися від страху катастрофи, який поглинув нас, знебарвлюючи перед нами світ.

Сміливіше! Одкриймо досі непізнані таємниці творчости, знайдімо в собі для себе лагідний спокій і внутрішню тишу, дивлячись на ці малюнки, добросерді й наївні.

— Ми повинні, — кажу я, — оцінити досвіди цього майстра. Десь у глибинах пам'яті він, певне, не знаючи того сам, зберігав згадки про старовинні традиції іранської мініятури, про канонічні для цього мистецтва персонажі, жести, фарби. Успадкований від тисячоліть архаїзм він сполучив з власною недосвідченістю примітива. Сміливістю, якої йому аж ніяк не бракувало, він перемагав з відвагою неука мистецьку свою безпомічну невправність.

— Дивіться, — кажу я до Ґулі, — він ніколи не шкодував фарб, щоб справити враження на глядача. Він не обмежував себе в виборі кольорів. Він був щедрий і щирий. Він малював тією фарбою, яка йому припадала до вподоби. Власні уподобання, підказані власністю його непримхливого серця, коли він зважував, що, як і якою фарбою малювати!

— Кожен мистець, — продовжую я, — є разом з тим народ, і тисячоліття багатоока мільйонова пам'ять народу плекає й живить пам'ять мистця. Реалізм, — повчально зауважую я, — є явище більш складне й глибоке, ніж це здається на перший, дещо поверховий погляд.

Мені приємно слухати себе самого, власні свої, побіжно висловлювані думки. В словах своїх, виголошуваних тільки для того, щоб бавитись, щоб тішити себе самого, я одкриваю для себе істини, на які я натрапляю несподівано і які тим часом нікого ні до чого не зобов'язують.

Ґуля не перечить мені. Він слухає мене. Слухає з привабливою і зворушливою вдячністю. Так, певне, урочисто й поважно слухали учні, десь за часів кватроченто або чінквеченто, в італійських майстернях свого вчителя: з довірою, до якої не домішувалося нічого двозначного й темного.

— Що особливо цінно в творчому доробкові цього майстра, — розгортаю я свою думку, — це те, що він зовсім не рахується з традиціями банального реалізму, до якого нас призвичаїли малярі XIX століття. Банальний реаліст малює захід сонця так, як він його бачить, і ніколи так, як знає. Він малює червоножовте сонце, що схиляється до обрію, хоч ще з шкільної лави він знає, що, власне, рухається земля, а сонце лишається нерухоме. Наш майстер робить інакше. Він одночасно малює те, що бачить, і те, що знає. Ось, приміром, зверніть, прошу вас, увагу на цей малюнок ріки. Тут намальована поверхня ріки, що сяє на сонці й гарячими відблисками проміння сліпить людині очі, але майстер не задовольняється з цього. Він не хоче, щоб йому закинули, що він не був правдивий у своєму мистецтві і не намалював того, про що він знав якнайкраще, що кожна ріка в цій плідній і квітучій країні багата на смашну й добру рибу. Отже, він малює те, що бачить: сліпучу поверхню ріки, і те, що знає: ріку, повну риби з дбайливо виписаними півколами луски.

Я посміхаюсь дещо замріяно до Ґулі. Я хочу, щоб він, стоячи тут перед входом в духан, мріяв зі мною про мистецтво, яке не існує.

— Таким повинно бути мистецтво: не тільки зовнішньо точним але й, насамперед, чесним: зображувати те, що бачить майстер, і те, що він знає. І не критись зі своїми намірами воліти, аґітувати, примушувати,

рухати. Хіба, — кажу я, — новітнє мистецтво не прагне з'єднати в собі ці три моменти, ці три формули: "бачу", "знаю", "хочу"?

Я беру Ґулю за плечі, міцно стискую, ніби розкриваючи, розгортаючи його в плечах, ніби виштовхуючи його вперед, ніби хочу примусити його випростатись.

На дверях, що ведуть в шашличну, намальована сковородка з трьома підсмаженими на ній рибами. Риби великі, шкварчать в олії, й, як фоєрверк, золотаві краплі олії розбризкуються в усі боки.

— Подивіться, — кажу я Ґулі, показуючи йому на цей малюнок риб, — як намальовані ці форелі. Майстер не рахувався з законами перспективи. І це він робить цілком свідомо й навмисне. Закони перспективи суперечили його намірам. Він мав на меті кожному, хто брався за клямку, щоб переступити поріг шашличної, показати, які великі риби покладено на сковорідку, яка привабливо смашна й добра ця риба й як кухар не пошкодував олії, аби тільки засмажити цю добру рибу. Він малював на замовлення, й усе, що він малював, повинно було привабити одвідувача, викликати в ньому бажання їсти, примусити його зайти до пивниці, заздалегідь переконати його, що його тут приймуть ласкаво й гостинно, широко й щедро. Ні, він не крився з своїми намірами. Він не затушковував її. Мистецтво мало мету. Він правдиво розумів призначення справжнього мистецтва й своє покликання як мистця. Хіба ж, — запитую я, — не тут творчі коріння цілого голляндського мистецтва як мистецтва народнього?!..

І я натискую на клямку і переступаю через поріг.

VIII

Огрядний присадкуватий господар з люб'язним привітом, вклоняючись, зустрічає нас на порозі своєї господи. Його знайомлять зі мною.

— Професор. Приїхав з Харкова. Мандрував по Вірменії. Вивчав тамошню старовинну архітектуру. Глибокий знавець тубільчого вина, шашликів і старовинних храмів.

Ми ласкаво привітались. Я потиснув гарячу, міцну, широку долоню цього фавна. Дивна плоть, насичена теплом і кров'ю, спокійним і лагідним дотиком торкнулась моєї довгої і хрумкої, з вузькими пучками, нервової руки.

Я спішу висловити своє здивування перед мистецтвом маляра, що розписав стіни східнього коридору.

Господар солодко, як кіт, мружить свої очі, присмоктує язиком, смакуючи наші похвали, що їх він як замовець і господар приймає на свою адресу. Дякує нам і з почуттям самоповаги зазначає:

— Великий майстер малював, говорю тобі. Дуже великий, Видатний талант мав. Де, в який духан найдеш ще такий? Скільки вина міг пити! Чудово шашлик готував!

Він захлинається від задоволення. І тоді з гірким сумом додає:

— Алеж спився! Я не шкодував вина. Твоє діло пити скільки хочеш, якщо ти такий талант від Бога маєш. Пий, прошу!

Безперечно, господар мав рацію, пов'язуючи в один вузол те, що, на перший поверховий погляд, здавалося б, не мало між собою жадного зв'язку: вміння готувати шашлики, мистецтво малювати й здібність багато вина випити.

Господар провів нас до окремої кімнати в глибині пивниці. Особисто переставляв і зсовував столики. Гукнув на хлопців, щоб вони принесли чисту скатертину. Ми розсілись. Спираючись руками на спинку стільців, схилившись тулубом над нами, — Саваоф, що благословляє нащадків

Ноя... сцена витримана в біблійному стилі, — він керував нашими розшуками, коли ми з запалом, безладно обмірковували, якого замовити собі вина.

Після тривалих розмов і жвавих суперечок, побачивши, що ми самі не дамо собі ради, він поблажливо посміхнувся й запропонував спинити свій вибір на барильці червоного вина, яке він, за його словами, зберігав на особливо урочистий випадок.

Усе робилося поважно й неквапливо.

Господар приймав нас, немов священнодіяв. Лишилося враження, що ми для нього не просто випадкові люди, які ненароком мимохіть потрапили сюди з вулиці, а вибрані містагоги, учасники ритуального обряду, його найдорожчі, люб'язні його серцеві приятелі, бо годувати людей шашликами й частувати їх вином — то високе покликання, яке не кожній людині дається згори.

В цей спосіб здійснюється важливе й істотне. Їсти й пити не фізіологічний акт насичення, а ствердження спільноти, щасливої й щирої людської дружби.

Ніщо не важилося й не мірялося. Безмежно пилося й їлось. Які можуть бути рахунки в дружньо-родинному колі?.. До нас вийшов кухар в білому фартусі, високий і худий, з чорними півколами кострубатих брів, з борідкою, що стирчала гострим клином, з прямим кутом випненого на горлі борлаку. Він привітав нас, потиснув нам усім по черзі руки. Запитав, чи смакують нам приготовані ним страви?

Ми не скупились на похвали. Вони були одностайні й ентузіястичні. Певно, дещо надто голосні для цієї кімнати з низькою стелею. Він подякував нам за добру про нього думку і коли, на наше запрошення, він, разом з усіма, випив склянку вина, то кут його гострого борлаку

рухався й випинався, спазматично здригаючися на сухорпявій, жилавій його шиї.

Пристукнувши денцем, він поставив склянку на стіл і подолом фартуха витер собі уста й вуси. Тоді, душевно зворушений, він пообіцяв нам приготувати відмінні чебуреки.

— Такі гарні люди мусять і з'їсти чогось доброго! — виголосив він урочисто.

Слід визнати, він виконав свою обіцянку. Подані на стіл золотаві, з шаґреневою шкіркою, продовгасті соковиті чебуреки були бездоганні. Це був неперевершуваний шедевр кулінарії. Я не витримав і спитав його, чи не малює він, як і його попередник?!

Він скромно і з гідністю відповів, що досі він не мав нагоди випробувати себе в цій ділянці.

Я гаряче порадив йому зробити це, запевняючи, що такий великий майстер в готуванні чебуреків, як він, має всі підстави претендувати на те, щоб досягнути не менш високих ступенів також і в мистецтві малювання.

— Мені, — сказав я, — на жаль, не довелося оцінити мистецтва вашого попередника в готуванні шашликів, але, гадаю, ви малюватимете так само досконало, як і він, Приготовані вами чебуреки якнайкраще засвідчують ваші здібності до мистецтва.

Він стояв замислений і відсутній. Здавалося, він мріяв, мріяв про щось далеке й дивне.

Він подякував за добру про нього думку й обіцяв поміркувати з приводу моєї поради, зважити і тоді за деякий час дати мені остаточну відповідь.

Він пішов, схиливши голову, на його плечі ліг тягар вагання.

Я відчув, що сумління моє вражено. Я порушив внутрішній його спокій, я викликав в ньому непевність. Навіщо?..

Додому після вечері ми повертались разом з Ґулею. Він був в лірично-піднесеному настрої. Він не говорив, він наспівував. Він твердив, що він щаслива людина, бо має нагоду зі мною йти.

Ґуля намагався обійняти мене. Але тому, що він був далеко менший від мене на зріст, і руки, після пиятики, не дуже корилися йому, і ноги заносили його уперто вбік, він увесь час хапався за мій піджак, тяг, так що мені довелося нарешті взяти його за руки і попросити, щоб він лишив мій піджак в спокої, бо я ризикую опинитися без вбрання.

Даремні намовляння! Нікчемні обіцянки з його боку! Він одразу забував про них і все знов і знов повторював свої спроби обняти мене за талію, і знов тягнув мене за піджак, і знов твердив, що він сьогодні найщасливіший з усіх людей на цілому світі.

Речитатив переходив в розлогу мелодеклямацію. Розчулений, в піднесеному настрої, він переконував мене, що я надзвичайна людина і лише з властивої мені скромности я не підкреслюю цього й найменше.

Перемагаючи опір простору, не зовсім певними кроками, ми дійшли кінець-кінцем до готелю. Пальми вестибюлю виринули з забуття, як не цілком певна згадка про мандрівку, якої не було. Чи не мусіли ми замовити для себе салат з бананів і бівштекси з м'яса мавп?.. В кожнім разі, щодо Ґулі, то він не заперечував. Вітер тропіків здував його в безвість.

І в ту мить, коли з проваль непам'яті раптом виринув передо мною Ґуля, я раптом зрозумів, що, власне, я зовсім не знаю, що я мушу тепер робити з ним. Я знав: було б надто жорстоко з мого боку кинути його

напризволяще. Сумління не дозволяло мені зробити це. Я знав: я мусів був провести його додому. Я ладен був піти навіть і на таку самопожертву, хоч я й відчував себе стомленим до краю за цілий день подорожування, метушні, знайомств, зустрічей, вечері: я хотів спати; я позіхав, одверто, не ховаючись.

Врятував мене портьє. Він здогадався здобути візника. Гуркіт колес розв'язав ситуацію. Але Ґуля пручався; він протестував. Він був обурений. Він енерґійно заявив, що нікуди не поїде. Тим паче додому. Він ще багато чого має мені сказати і насамперед довести мені, що він дуже щасливий, ближче зі мною познайомившись.

— Ви не можете уявити собі, Ростиславе Михайловичу, — деклямував він, — який я без міри щасливий, так по-приятельськи щиро й одверто розмовляючи з вами.

Щастя вщерть переповнило його. Портьє обережно взяв Ґулю за плечі. Я допомагав втягти його в фаєтон, і візник відразу погнав коней. Перехилившись через задок екіпажу й простягаючи до мене руки, Ґуля ще довго щось гукав навздогін. З нічної темряви доносилися крики, благання про порятунок людини, що гине, і запевнення в душевній мені відданості.

Сцена була цілком у Діккенсовому стилі, і я заснув, почуваючи себе правдивим Піквікком, з приємним почуттям оптимістичної віри в майбутнє людства, що люди в істоті своїй добрі і що в цьому світі ще можна створити суспільство на засадах загальної гармонії й щастя.

IX

Короткий, але глибокий сон, і наступного ранку я прокидаюсь бадьорий і свіжий, як завжди, коли напередодні в доброму товаристві добре випито.

У такі ранки добре працюється. Життя здається безхмарним і радісним, усі ускладненості вже наперед розв'язані. Тривога й прикрості, які вчора гнітили погрозою неминучої катастрофи, сьогодні відсунулись десь без міри далеко й здаються нікчемними й безглуздими умовностями. Усе ясно, певно й просто, усе гаразд, і в ясному спокої нічим незахмарена зростає творча певність.

В мене прокидається бажання сісти оце зараз за стіл, розкласти перед собою папір, взяти в руку перо і, забувши про світ, який є, і про все довкола, поринути в схему ілюзорної дійсности, витвореної собою самим, і, не знаючи втоми, не одриваючись, працювати до вечора, до ночі, а, може, щасливої години й до самісенького ранку.

Широка мармурова плита письмового приладу важкою брилою мовчазно й нерухомо підноситься на зеленому, як луг, сукні письмового стола. Присядкуватий масивний каламар, вщерть повний свіжо наллятого атраменту, одкриває недоторкнену цноту своєї блискучочорної, злегка опуклої поверхні. Синявою криці, немов багнет або спис, вилискує в ручці перо.

В мені немає жадного відтінку прикрости. Жадного почуття тягару і обов'язку. Цілковита ясність, хібащо тільки з деякою домішкою жалю й одночасно задоволення, бо я аж надто добре знаю, що про жадну працю не може бути й мови під час короткої кількаденної командировки, коли ти не взяв з собою при від'їзді, бодай навіть для пристойности, для заспокоєння власного сумління, жадного аркушу білого паперу, жадного недописаного рукопису, жадної недочитаної книжки!.. Найкращі з мрій завжди це ті, що про них не треба дбати, щоб їх здійснити, — хіба ж не так?

Треба снідати й рушати. Натиснемо тричі на кнопку й викличемо офіціянта.

Оце і він стоїть передо мною, стрункий юнак в білому кітелі з нікелевим значком з лівого боку під кишенькою на грудях, готовий записувати до бльокноту те, що йому буде замовлене. Сліпучим променем на носку його начищених черевик сяє сонце. Біла серветка конусовидною китицею звисає вниз з його лівої, зігнутої в лікті руки. Він чекає.

— Що снідати?!

Я глибокодумно замислююсь.

— О, справді, щось зовсім легеньке! Насамперед, чорної кави. Тільки, — застерігаю я, — міцної й гарячої, друже!.. Масла, на якому ще блищать срібні краплини розсолу. Редису, холодного й свіжого. Рожевої шинки.

— Усе?

— Можливо, що й усе! Або...

Хвилинна павза, секунда вагання, істотне роздумування.

— Гаразд, хай буде! Замовте, будь ласка, ще також солодкий омлет з конфітурою.

І оце після сніданку, запаливши цигарку, я виходжу з готелю й спиняюсь на ґанкові.

Який чудовий, теплий, але не гарячий, весь насичений вогкістю ранок. Такі ранки в степовій Україні бувають тільки на весні. Вода на Дніпрі вже спала. Щодня перепадають рясні дощі. Чорноземля ще зберігає весняну вологість.

Усе місто довкола мене в зелі. Квітнуть акації. Білі ґрона обтяжують дерева, що простяглись вздовж пішоходів, що густими купами тиснуться на бульварі по середині проспекту, що суцільне зеленобіле тло утворюють в довколишніх садах. Ранкове повітря насичене солодким тьмяним ароматом білого квіту.

Я мну з огидою цигарку і викидаю її геть в бляшану урну. Такого ранку курити цигарку межує з блюзнірством!

П'яний од пахощів, я стою на ґанкові. Чи є ще друге таке запашне на Україні місто? Харків, Глухів, Київ? Я уявляю собі Київ, горяне, глибокими ярами розкреслене місто. Я відтворюю собі в уяві зелені його вулиці, сади і рішуче кажу:

— Ні!

Київ — офіційний, церемонний, сказати б так: стриманий. Він підібраний, можливо, навіть дещо педантичний. Каштани, що ними в Києві обсаджені вулиці, квітнуть декоративно пишно, але без пахощів. Усе дуже коректно й пристійно, але без всякого ентузіязму. Щодо лип, щодо старого Києва, то липи з їх м'яким і ніжним ароматом лишилися для міста тільки згадкою в скасованій, хоч і не зовсім ще забутій назві: Липки.

Тільки тут в цьому південному степовому місті аромат панує над усім. І серце, повне пам'яті про пишне буяння квіту, назавжди зберігає згадку про світ, який сьогодні став інший.

X

Я сідаю на маленький відкритий вагон трамваю, рейки якого, прокладені на проспекті між двома смугами бульвару, простяглися на кілометри. Кондукторка, в червоній хустці й балетках, пробігає вздовж вагону по довгій приступці. Мигтять товсті засмаглі ноги. З шкіряної

великої торби, що висить у неї через плече, гадючками виповзають барвисті паперові стрічки. Дівчина сюрчить. Вагон рушає.

Дзижчить і співає сталь, дзеленчать ланцюги, похитується вагон. Ліктем правої руки я спираюсь на жовте поруччя лави. Степовий вологотеплий вітер дме від Дніпра, гойдає листя дерев, м'яко тулить ніжні свої долоні мені до обличчя, пестить чоло, перебирає, куйовдить волосся і невловимим, ледве відчутним дотиком, прослизнувши по устах, шепотить лоскотливо в ухо.

Я примружую очі, щоб цілком поринути в відчуття насолоди од вітру, сповненого пахощів соняшного світла.

Можливо, що я задрімав, бо, коли я розплющую очі, вагон стоїть на зупинці. Ми вже з'їхали на гору. На порожньому просторі гори, відкритому для вітрів, куряви й сонця, між тоненькими стовбурами молодої посадки, на жовтих грудках скопаного ґрунту пасуться кози.

На тлі сірозеленого обшару я бачу перед собою похмуру тінь недобудованої кам'яниці. Я бачу чорні провалля віконних щілин, темноцегельний кістяк стін, бляшаний дах, що іржавіє, повиснувши на оголених ребрах перекриття. Цю кам'яницю, призначену для міського музею, почали будувати ще перед Першою світовою війною, тоді кинули, і так вона лишилась стояти сумною й безглуздою руїною. Химерна згадка нездійснених передбачень, чорна і глуха пустка, нужник для перехожих, притулок в закутках сутеренів, між горбатими купами сміття, для повій, волоцюг і безпритульних.

Вагон з вищанням викреслює півколо дуги й повертає ліворуч.

На горбку, над пологим схилом гори, за зеленавою купкою дерев, пам'яткою потьомкінських проєктів химерної імперії "греко-росів", "Візанто-Росії", одкрився передо мною сухий, в прямих лініях виконаний, стрункий профіль катедрального Собору.

Тільки мурований паркан навколо Собору, підігнаного своїми розмірами під звичайний губерніяльний маштаб, визначав контури меж тієї ґрандіозної в своїй фантастиці будови, що, завершуючи здійснення "грецького" проєкту, повинна була стати більшою за храм апостола Петра в Римі. В туманних присмерках півночі засуджений був би гнити в болотах мовчазний і нерухомий, замкнений в ґраніт Петербурґ. Столицею світової імперії "греко-росів" мав бути степовий Катеринослав.

Так примхою катерининського вельможі, виплеканою ілюзіями українських "універсалістів" 18 ст., серед претендентів на місце й корону Третього Риму було назване й це розкидане, розпочате й незакінчене розлоге степове місто з горою, широкою й опуклою, як плідне черево жінки.

З трамваю сходять на черговій зупинці люди. Жовтою глиною стежки, протоптаної в бур'яні, око простує до білого муру огорожі, що окреслює розміри катедри, яка могла б бути величнішою за храм Св. Петра в Римі.

В мозку плететься плетиво думок:

— Починати й не кінчати. Проєктувати й не завершувати. Витрачати безліч зусиль, напружувати без міри м'язи, зводити напругу м'язів до катастрофи зриву й не досягати.

Колись ця тема хвилювала Гоголя. Образи й цитати з творів Гоголя постають передо мною.

Трамвай минає білі корпуси боговгодного закладу. Чи не тут сто років тому урядував гоголівський Земляника? Сьогодні, через сто років, Гоголь все ще перечитується як сучасник.

В мені прокидається почуття умовности часу. Час опрозорюється. Усувається спротив часу. Зсуваються події. Вчинки й люди, змальовані Гоголем, втрачають свій зв'язок з часом.

Я відчуваю внутрішню тривогу. Страх, немов у людини, що стоїть на краю безодні, охоплює мене. Холодок пробігає по спині. Стигнуть похололі кінці пальців, що лежать нерухомо, охоплюючи гранчастий стовпчик, нагрітий сонцем. Я думаю:

— За революції розстрілювали кляси. Чи не треба було розстрілювати психологію?..

Ремарка Автора.

Ростислав Михайлович полемізує. Він сперечається. Він міркує про гоголівську тему в сучасності, про те, що сучасність вклинюється в Гоголя.

Він згадує про уступи з Гоголя, про водяний млин в маєтку Ноздрьова, що не працював лише через брак дрібниці, тому що "недоставало порхлицы, в которую утверждается верхний камень, быстро вращающийся на веретене". Абож мова йде про Манилова: "В доме его вечно чего-небудь недоставало: в гостинной стояла прекрасная мебель, обтянутая щегольской шелковой материей, которая стоила весьма недешево; но на два кресла ее недостало, и кресла стояли обтянуты просто рогожею, впрочем хозяин в продолжении нескольких лет всякий раз предостерегал своего гостя словами: "Не садитесь на эти кресла, они еще не готовы!" В иной комнате и вовсе не было мебели, хотя и было говорено в первые дни после женитьбы: "Душенька, нужно будет завтра похлопотать, чтобы в эту комнату хоть на время поставить мебель!" Ввечеру подавался на стол очень щегольской подсвечник из темной бронзы с тремя античными грациями, с перламутровым щитком, и рядом с ним ставился какой-то просто

медный инвалид, хромой, свернувшись в сторону и весь в сале, хотя этого не замечали ни хозяин, ни хозяйка, ни слуги".

Приклади можуть бути збільшені, цитати помножені. Уявлення, що поставали перед внутрішнім зором Ростислава Михайловича, побіжні й несталі, — уточнені. Однак побіжне перестало б бути тоді таким, думка, яка промайнула лише мимохідь, набула б кристалізації, чого однак в істоті не було.

Для Автора мало вагу визначити коло зорових вражень, ідей і думок, крізь які пройшов в черговій послідовності його герой під час своєї подорожі: незакінчений будинок Музею, нездійснений проєкт найвеличнішого Собору в світі, згадка про недороблений млин в маєтку гоголівського героя, про крісла покинені необбитими, недомебльовані кімнати, розкішні канделябри й разом мідний, ніколи не чищений свічник, на що не звертали уваги ні господар, ані господиня, ані служба.

Від думки про розстрілювані за революції кляси Ростислав Михайлович ухилився в психологізм. І цей ухил в психологізм, в абстракцію більш ніж характерний для того аспекту, в якому він сприймає дійсність!..

XI

На останній зупинці я схожу з трамваю. Привітна й затишна вуличка з одноповерховими будинками веде мене вниз до кручі, де на майданчику стоїть збудована Степаном Линником "Варязька церква".

Малі цегляні будинки ще зберігають сліди космічних бур, які пронеслись над містом в перші роки Революції. Іржавіють нефарбовані дахи. Висять напівзірвані ринви. Парадні двері забито навхрест дошками. Ґанки занедбано, ними не користуються, вони поросли травою й бур'яном, і цегла, що випала з східців, валяється довкола. Колючий

дріт заступив попалені в холодні зими паркани. І крізь дріт я бачу занедбані дерева колишніх яблуневих садків.

Мешканці, що заступили давніших пожильців, не мають ані бажання, ані ініціятиви лагодити ґанки, дбати про садки, відновлювати паркани, зробити фіртки, замазати дірки, вибиті в цеглі стін кулеметними чергами махнівських куль. Люди втратили почуття сталости. Вони звикають жити в руїнах і серед руїн, немов в чеканні на нову катастрофу, нове знищення, ще страшніше, ще згубніше за попереднє. Свої доми вони обертають в випадкові притулки, хати — в печери або лігва, міста в переходові табори.

Колишнє губерніяльне місто одноповерхових будиночків, що їх споруджували вчителі гімназії, панотці, штабскапітани, колезькі асесори на заощаджуваний гріш, сплачуваний внесками за банковими заставами, вмерло. Воно було розстріляне за перших років революції, його поглинув новий побут, і тепер воно було призначене на остаточне знесення, щоб на звалищах його румовищ постав новий центр, заллятий світлом нового індустріяльного сонця.

І оце я йду крізь уламки колишнього побуту. Я згадую про місто, яким воно було за років мого дитинства. Я згадую про ідилію вишневих садків. Про сірозелене листя яблунь. Про блискучі, немов ляковані, прямі стовбури абрикосових дерев. Про густі кущі порічок і аґрусу вздовж почорнілих дощок паркану. Про масну з синявим відблиском землю доріжок між городніми грядками. Про чай, що його пито ввечорі в садку: цвірчать цвіркуни, дзеленчить і гуде в вечірній тиші далекий трамвай, звертаючи з проспекту на гору, млосно пахнуть в важкій нічній пітьмі метеоли.

Простуючи порожньою тихою вуличкою розлогого степового міста, я віддаюся втішному полону згадок про минуле. Про страви, що завжди були надміру товсті, залляті сметаною й маслом. Про дрібно покраяні, притрушені перцем, перемішані з цибулею соковиті помідори. Про

великі пухкі паляниці. Великі з зелено-чорною шкірою стиглі кавуни, які хрумтять, коли їх розрізувати.

На зламі століття життя під степовим соняшним небом було копійчане, бездумне, без примушених днів, без непередбачених тривог. По степах з неораною цілиною паслися неозорі стада овець. Селяни не угноювали піль; казали, що від гною горітиме хліб. Хати палили кизяком, зробленим з висушеного коров'ячого гною. Відро вишень, привезених великою гарбою до міста, продавали на "Озерці" за копійку. І тому, що відро вишень коштувало на базарі копійку, недосяжною мрією для малого хлопця лишалися штани, пошиті з купленого в місті краму. Отож мале, чіпляючись за материну спідницю, просило мами:

— Купіть мені, мамо, матеріяльні штани!

У місті рідко хто за тих патріярхальних часів купував для себе вишні на базарі. Тоді люди ще не обернулися на наймачів, що винаймають для себе мешкання й живуть по чужих хатах. Кожен жив в своїй хаті, і в кожного при хаті був свій садок. Міські садиби були тоді безмежні в своїй безмірності, з пасіками, городами, садками.

Трамвай уже бігав по проспекту, але воду ще возили з Дніпра в діжках. Вода хлюпала в чорноті горішнього чотирикутного отвору. В сінях, в темному кутку коло дверей стояла велика діжка для води, прикрита збитою з дощечок покришкою. І мідний кухлик, поставлений зверху на покришку, блідо сяяв каламутним золотом в холодній півтемряві ґанкових сіней.

XII

Я йшов поволі. Я не квапився. Хіба не все одно, чи зверну я в цю бічну вуличку, чи піду просто? Чи потраплю на збори конференції, чи не прийду на них зовсім? Я згадував. Далекий присмеречний блиск мідного

кухлика, запах нічних метеол зберігав для мене таємницю неповторних переживань.

І тоді раптом, де за поворотом обривається над урвищем вуличка, на горбку майданчика, забрукованого широкими ґранітними плитами, на тлі несказанної величі блакитного неба відкрилася біла, вся в соняшному сяєві, вся ніби наскрізь просяяна світлом "Варязька церква".

За традицією міст, розташованих по водному шляху "з варяг в греки", Новгорода, Києва, Царгороду, церква освячена була в ім'я Софії, Премудрости Божої.

Я спиняюсь. Я стою й дивлюсь, не переходячи через майданчик, на церкву. Я хочу зберегти в своїй пам'яті всю повноту й суцільність раптового враження: синя безодня неба, сіре палання ґраніту, біле сяйво церкви й на відстані зеленобіле довкілля квітучих дерев.

Ця кам'яниця на кручі над Дніпром становить собою маленький архітектурний шедевр. В ній є щось від Спаса на Нередиці, дещо від давньої дерев'яної архітектури і найбільше від довільної творчої мрії митця, Степана Линника, про імператорську пишноту Візантії, про Ольжине, перед-Володимирове християнство, про варязькі початки християнства на Україні-Русі.

Я стою, не переходячи майданчика, і мене дивує, що на цвинтарі перед входом до церкви я не бачу нікого, ані Ґулі, ані Арсена Петровича Витвицького, й взагалі нікого: аджеж конференція повинна була початись з оглядин Варязької церкви під проводом і з поясненнями, які мав давати Арсен Петрович.

У чім справа? Чи, може, я щось наплутав? Чи збори призначені не тут, чи, може, зайшли якісь зміни, які я випустив з-під своєї уваги?.. Я витягаю з кишені піджака жмут всіляких папірців, записочок, повідомлень, нотаток, повісток на засідання. Я переглядаю їх один по

одному, поки не знаходжу потрібного. Так і єсть. Збори призначені на 11, а тепер... Зелена стрілка на матовому тлі крицевого циферблята показує лише початок десятої. Я приїхав надто завчасно.

Що мені в такому разі робити? Я замислююсь. Повертати назад до готелю? Але що я робитиму там? У цьому не було б жадної рації. Проїхати до Музею? Але, знов таки, для чого?.. Гаразд, хай буде! Я вирішую розшукати затишне місце на цвинтарі попід церквою й посидіти над кручею.

Я обходжу цвинтар. В колі, викресленому кущами темнозеленої туї, немов зробленої з штампованої пластмаси, я знаходжу лаву над самою кручею. На цій лаві, низькій і присядкуватій, складеній з важкого каменя, немов вирубаній в скелі, я влаштовуюсь якнайвигідніше. Скидаю піджака, розв'язую краватку, розстьобую сорочку, щоб відкрити груди для променів весняного сонця, засучую рукава, виймаю цигарки, запальничку.

Чудово! Це дуже добре, що все це так склалося. З насолодою втягую в себе повітря, насиченого пахощами молодого зела й квітучих дерев. З пожадливим радісним тремтінням віддаюсь бездумному почуттю тваринної, чисто звірячої втіхи, від соняшного світла й весняного тепла.

Кам'яні плити майдану, заллятого сонцем, здаються білими. Підо мною провалля, пустеля простору, блакитна безмежність: я й ніщо! Велич знелюдненої самоти!

Край кручі зрізає верхівки верб, [що] ростуть на мандриківській оболоні вздовж берега. За ними я бачу смугу золотавих пісків. Тоді широку далечінь ріки. І за Дніпром в синявій димці, немов у хмарці ладану, далекі самарські луки.

Запалити цигарку? Хібащо! Я дістаю цигарку, але даремно я натискаю на кришку запальнички. Кришка підстрибує, коліщатко

зачеплює за камінець, але ґніт не запалюється. Певне, бракує бензину! Та добре, що в мене є сірники. Зеленою голівкою червоного сірника я чиркаю по чорному шаршавому боку коробки, на жовтому папірці якого намальований літак з дулею замість пропелера і з двома проречистими написами: "Ультиматум" та "Відповідь Чемберлену".

Цигарку запалено. Тоненький струм сивого диму, здіймаючись угору, непомітно тане в повітрі. Колись людство, тішило себе, розповідаючи казок, тепер воно воліє палити цигарки. Ілюзорне джерело несталих химер! Умовна спроба зробити дійсність необов'язковою!

У мене є досить часу, я маю найкращу нагоду, щоб поміркувати про зміст свого сьогоднішнього виступу на конференції. З раптовим ентузіязмом я схоплююсь за цей намір: коробок з цигарками я кладу собі на коліно, одкриваю кришку, щоб на ній записати тези, дістаю олівця. Але порив до праці, спалахнувши, відразу ж згасає. Я стаю млявий, висмоктаний, Мене охоплює почуття нудьги перед перспективою щось робити.

Проти цих приступів нудьги я ніколи не міг змагатись. Правити коректу, писати листи, продумувати зміст відповідей, складати тези для виступів, вести протоколи на зборах, — ні, все це було більше за мене.

Чи варто обмірковувати офіційний текст офіційної промови? Скажу, що скажеться! Імпровізовані промови мені завжди вдавалися далеко краще, ніж заздалегідь продумані й підготовані. Те, що люди вважали в моїх виступах за наслідок тяжкої праці, не коштувало мені ніколи й найменшого зусилля. Свої успіхи я приймав виключно як вільні дарунки примхливої долі.

Чи не приємніше думати ні про що, про необов'язкові речі, про те, що жадного відношення до службових справ не має?

XIII

Я віддаюсь плину несталих думок, я поринаю в потік випадкових вражень, я піддаюсь чарам несподіваних асоціяцій. Не засипаючи, я дрімаю в солодких присмерках райдужного соняшного ранку!

Я пересуваю грані. Я одкриваю нові межі. Я пізнаю чужі обрії далеких відстаней. В моїй уяві постають образи тисячоліть.

Десь, певно, тут ще перед тисячоліттям жили мої предки. По ріці пливли човни з трикутниками вітрил. Перед тим, як рушити через пороги, на цих берегових кручах з своїм полоном спинявся похмурий, закутий в залізо рудоволосий конунґ, князь. Князь — грабіжник — работорговець — крамар — гість.

Берегом він гнав м'язистих широкоплечих парубків і вродливих, досвідчених в хатньому рукомеслі дівчат, рабів і рабинь, загарбаних по спалених селищах на самотніх річках в цілинній глибині нерубаних лісів. Він віз з собою на лодіях зв'язки хутер, сріблясточорні, синяводимчасті, червоножовті коштовні хутра, які призначені були прикрашати плечі візантійських красунь — царівен і циркових акробаток. Дбайливо перев'язані рогожами й ликом лежали паки хрому, юхти, сап'яну, тонко вичинених зелених, червоних, чорних, синіх шкір.

В'їдливо й гостро пахли баранячі хутра. Тьмяний медвяний аромат ішов од великих липових кадовб. Грубі круглі плити червоножовтого воску й сушена білосіра риба, нанизана на лико, заповнювали середини лодій.

Вертаючи з Візантії, конунґ-володар привозив з собою коштовні золототкані тканини, паволоки й оксамити, прозоротонкі барвисті шовки й важку парчу, жовті вузькогорлі конусовидні амфори з міцним і солодким вином, золоті й срібні нашийні кола для своїх жінок, колти з птахом-сирином, а разом з тим незнані доти уявлення про мурованні міста, палаци й церкви, про релігію й державу, про Божу владу Церкви й

державну владу царя. Конунґ мріяв стати басилевсом, царем. З Олафа й Інґвара — Василієм.

Про варягів-русів, що раз-у-раз нападали на столицю ромеїв, візантійський патріярх Фотій сказав:

— Подуло на нас щось суворе, тверде, погибельне!..

Я згадую ці слова патріярха Фотія про руїнників, що в несамовитому шалі своєму, гинучи, губили й нищили Імперію, і вони — слова ці — наводять мене на згадку про Степана Линника. Вони якнайкраще відтворюють химерний образ майстра, що побудував цю Варязьку Софію над Дніпром. Такий він був: суворий, твердий, погибельний. Такий він був за своєю вдачею, зовнішністю, тематикою своїх картин, своїм мистецьким стилем, життєвою хаотичною долею, обставинами своєї трагічної долі.

Особисто пізнав я митця ще за студентських років, коли я вчився в петербурзькому університеті і, за сполученням, одвідував також кляси Академії Мистецтв. Степан Трохимович Линник був мій учитель. Можливо, що я взяв од нього далеко менше, ніж він міг дати мені, але це вже була моя провина, а не його.

Він мав звання академіка й вигляд майстрового. Пані казали йому "ти" і, бачачи на ньому вбрання, вимазане фарбами, приймали його за маляра, якого можна покликати пофарбувати в мешканні підлогу.

Був він невисокий на зріст, але кремезний і присядкуватий, замкнений в собі, насумрений, важкий на вдачу й непривітний. За традицією, поширеною серед митців, він носив тютюнового кольору крилатку й великий ширококрисий, вигорілий на сонці капелюх. Його просторий піджак скидався на балахон, і обвислі в колінах штани були знизу обдерті й з бахромою. Стоптані, брудні, ніколи не чищені черевики вже давно годилося викинути на смітник. Не заперечую, серед мистців

його ґенерації вважалось за особливий шик мати зовнішній вигляд городнього опудала.

За стародавнім селянським звичаєм волосся на голові він підстригав собі "під горщик", підголював на потилиці й скронях, Гостра рудава борідка його клином випиналася вперед.

Жив він самотньо й замкнено. Він не терпів, щоб до нього приходили. До нього не можна було завітати просто, по-людськи, до нього можна було лише вдертися. Він не виходив ані на дзвінки, ані на гуркіт. Якщо ж хтось аж надто довго й надто настирливо домагався до нього і Линникові, нарешті, уривався терпець, він одчиняв двері й з'являвся на порозі в робочій блюзі з палітрою й пензлями в руці, абож в кальсонах, нічній сорочці й пантофлях на босу ногу, — якщо перед тим спав, — похмуро й мовчки дивився на непроханого одвідувача і тоді, з обуренням сказавши: "Що це за хуліганство!", з гуркотом, погрозливо причиняв двері, двічі повертав в замку ключ, бряжчав ланцюжком, усім своїм виглядом і поведінкою підкреслюючи своє небажання, щоб його турбували вдома.

Він народився на селі, вчився в сільській парафіяльній школі і в Київській художній школі, і тоді, такий недолюдковатий парубчак, потрапив на стипендію до Академії Мистецтв.

Майже весь свій вік, після переїзду з України й вступу до Академії Мистецтв, він проживав у Петербурзі, цьому величному і присмеречному місті, де біляве, затягнене безбарвними хмарами небо низько простягалося над болотяним берегом Фінської затоки. Ведмедкувата похмурість його натури якнайкраще відповідала непривітності тутешньої природи. Поділ доби на ранок, вечір, день і ніч в Петербурзі втрачає свій сенс, він стає не обов'язковою ні для кого умовністю. Межі, що відокремлюють день і ніч, тут зникають. Тут взимку немає дня так само, як влітку тут немає жадної ночі.

Його самотні осені й зими минали порожньо й непривітно. Покинений на самого себе, Линник виробив в собі химерну звичку жити поза часом, поза зміною дня й ночі, лічбою діб і тижнів. Ритм його життя не мав нічого спільного з природою. Він жив в собі, поза природою.

Так живши, аж надто легко спитися, і, якщо він не спився, не став п'яницею, то виключно через свій мистецький дар, через мистецьке своє покликання, що його він ніс перед собою як священну гостію, ніс на собі, як несуть смертний хрест, згинаючись під його тягарем, щоб бути на ньому розп'ятим.

"Розп'ятий!" підписав одного свого листа Фрідріх Ніцше. Але якою мірою це ще більше могло стосуватись до Линника?! Як і Ніцше, так і Степан Линник був розіп'ятий на хресті свого пророчого покликання! Один був філософ, другий мистець, але їх життєва й творча доля була однаково трагічна, подібна на долю Едіпа, цього античного царя з Софоклової трагедії.

У Линника, в його цілковитій самоті, не було певних годин, призначених для праці, сну або відпочинку. У себе в мешканні він навіть не мав порядного годинника. Безладний хаос речей заповнював великі кімнати його мешкання. У нього була не знати чим породжена пристрасть скуповувати по антикварних крамницях і на тандиті всілякий мотлох: порцеляну, ганчір'я, стародавні жіночі роби, стару зброю, меблі, давні рукописи й книжки в тяжких шкіратяних оправах. Разом з порожньою кліткою для папуги, колекцією писанок, сільською полив'яною мискою, кавалерійським сідлом, у нього були й коштовні антикварні дзиґарі, рідкі "цибулини", різні годинники, але всі вони не ходили. Він ніколи не заводив їх.

— Щодо мене, — казав Линник, — то я не бачу жадної в тому потреби.

Він не потребував годинника, щоб знати, яка година. Він жив поза часом і все таки ніколи не спізнювався з'являтися своєчасно в "клясі" на викладі.

Годинники він вважав за таку ж зайву умовність, як і чистити черевики, вбрання або зуби. В хаті у нього не було ані зубної щітки, ані годинника. Стільки тисячоліть людство обходилося без того й того... Ще й досі мільйони людей обходяться без зубних щіток і годинників. Він покликався на практичний досвід народів, які не відчувають жадної потреби вимірювати свій робочий час годинами й, відповідно до того, спеціяльними механічними інструментами. Ставши академіком, він лишився в істоті своїй селянським дядьком.

— Годинник, — твердив він, — це — річ чистої ідеологічної умоглядности, абстракція, продукт теоретичних розумувань. Він не більше як ідеологічна категорія, безпосередньо пов'язана зі схемою механістичного мислення XVII століття.

І Линник продовжував розгортати свою думку далі:

— Немає сумніву, — казав він, — годинники можуть бути якнайбільшими шедеврами мистецтва. Як такі, я їх ціню й купую, але при тому я не шукаю з того жадної практичної користи, бо яка може бути користь з мистецького твору?

Він ніколи не працював за годинами або певним поділом доби. Він працював до знемоги, до остаточної виснаженості. Він кидав робити лише тоді, коли руку йому зводила судома і він уже не міг — фізично не міг — тримати пензля в скрючених пальцях, Тоді він ішов з дому або, без межі стомлений, лягав спати.

Чи можна працювати, не відчуваючи жадної втіхи од праці?.. Чи можна працювати з одчаю, з безнадії, з ненависти до самого себе, з

почуття самозаперечення? Очевидячки, що можна, бо Степан Линник працював саме так.

XIV

Його можна було зустріти на вулиці в зовсім неподібний час. Десь дуже пізно вночі, коли тяжкий туман темряви лежав нерухомо на слизькій бруківці вогких вулиць і тільки п'яні вигуки останніх запізнілих гультяїв та гістеричний плач повії порушували порожню тишу ночі. Або десь зовсім рано на світанку, коли місто ще спало і лише великі лопатобороді двірники в фартухах із бляхами на грудях починали вимітати нечистий бруд ночі з забльованих п'яницями пішоходів.

Що він міг робити в такі години на вулиці? Які химери переслідували його, які гарпії, роззявляючи псячі морди, гнались за цим новітнім Едіпом в пустелях міста? Чи, може, покинутий на самого себе, він блукав, намагаючись втекти від порожнечі себе й світу?

Коли, вийшовши на вулицю, байдуже, в яку це було годину, він ненароком згадував, що в нього є якась справа до когось і цю людину йому треба побачити, він, що ніколи не звірявся з годинником і не вважав на час, на першому розі брав візника й казав йому "поганяти". Він їхав по порожній бруківці на візку, що підстрибував, і кляв людину, яка йому знадобилася. Він кляв її й усіх інших, що, мовляв, нав'язуються до нього, турбують його, не дають йому ніколи спокою в справах, які й найменше його не обходять. Дарма що справи ці торкалися виключно самого Линника. Річ ішла про його участь в черговій виставці "Мира искусства", вибір місця для його картин в виставочній залі, обговорення з режисером проєкту декорації до п'єси Метерлінка або Ібсена, сплати грошей за куплену в нього для Музею картину або чогось іншого подібного.

До людини, яка завинила перед Линником виключно тим, що Линник мав до неї діло, що ця особа з якогось приводу знадобилася йому, він міг

прийти першої-ліпшої години. О третій годині ночі, так само як і о шостій чи сьомій годині ранку, коли люди вже збиралися лягати спати, вже спали або ще не починали навіть одягатись. Що це важило для Линника?

Інших він уявляв на свій кшталт: до нього треба було вдиратися силою. Так само силоміць, ґвалтовно він вдирався до людини, яку він хотів побачити. Навряд чи він припускав, що до когось можна завітати спокійно й лагідно.

Людина ставала жертвою його візити. Одвідин Линникових лякались, як і зустрічі з ним на вулиці. Для господарів мешкання, куди він з'являвся, його відвідини межували зі стихійною катастрофою, — щось таке, що нагадує повінь, землетрус, гірський обвал, гураґан: усе знищено, зм'ято, розтрощено, стерто в порох, вирвано!

На обрії він з'являвся жорстокий і невблаганний. Він починав галасувати ще перед дверима: "Одчиніть!" Можна було подумати не знати що. Переступивши через поріг, він вривався до помешкання, не питаючи, чи можна, чи ні, приймають чи не приймають. Він бешкетував ще заздалегідь. Заява "Господа сплять!" не справляла на нього жадного враження. Він одсовував заспану покоївку вбік і питав "Де тут у вас світло?" Він розпоряджався, як у себе в хаті. Він питав: "Як пройти до вітальні?", тоді, ввійшовши до залі, помацки шукав коло дверей електрики, сам запалював світло й наказував розбудити господаря.

Якщо йому чинили спротив, не відразу одчиняли двері або, провівши до вітальні, примушували його довго, на його думку, чекати на господаря. Линник ображався. Він вголос мимрив про "хамство деяких!" і тоді, не хотячи чекати далі, розбудивши всіх в мешканні своїми кроками, криком і гуркотом, гукав:

— Можете зачинити двері, бо я йду!

Він міг просидіти в гостях вісім, десять, дванадцять, не знати скільки годин. Прощаючись з господарем, він лишав його знеможеним, пожовклим, зденервованим, вибитим з колії.

Десь проявлялась егоїстична наївність самотнього й песимістичного митця, одірваного від ґрунту й цілком заглибленого в своє мистецтво, для якого не існувало світу поза мистецтвом і нічого в світі, окрім мистецтва, і десь починалось — я ніколи не сумнівався в тому — навмисне й свідомо організоване бажання робити все наперекір, прагнення гри задля гри.

XV

Линник волів рахуватися з собою, вважати на себе, на власні свої уподобання й ні на що більше. Зовнішній світ існував для нього мірою його бажань, звичок, уявлень і примх. Реальне, як таке, не існувало для нього. Він не міг примиритися з тим, щоб йому щось протистояло. Він іґнорував дійсність в її незалежному від нього бутті.

Руїнник, він руйнував реальність. Він компонував її на свій зразок, деформував її за власною уявою, творив її з себе на власний кшталт.

Не знаю, чи не повинен я визначити це як імпресіоністичний суб'єктивізм?.. Можливо! Саме в ці роки на початку 20 століття цей напрямок захопив провідні позиції в мистецтві й панував в суспільній ідеології. До нього пристосовували стиль в мистецтві, свої переконання, спосіб відчувати, манеру мислити, відчувати й жити. Піднесено особу, культивовано "я"! Однак, можливо, що це було щось більше, щось інше, принципово відмінне. Це був індивідуалізм, який уже переходив в свою протилежність, з якого народжувалося плекання надіндивідуального.

У Линника були завдатки соціяльного реформатора, політичного діяча; партійного лідера, що змінює дійсність, формує її згідно з параграфами й пунктами світоглядової доктрини.

Одне слово: дійсність не повинна бути такою, якою вона була досі! Дійсність, як і людина! Він поставав проти звичайно-людського й проти реальности.

Чи був він людиною?.. В кожнім разі він не був людиною, подібною на інших. Він бунтував проти себе, як проти біологічної істоти. Він творив себе з середини себе самого, фантаст, містагог і руїнник. Витвір власної, назовні виявленої уяви й волі, розумова конструкція, ідея, проєктована в світ речей, проти якого він змагався.

...Надзвичайність його уподобань, збентежений і маніякальний його вигляд споріднювали його з розпливчастим туманним пейзажем Петербурґу! Ви йшли і перед вами — з туману, з-за рогу вулиці, з-за чиєїсь спини — несподівано виринала його постать, сконцентрований згусток присмерок, туманність, що набула форм, умовно й штучно прибрана в людське вбрання, в пахи, ненароком придбані в крамниці випадкових речей.

На вулиці він ішов, ніби тут на людяному проспекті столиці він був тільки сам. На Невському він ішов, немов прокладав собі шлях в джунґлях. Ліва рука закладена була за спину, в правій він тримав велику ковіньку, — такий звичайний собі селянський кілок, якого він видрав собі десь на Україні з плоту, щоб одбитися від сільських псів.

Ковіньку він ніс перед собою, виставивши її вперед.

Так ходять сліпці. Здавалось, він ішов з заплющеними очима, Здавалось, він галюціонував. Здавалось, привиди й кошмари, жахливі й дивні примари заволоділи його стомленим, отруєним мозком і він не може звільнитись од їх тяжкого й гнітючого полону.

Він ішов, і в кожного, хто його бачив, складалося враження, ніби з ним оце щойно трапилося велике нещастя і вже для нього немає порятунку, і він, охоплений одчаєм, розчавлений катастрофою, в горі,

що стало надмірним, що перевищує людські сили, вже не реаґує ні на що, нічого не бачить і нічого не помічає довкола себе.

Але він бачив, бачив з зіркістю степового хижого птаха!.. Він блукав по вулицях міста, й самота гнітила його. Зустрівши знайомого, він ставав щільно перед ним. Він перетинав йому шлях. Щоб він не пішов геть од нього, він тримав його міцно за рукав або за полу. Він хапався за нього, як за рятунок, як мандрівник з корабля, викиненого бурею на самотній острів, тримається за скелю.

Од нього не можна було піти, навіть коли б ви хотіли зробити це, коли б, перепросивши, ви казали йому, що вам ніколи й ви поспішаєте. Він не звертав на ваші слова жадної уваги. Ви благали відпустити вас, він робив вигляд, що не чує, і тільки ще цупкіше тримав вас за рукав вашого пальта.

Він міг простояти й пробалакати з вами кілька годин, не зважаючи ні на що, на те, що ми заважали людям проходити, що нас лаяли, що нас штовхали, ніби все це відбувалося не на Невському, на розі Садової або Літейного, а десь поза часом і поза місцем, в умовності театралізованих, макетних площин.

Ви пропонували йому:

— Може, Степане Трохимовичу, ми одійшли б десь убік!

Але він відповідав:

— Та нічого!..

І ми продовжували стояти в гущавині людського потоку.

І хоч весь час говорив тільки він і ви мовчали, не наважуючись вставити бодай пару слів з свого боку, — щоправда, він все одно не

слухав би вас, — він розмовляв з вами роздратованим тоном, нібито сварився з вами. Скидалося, що він спинив вас з єдиною метою наговорити вам прикростей або полаятись. О, в розмові він не був ані доброзичливий, ані привітний.

Розмову він обривав раптом, зовсім несподівано, на половині фрази, не скінчивши думки.

Він кидав співрозмовника, не попрощавшись і не простягнувши йому руки. Однак, уже одійшовши, він все ж таки повертався.

Він кликав:

— Пане добродію, почекайте-но, я хочу вам ще щось сказати!..

Він затримувався ще на одну мить. Він говорив співрозмовникові наприкінці те, з чого, властиво, він міг почати. Він закидав співрозмовникові, що той його затримав і відібрав від нього час, тоді як у нього є багато ще дуже важливих справ і він поспішає і взагалі йому ніколи і він не може марнувати свій час з кожним зустрічним на вулиці задля всяких дурниць.

І він ішов, не звертаючи ні на кого уваги, розштовхуючи перехожих, як на містечковому ярмаркові, заклавши ліву руку за спину, а праву з дрючком од сільських собак виставивши вперед.

Я лишився стояти, приголомшений і ображений, не розуміючи нічого. Я не міг дати собі ради, в чому я завинив перед ним, аджеж, властиво, я взагалі нічого не промовив до нього і не я, а він затримав мене на вулиці. Я лише вклонився йому з усією чемністю студента, виявленою професорові й видатному маляреві-майстру. Я був певен, що ми, не знати лише задля чого, розсварилися тепер навіки.

— Усякий зустрічний на вулиці... — повторював я фразу, що її кинув Линник на мою адресу.

Я вирішив більше ніколи з ним не вітатись при зустрічі або вклонятись йому якнайстриманіше, найбільш офіційно.

При ближчій зустрічі, такій же несподіваній і раптовій, як і попередня, помітивши заздалегідь Линника, я зробив все, щоб за всяку ціну якось зникнути. Я сподівався, що він мене не помітить. Я приклав усіх зусиль, щоб уникнути зустрічі, непомітно прослизнути, загубитись в юрбі, сховатись за спинами людей. Я підняв коміра й натиснув фуражку; я дивився вбік. Я квапливо перейшов на другий бік вулиці. Я тікав.

Даремно! Він уже побачив мене. Він уже стежив за мною. Він уже гнався, гукав, махав палицею.

Мушу признатися: того разу відбулася грізна, майже огидна сцена, при згадці про яку я ще й тепер відчуваю сором, ніяковість, конфуз.

Я прискорив кроки. Тоді почав бігти. Я біг усе швидше й швидше.

За мною почали гнатися, хтось ударив мене, хтось схопив мене за комір, за груди. Мене затримали. Я пручався. Мені почали вивертати руки. Я обурено протестував. Мене лаяли. Я стояв без фуражки, яку я десь загубив, тікаючи.

Довкола почала збиратися юрба, цікава до вуличних скандалів. Люди питали один одного:

— Що трапилося? Кого це піймали?

Людська фантазія не знає меж. Одні стверджували, що піймали кишенькового злодія, який на ходу зстрибнув з трамваю. Інші запевняли, що затримали банкового урядовця, який розтратив гроші і

хотів утекти до Америки. Дехто докладно розповідав, що це розпутний син, який обікрав батьків, щоб пиячити по ресторанах і витрачати гроші на повій. Той, що тримав мене, знав усе якнайдокладніше. Він запевняв, що він бачив в моїх руках золотий годинник з ланцюжком.

В повітрі пахло самосудом. Якийсь цілком пристойно одягнений пан уже підніс руку, щоб кулаком з усього розмаху ударити мене в обличчя.

— Усі студенти, — сказав він, — революціонери! Бий студентів!..

В цей останній момент, в ролі рятівника, з'явився Линник. Він біг з умілістю досвідченого призера. Він поквапливо взяв мене за руку. Він визволив мене від розлюченої юрби в останній момент, коли мене збиралися бити.

Простягаючи мені фуражку, яку він встиг підібрати по дорозі, він не без уїдливого сарказму сказав:

— Ну, ось бачите, й не втекли від мене!

Він великодухо нагадав мені, що я повинен бути вдячний йому, що він врятував мене від помсти юрби.

Я був винен в усьому. Линник виступав в ролі чистого янгола.

Але все ж таки й ця зустріч, яка почалася втечею й переслідуванням, закінчилася, як і звичайно, брутальністю, сказаною Линником наприкінці. Усе повторилося спочатку й до кінця одне й те саме.

Зрештою я звик до поведінки Линникової. Я приймав його таким, яким він був, і він весь час мого перебування в Петербурзі — за студентських моїх років — ставився до мене з усією приязню, хоч це й була завжди приязнь на власний його, Линників, спосіб.

XVI

Це був його спосіб поводитися з людьми: брутальний, різкий, завжди з відтінком бешкетництва.

До людей він ставився з недовірою. Він тримався думки, що людина людині є ворог. Вовк!

— Людину, — казав він, — треба брати за груди, хапати за горлянку, збити з ніг, придушити коліном, і тоді можна сподіватися, що вона стане або такою, якою вона є насправді, або ви її зробите такою, якою ви хочете, щоб вона була.

Я вже згадував: він займав велику багатокімнатну квартиру поблизу Академії Мистецтв на одній з ліній Васильївського острова і жив в ній сам. Служник з Академії приходив до нього раз на тиждень, щоб якось прибрати мешкання, ліжко, замінити постіль, замести підлогу, взяти білизну до прання.

Їв Линник, коли трапиться, де трапиться й що трапиться. Їжі він не надавав жадної ваги. Коли він працював, він не їв. Він міг не їсти днями, добами. Якщо його питали, чи він уже обідав сьогодні, він завжди відповідав:

— Алеж я обідав вчора!.. Здоров'ю людини шкодить, якщо вона обідає щодня!

Дома він не їв, він годувався виключно по харчівнях і кухмістерських. Він виходив з дому й тоді їв. Це в нього пов'язувалося в його уяві: бути не дома — їсти, їсти значило для нього бути не вдома, їсти на людях. Він не зносив їсти самому.

Він виходив. Він клав ключі од мешкання до тієї кишені свого заношеного піджака, до якої можна було їх покласти з меншою

небезпекою втратити їх, бо ця кишеня була менше подерта, ніж перша. Він хотів бачити людей, розмовляти, їсти. Він потребував товариства, але йому було байдуже, хто це. Першу-ліпшу людину, яку він зустрічав на вулиці і яку він бодай найменше, бодай приблизно знав, десь бачивши перед тим, він тягнув з собою. Годі було його спекатися. Він примушував іти з собою. Краще було згодитися, ніж пручатися: все ж таки це менше зло.

Йому було однаково байдуже, з ким іти й куди йти. Це міг бути найдорожчий ресторан, Ведмідь, Домінік, Асторія, Палкін, або й найпаскудніша, найбрудніша харчівня. Перше, що трапиться по дорозі. Ви не повинні були сперечатися й вибирати, як і він сам. Ви не повинні були відмовлятися ні в першому випадкові, ні в другому, щоб не нарватися на публічний скандал або на грубість з його боку.

Платив завжди Линник:

— Я запропонував іти їсти, я плачу, — категорично заявляв він.

Він щедро давав льокаям на чай. Він не був ані скупий, ані ощадний.

Пам'ятаю один випадок, що трапився зі мною десь, певно, на весні 1910 року, абож коло того.

Була весна, травень, час, коли в Петербурзі починаються білі ночі. В прозорих каналах старих садів відбивались кущі квітучого бузка. Мармурові статуї дивились в зеленкувату воду холодних ставів. Небо сяяло ясним розвіяним світлом, що здавалось неправдоподібним в своїй неуявній німоті.

Я швидко йшов крізь нерухому білявосіру порожнечу беззгучних вулиць. З Горохової я звернув на Мойку. Великі кам'яниці, пофарбовані в зелений, сірий і цитриновий кольори, та ріденькі блідозелені анемічні

вербки, що росли вздовж ґрат каналу, повторювались, подвоєні, в застиглій брудній воді.

Було вже далеко за північ. Це не була ніч, але це й не був день. Ні вечір, ані ранок. Ні темрява, ні світло. В двоїстому житті міста-привида було щось непевне. Я поспішав. На завтра на ранок в мене був іспит.

Наскочивши в присмеречних сутінках нічного дня на якогось перехожого, — я помітив тільки відблиск циліндру, — не дивлячись, хто був той, з ким я зіткнувся, я кинув побіжне: "Пробачте, прошу!" й побіг далі. Та був це Линник, і він уже схопив мене за рукав моєї студентської тужурки й тримав мене міцно.

Не привітавшись, він сказав, звертаючись швидше до себе, ніж до мене:

— Отож і гаразд! А то я гадав, що нікого не зустріну. Де б тут нам попоїсти?

І хоч я й найменшої не мав охоти їсти й мене зовсім не приваблювала перспектива просидіти десь за столиком решту ночі, без сну, коли завтра в мене був іспит, але я вже не міг вирватися з цупких рук Линника. Він дивився на мене суворо й похмуро, ніби я або він, або ми вдвох, таємничі змовники, цієї глухої ночі-дня домовлялися вчинити якийсь ганебний і підлий жорстокий злочин.

Ми пішли. Ми потрапили поблизу на бічній вуличці, між Мойкою й Морською, до огидного брудного трактиру, розташованого в сутеренах. Збитими плитами східців ми зійшли вниз. Заля з низьким склепінням, з вогкими стінами, з нечистою й гнилою, пропльованою підлогою була повна кухонного чаду, тютюнового диму, смороду горілки, людських випарів. В сірій каламуті туманних сутінків жовтими плямами розпливалось з-під широких бляшаних дашків світло великих гасових лямп. За столиками сиділи сумнівні й двозначні постаті, умовні тіні

людських істот, жалюгідні покидьки міста, п'яниці, з червоними очима кріликів, сухотні злодії, п'яні повії. На стінах висіли написи, які проголошували: "Роззуватися за столами забороняється!", "Забороняється висловлюватися матерно!" Це були жадні символи, стилізовані під льокальний тон. Я бачив: стягнувши чоботи, візник у своєму тяжкому ватяному кафтані розмотував на ногах прілі онучі.

Мене охопило почуття одчаю. Мене сповнював страх, змішаний з жалем і болем. Я подивився на Линника, на його елеґантний циліндер, на руду клином м'яту борідку. Здавалось, він не реаґував.

Як і всі, ми пили горілку з щербатих склянок і запивали її пивом. Ми їли підозріле вариво, що звалося "солянкою". "Половий" в широкій і довгій кумачевій сорочці на випуск, підперезаний вузьким ремінцем, поставив перед нами на стіл тарілку з ковбасою і другу з пласким, вимоченим в оцеті фіолетовим оселедцем. Солоні огірки завершували невибагливе меню цього відкритого ніччю притону. Я наткнув на виделку шматок ковбаси. Я вагався. У мене вистачило мужности взяти його до уст, але я не наважувався проковтнути. Я підвівся з свого стільця і сказав: "Пробачте, я на хвилину!" Я пішов виплюнути непрожований шматок в темний куток трактирної залі. Там тхнуло вогкою цвіллю й сечею. Стояв запаскуджений фікус. З огидою я виплюнув з рота жвачку м'яса.

Линник їв, кваплячись, пожадливо й багато. Він набивав рота великими шматками, спішив ковтати, давився їжею. Він сидів, низько схилившись над тарілкою. Забувши про все на світі, відсутній до всього, що діялося навколо, він поринув в їжу. Його руду борідку, залляту пивом, засмічували крихти їжі. Скрученими пальцями, не одриваючись од їжі, накладеної на розмальовану взорами тарілку, він, не дивлячись, помацки шукав на столі склянку з горілкою або кухоль пива.

Було видко, що він дуже зголоднів і охляв. Хто зна, скільки часу минуло з тих пір, як він їв востаннє! Може, він уже кілька днів не виходив з дому, замкнувшись в майстерні, в похмурому настрої

істеричної одчайдушности, самозаперечливо відданий праці. Так їдять босяки в притонах портових міст, коли нарешті дорвуться до їжі.

Попереднє голодування він компенсував ненажерливістю. Сьогодні вночі він надолужував те, чого не доїв вчора й не доїсть завтра. Здригалась борідка. Тремтіли пальці, вчепившись в костяну колодку виделки, безпорадно й розгублено він метушився на своєму стільці.

Я дивився на нього з подивом і жахом. Я уявляв собі безпорадність його самоти, і в мені прокинулось почуття одчаю. Я наочно сприймав нелюбий хаос невлаштованого його життя.

Ми вийшли. Усе так само нерухомо й беззгучно линуло сутінкове світло ночі. Довколишня тиша зраджувала, що все ще тривала ніч. Линник сп'янів од випитої горілки й похитувався. Ми не пройшли й кількох кроків, як йому зробилося погано. Блідий і знеможений, схиливши голову, Линник стояв, спираючись рукою об стінку будинка. Він широко роззявлював рота й тяжко хрипів.

Поліціянт, який стояв на розі Морської, підійшов до нас. Він з докором подивився на нас і повчально зауважив, що панам так не годиться робити. Тоді, почав вимагати, щоб ми йшли на протверезіння до поліційної дільниці. Я заявив, що ми не підемо. Він настоював, посилаючись на "порядок". Я вилаявся. Він узявся за свищик, щоб засюрчати.

Роздратований, я сказав, що Линник "його превосходительство", і рішучим тоном наказу на "ти" сказав:

— Поклич візника!

Це справило на нього враження. Це був тон, до якого він звик, тон, яким з ним говорили всі "вищі", що для нього були богами, і яким він

розмовляв з усіми "нижчими", що для них він був абсолютним втіленням абсолютної влади.

Він покликав візника. З допомогою поліціянта й візника ми всадили знепритомнілого Линника на візка. Ми рушили. Я підтримував Линника, який сповзав з сидіння вниз. Ноги в подертих зношених чоботях безпомічно стирчали й тіліпалися за бортом прольотки.

Поліціянт за звичкою виструнчився й взяв "під козирьок". Він уперше в своєму житті бачив "його превосходительство", що носить елеґантний ціліндер і чоботи, подібні на босяцькі шкарбани, і, замість сусіднього на Мойці "Ведмедя", воліє напитися п'яним в трактирі для візників.

Щоб закінчити опис Линника, мушу додати, що він одягався цілком випадково, як трапиться. Він не зважав на свою зовнішність і найменше. Він міг носити однаково: старий ширококрилий капелюх, сільський, дядьківський бриль, англійський, найкращої марки циліндер, найдорожчі, наймодернішого фасону черевики, куплені під час закордонної подорожі денебудь в Парижі, Стокгольмі або Царгороді, абож звичайні змазані чоботи, що він їх купив десь на ярмарку в Златополі або Конотопі. Усе залежало виключно від нагоди. Ярмаркові чоботи могли сполучуватися з циліндром, ляковані черевики з обдертими штанцями. Обставини його трагічного, подібного на катастрофу кінця загальнознані, щоб я мав потребу спинятися тут на них докладніше. Про них багато писали свого часу в газетах. Про них завжди згадується в його життєписах, в монографіях, присвячених його творчості.

Як і Микола Сапунов, Линник потонув у Фінській затоці. Потонув чи втопився? Це лишається й досі загадкою. Тут можливі різні припущення, й не можна, однак, нічого сказати певного.

Влітку 1911 року він якось поїхав з Петербурґу до Куоккала. Одвідав Іллю Рєпіна в його "Пенатах". Побував у Леоніда Андрєєва, в якого

обідав і з яким пив. Тоді зайшов до Корнія Чуковського і полаявся з ним. Після того його бачили на двірці, він був сам, мав насумрений і зосереджений вигляд, сидів за столом в буфеті й пив.

Ввечорі, замість повернутись до Петербурґу, пішов до моря, взяв рибальського човна й виплив на простір.

Чорний профіль човна, подібного на труну, чітко викреслювався на червоножовтій поверхні плаского моря. Він веслував, ритмічно нахиляючись, підіймаючи й занурюючи весла в розплавлену рідину золота. Нерухоме сонце стояло на обрії. Небо сяяло тією ж барвою, що й море: безконтурний суцільний потік золотого світла, але немов крізь якийсь блідий серпанок, вуалеву фіранку, що послаблювала всі тони.

Линник склав весла. Він підвівся. Він випростався. Він розкрив руки. З берега це була як дрібна риса чорного хреста.

І тоді… Хто зна, тут можливі зовсім відмінні припущення. Можливо, похитнувся човен. Можливо, він, випроставшись, посковзнувся на вогкому днищі човна й, упавши, не втримався.

Жадного крику, жадного благання про порятунок не донеслося до берега. Чи, може, все відбулося надто далеко, щоб щось почути?..

Проминула якась невловлювана мить. Швидким поквапливим кроком нечутно пройшла Доля. Чорна постать людини, що випросталась над човном, несподівано зникла в червоному полум'ї моря. На поверхні гойдався чорний важкий човен. По дзеркальному склу води неквапливо розходилися кола. Коло за колом.

Линникового трупа не знайшли. Певно підводна течія винесла його тіло десь далеко в глибини Балтійського моря.

XVII

Загинув майстер, лишилася творчість. В історії українського мистецтва Линник займає своє й видатне місце. Його ім'я звичайно згадують поруч з іменням Нарбута. У цьому є безперечна рація, але тільки з того погляду, що обидва ці Майстри, так неподібні в істоті своїй один на одного, однаково перемогли як в собі особисто, так і в своїй творчості народницькі традиції пейзажного етнографізму, спертого на почуття, на сантиментально чуле ставлення до українського народу й природи.

Сантиментальність?.. Чулість?.. Що спільного було в Линника з сантиментальністю або чулістю?

Линник говорив про мистецтво, за Енґром:

— Малювати це міркувати!

Мистецтво повинно стати доктриною. Або, висловлюючись дещо точніше: складовою частиною доктрини.

Мистецтво Линника не було почуттєве, воно було протипочуттєве. Чи не треба було б про нього сказати, що воно було розсудливе?!..

Він не малював вишневих садочків.

Він не намалював жадного заходу сонця, жадної хати з мальвами, жадної дівчини з парубком коло перелазу, дівчат, що гадають під Водохрищі, гарбузів або помідор на базарі.

Вони малювали ранки й вечори, соняшні й дощові дні, зиму, весну, осінь і літо, місячне сяйво, вступ Хмельницького до Києва, бузок у садку, стіжки сіна, тонкий місяць, що крижинкою звис в небі над околицями села, важкі хмари, що тягли по землі водяні подоли дощу, стежки, протоптані серед піль, майдани в Глухові, церкви в Чернігові.

Він не малював ні квітів, ані ранків, ні зим, ані весен. Золота осінь не дихала з його полотен, цитриновою барвою дерев і обережним теплом сонця.

Він не прагнув нікого зворушувати. Він знущався з мистецтва, яке зворушує. Страждав, кипів, обурювався, бешкетував.

Зустрітися з Линником на якій-небудь мистецькій виставці значило нарватись на публічний, свідомо ним організований скандал.

Якось я потрапив прийти на виставку "Союзу пейзажистів" саме тоді, коли по залях з виглядом хворого й ницого одчаю блукав Линник. Він зрадів, побачивши мене, якщо тільки можна назвати радістю той вибух мстивої люті, якою він зустрів мене.

— Га, — сказав він, звертаючись до мене, — і ви прийшли подивитись на цю купу дерма?..Та ви, певне, ще ніколи не бачили отакої гидоти, як ця...

І він потягнув мене до картини, яка його збентежила найбільше з усіх:

— Га?—спитав він мене, зазираючи в вічі, ладний, здавалось, схопити мене за груди або ногою наступити мені на горлянку, якщо б я тільки наважився щось сказати в оборону цього твору.

— Ну, що ви можете сказати на це? Архідермо, чи ж не так?.. Я ж вам казав!

Не пам'ятаю, що це було за полотно, перед яким ми опинились. Певне, що це був зовсім шабльонний якийсь пейзаж. Червоні маки над жовтою глиною кручі. Жовтаві лани стиглої пшениці. Клюмби в саду перед терасою з осінніми айстрами. Абож взагалі щось на зразок цього.

— Таке нікчемне паскудство треба нищити, палити, дерти! — гримів Линник: — За це треба вішати!

— Згодом, — і Линник таємниче знизив голос, — це й робитимуть з малярами подібного ґатунку. Їх катуватимуть, їх садитимуть в заґратовані клітки, їх розстрілюватимуть. Засилатимуть до Сибіру!

Він казав це пошепки, з насолодою, сповнений ненажерливої помсти проти мистецтва, яке він ненавидів всіма фібрами своєї душі.

На моє щастя, в нього не було ковіньки, щоб проткнути нею картину, і не трапилося ножа, щоб пошматувати ним полотно.

Він обмежився тим, що одхаркнув, сплюнув і сказав з обуренням:

— Чистоплюї!

Сіра тінь жінки, що стерегла спокій заль, відокремилася від дверей і, нечутно прослизнувши по навощеному паркеті, опинилася перед нами:

— Тут, пане, заборонено плювати на підлогу. Для того в кутку стоїть плювальниця.

Це зачепило Линника. Він розхвилювався.

— Чи ви чули? Бачивши таке дрантя, не можна людині навіть плюнути?!.. Ходімо звідціля, ходімо! Десь поснідаємо! Якщо, — і після павзи, з гірким сумом подивившись на мене, він додав, — якщо ви не заперечуєте!

Йому перечити?.. Це якщо в його устах бриніло б явним знущанням з мене, коли б за всім цим не ховався, прикритий галасом і бешкетами, зовні ніколи не виявлений біль гострої самоти, особистої й творчої.

...Він хитро підморгує мені оком і стискує в руці клин своєї рудої борідки. Ковінька лагідно зберігається в швайцара, і за прапор битв і перемог править Линникові на цей раз ресторанна серветка.

Ми сидимо з ним удвох за столиком у "Домініка", й він посвячує мене в таємниці ритуально-урочистих назв, які вичитує з карти страв.

Кінчивши замовляти, він звертається знов до улюбленої його теми: мистецтво й теоретичне його обґрунтування. Сьогодні він виголошує різні філіпіки проти ляндшафтного малярства. Проти того, щоб змальовувати предметове. Зовнішній образ світу.

— Вони,—Линник змахнув у повітрі серветкою, як прапором, — вони уявляють собі, що вони творять мистецтво, коли малюють природу, природний світ в його речевій, природній даності! Але це, кажу я вам, жадне мистецтво.

І він обережно налив з карафки мені й собі по чарці горілки!.. Боже, що він робив тоді зі мною, безневинним недосвідченим юнцем, який у себе в родині не вживав і краплі спиртових напоїв. В ті роки я ще зовсім не розбирався ні в складній ґастрономічно-кулінарній науці, ані в напоях. Линник був моїм Верґілієм, я його несміливим і ніяковим Дантом.

Линник віддавав перевагу міцним напоям і під його досвідченим керівництвом я навчився відрізняти смак, якість горілки з білою й червоною голівкою, шустівської гіркої, абсенту, шнапсу, віскі. Керований ним, я пройшов по всіх дев'ятьох копах горілчаного пекла і, одночасно з тим, по всіх дев'ятьох колах теоретичного раю, щоб, в розмовах з Линником, пізнати найвищу істину Мистецтва, кохану Беатріче. Мистецтво, що з мистецтва відтвореної природи об'єктивно даного світу, має стати зав'язком образів в системі нової організованої й упорядкованої, не даної, як досі, але нової, створеної реальности...

XVIII

Мистецька творчість Степана Линника й Юрія Нарбута в історії українського мистецтва репрезентують етап, коли українське малярство переходить від народництва на позиції антинародництва! Але на цьому подібність між старшим, Линником, і молодшим, Нарбутом, уривається, в усьому іншому вони були полярно протилежні.

Стиль, тематику, форму для Ю. Нарбута визначив XVII вік, Хмельниччина, доба розквіту українського барокка. Творчу увагу С. Линника притягала зовсім інша епоха, IX-X вік, імперія Святослава й Володимира, великий водний шлях "з варяг у греки", від Скандінавії до Візантії. Одного вабила держава, другого початкові етапи держави, не усталена держава, а її неусталеність, держава на етапі її становлення.

Нарбут був стилізатор. Історичні форми барокка XVII століття визначили для нього замкнену сталість завершеного стилю. Він відмінював, перерозташовував, сполучував окремі елементи цього стилю, стверджуючи його остаточність. Щождо С. Линника, то Линник виходив не з стилістичної даности, а з стилістичної заданости, не з того, що є, а з того, чого немає, що буде, що повинно бути. Він не комбінував елементів бароккового або якогось іншого стилю, який уже існував. Його цікавило в мистецтві не те, що вже оформилося, а те, що оформлялось, не те, що існувало, а те, що не існувало, суспільство, країна, народ, стиль не тоді, коли вони склались, а час, коли вони щойно складались. Держава, яка народжується, народ на етапі його витворення, стиль, що тільки починає з'являтись.

Неоформлене, початки, хаос!.. Хаос побуту, особи, мистецтва, — такий був Линник. Такою ж була й його мистецька творчість. Він не шукав для себе попередників, на яких би він міг спертися, як Ю. Нарбут; він шукав посередників, яких би він міг знищити. Мистецтво світу, висадженого в повітря вибухом несподіваної катастрофи, — ось ґатунок мистецтва, що його визнавав і стверджував Степан Линник.

Мислити епохами й їх суперечностями, виходити з їх протиставлення стало для всіх нас, людей середини 20 століття, що пережили

катастрофи двох світових воєн, стандартом мислення. Ми звикли мислити, розмежовуючи світи і протиставляючи епохи: монархію Гогенцолернів і Ваймарську республіку, Новий час, Наш час і Середньовіччя, буржуазію й пролетаріят, большевизм і капіталізм, нацизм і демократизм... Ми зневажаємо ті роки, які не пересувають всесвіт на тисячоліття вперед або назад. Ми сприймаємо добу не як клич часу, що минає в байдужій, завжди однаковій і тотожній однозначності свого повсякденного з'явлення й зникнення, а як етап творення нового світу, в його непримиренній протилежності всьому, що було досі.

Сьогодні все це не є жадна новина ані для кого. На початку століття подібні погляди були здобутком окремих осіб. Самотніми й ізольованими, кабінетними або в'язничними концепціями поодиноких самітників. Линник належав до їх числа. Він обертався в колі подібних ідей, — свідомо чи не свідомо, це інша річ. Линник мріяв створити мистецтво прийдешньої епохи, — це було найменше, з чим він мирився. Він так само заперечував мистецтво Нового часу, як митці Ренесансу свого часу заперечували мистецтво середньовічне, яке вони називали "ґотичним", тобто варварським. Линник вірив у своє призначення. Він сподівався, що новий Вазарі впише в історію його ім'я як перше, початкове ім'я нового Джотто, що став основоположником мистецтва доби, яка починається щойно.

Про "мистецтво епохи" він ладен був говорити з кожним, що хотів його слухати. Хто не хотів його слухати, того він примушував. Це була його ідея, й він проголошував її, як її пророк. Він проповідував її з запалом, сповнений гніву й ненависти, збуджений і несамовитий.

Зустрівши когось і тримаючи його за рукав, Линник, розмахуючи своєю славетною ковінькою, видертою на селі з плоту, вигукував фрази, сповнені отрути й люті:

— Митці Нового часу, починаючи від Ренесансу,— казав Линник, — пропаґували реальність зовнішнього просторового світу, сприймаючи

його як сукупність випадкових і порізнених, епізодичних речей: людина, корова, граки прилетіли, парубок у смушковій шапці, ілюстрована "Енеїда"... Нам, — кричав Линник, не потрібний цей мотлох відокремлених зображень ізольованих речей.

Він широко роззявляв рота з покришеними пеньками жовтих зубів. Трясся рудий клин його борідки. Суха рука випростувалася з-за бахроми обдертого рукава.

Сказане ним було дещо більше, ніж звичайні слова. Це була програма. У мистецькій спадщині по Линнику немає картин, які б зображували окремі речі. Він не малює нікого й нічого зокрема. Його не цікавили ізольована річ, окрема подія, поодинока істота.

Він не належав до числа мистців, які на своїх полотнах малюють дружину, коханок, портрети знайомих або замовців, себе, враження од природи. Він пройшов повз себе й повз природу. Він прожив життя й не помітив, що він існує або існує природа. Переглядаючи купу каталогів мистецьких виставок, на яких виставлявся Линник, даремно було шукати, серед безлічі його полотен, картини з написом: "Автопортрет мистця" або "Портрет пані М.", "Краєвид Криму".

Це не було наслідком самообмеження, а тільки відмінного підходу до себе, до світу. Він уважав, що в світі є істотніші речі, ніж моє "я" й "жінка, що мене кохає", змислова до неї хіть, кольор її очей, відтінок її тіла, коли вона лежить на канапі й її тіло просвічує крізь чорний шовк її панчіх.

Він не ототожнював світ і свої почуття, світ і себе своє враження од світу й світ поза собою. Він не шукав у враженні джерел для мистецького пізнання світу й не зводив світ до свого враження від нього. Це був час загального захоплення Сезанном, але Линника не вабили яблука на столі. Він не був імпресіоністом і не наслідував ні Мане, ані Моне.

Моне розкладав зовнішній світ, Линник робив те саме. Але робили вони це з різних мотивів і з різною метою. Моне шукав відносного, Линник абсолютного. Моне віддавав перевагу побіжності суб'єктивного враження від зовнішнього речевого світу, Линник заглиблювався в пристрасне вивчення його єства.

У Моне є картина, що зображує собор у Реймсі. Враження від соняшного світла на стінах Реймського собору було для Моне способом показати, як в коливаннях світлової димки собор губить свою громіздку велич, як камінь Катедри стає безважним. Реймський собор на картині Моне здається збудованим не з каменю, а з різноманітно й блідо забарвлених повітряних мас.

Для Моне й Мане в малярстві, для Фльобера й Мопасана в письменстві дійсність не мала ні ступенів, ані якостей. Усе, що є в природі, вони вважали однаково гідним мистецтва. Линник виходив з зовсім іншого погляду на світ. Він розпляновував дійсність. Супроти уявлення про одноплощинність світу, що стало властивим за Нового часу для політики, господарства, театру, філософії й мистецтва, він проповідував ідею ієрархічної структури світу. Світ він бачив розшарованим, протиставленим, різноплощинним. Думка про мистецтво, однаково приймовне для всіх, здавалась йому огидним блюзнірством супроти мистецтва, яким воно повинно було стати.

XIX

Що таке рух вперед?.. За часів Линника точилися жваві дискусії навколо цього питання. Дехто вважав, що вся справа в зміні тематики: не село, а місто. Не сантиментальна ідилія людини, близької до природи, а соціяльна трагедія експлуатованого пролетаря. Не чорноземля, а фабрики й завод. Не садок вишневий коло хати, а кам'яна одноманітність касарень, чорні димарі за без краю довгим парканом, каламутне, лискучою насичене сажею повітря. Не дівчина з парубком в свиті коло перелазу, "Моя Галочко!", а нічний бульвар, обдертий кущ, ліхтар з гасовою лямпочкою, вибите скло в ліхтарі, самотня пара,

гармоніст у чоботах, жилетка й кумачова сорочка на випуск, червоний вогник цигарки, прилиплої до пересохлих уст, п'яна повія в півколі тремтячого брудножовтого світла. Або: червоні прапори маніфестантів, чорний труп коня, пляма крови на сірих каменях вуличної бруківки. Біле вапно безбарвних в'язничних стін, заґратовані прямокутники вікон.

Ні, це оповідальне неопересувництво не захопило Линника. Малювати фабрики, димарі й домни, чавун, цеглу й залізобетон, — чи значило це відтворити сенс того, що стрілка пересунулася на тисячоліття вперед?

Рух вперед? Але чому не назад? Поняття руху — здобуток нової ідеологічної категорії.

В ті роки, коли більшість непохитно вірила в еволюціонізм, в рух вперед, в розвиток за прямою, що не знає перерв, Линника хвилювали образи великих зрушень і вирішальних змін, страшні примари катастроф, які принесуть загибель старому світу.

Степан Линник організаційно належав до групи "Мира искусства". Але мені завжди було дивно бачити на виставках "Мира искусства" поруч на стінах картини С. Линника й А. Бенуа.

Ви підходили до картини А. Бенуа. Сіросріблясте світло сяє спокійно й рівно. Безжурно падають краплі води на поверхню басейну. В дзеркальному сяєві прозорих вод фонтану нерухомо відбиваються зелені шпалери саду й білий мармур жіночих статуй. І там, де в перспективі далеких алей, на широкому просторі циркулем розчленованих сеґментів ґазону, тягнуться ряди струнких, дбайливо підголених дерев, по блідозлотавому піску доріжки в високій перуці, шовковому кафтані, спираючись на палицю, простує Його Величність Людовик XIV, Король-Сонце.

А. Бенуа естетизував світ, що відійшов, світ, що відходив. Ґалянтний, геометризований, витриманий у рівновазі ліній Версаль, світ, стверджений, як палац і сад, — такі були картини А. Бенуа. І поруч них, тут же на стіні висіли кострубаті, неохайно написані в одноманітних брунатних тонах картини С. Линника, похмурі апокаліптичні привиди: місто-гора на океані всесвіту, світова блудниця, нечестивий, засуджений за загибель Вавилон.

Місто, замкнене стінами, високо, як самотній острів, піднеслося над безоднею. Червоні язики полум'я, здіймаючись з безодні, охопили довкола гору. Вони досягли стін, і камені міського муру полум'яніють од відблиску пекельного вогню, Внизу в прірві змій огорнув гору кільцем огидного тулуба. Він зніс голову, роззявив пащу, ладний поглинути світ-місто. А вгорі над містом янголи вже сурмлять у сурму, провіщаючи кінець світу, й поволі згортають свиток неба.

Мистецькі критики — Яків Туґендхольд, Андрій Левінсон, С. Волконський, Ігор Грабар — залічували Линника до символістів. Непорозуміння!.. Линник не належав до їх числа. Він аж надто далеко стояв од замкненого гуртівництва, від сектярства символістів. Він не сюсюкав і не шепелявив.

Линник не тільки проклямував. Він і робив. Линник працював багато й уперто. Він залишив після себе сотні, ба тисячі картин, цілі амфілади полотен. Свої картини він малював серіями. Серія за серією. Він прагнув на практиці виробити принципи й методи малярського мистецтва, які покликані були заступити ті, що їх на початку доби Нового часу поклали в основу мистецтва майстри Ренесансу й їх наступники. В ті роки захоплення іконою й фресками стало черговою модою. Линник, однак, не пішов шляхом реставраторства середньовічного мистецтва. Він був надто далекий від того, щоб проголошувати ікону й фреску ідеальними формами всякої мистецької творчости. Він зневажав стилізаторство.

— Треба бути справжнім ідіотом, — казав він з властивою йому різкістю, — щоб копіювати ікони.

Він не уявляв собі майбутнє як поворот назад до Середньовіччя й Середньовіччя як Отчий дім людства, мистецтво прийдешнього як копіювання давнього, сучасність як відтворення минулого, як стверджений циклізм історії, рух по колу. Ще раз повторений Ярослав з родиною або наново перемальована фреска зі сходів Київської Софії. Раз і назавжди усталені стандарти зображення людини, дерева, барса, мисливця з луком.

В мистецтві Середньовіччя для нього важили не стиль і не форма, а принцип централізованого призначення мистця й мистецтва.

Він шукав загально обов'язкового, зв'язку речей, ієрархічної співпідпорядкованости речей в їх приналежності до абсолютного. Шукав суворо й самовіддано, з фанатичною наполегливістю.

— Велич середньовічного мистецтва, — проклямував Линник, — полягала в тому, що воно цінило абсолютність реального й реальність абсолютного.

Уточнюючи зміст засад, на яких мало будуватись мистецтво, Линник казав:

— Наше завдання ствердити причетність кожної речі до абсолютного, підпорядкованість кожної окремої речі абсолютному. Створити систему мистецьких образів, таку ж суцільну й необхідну, як і за Середньовіччя, щоб у ній не було нічого випадкового, але кожен образ опосідав своє, заздалегідь призначене й визначене місце. Щоб усе в цій системі образів виходило з однієї центральної точки й до неї поверталось.

XX

Неґація всього того, чим досі жило мистецтво протягом останніх п'ятисот років, визначила зміст і напрямок його творчости. Його

картини, серії його полотен, були окремими фраґментами його неґацій, плодом його руїнницьких набігів на мистецтво.

Серії його картин становили собою серії його заперечень, повстань проти світла, барви, законів перспективи, садків, чорноземлі. Він шукав первісного, основ, реального на стадії його виникнення. Він не малював квітів, мальв або садків коло хати. Він малював не квіти, а камінь, скелі, принесені льодовиком з Скандінавії на Україну, безплідність моренного ґрунту, на якому ніщо не росте, те, що випереджає ґрунт, пейзаж, який в своїй архаїчній первісності лишився незмінним від палеоліту.

Замість Ґетевої формули "На початку було діло!" він пропонував свою: "На початку був камінь!" Він звів реальний світ до реальности, репрезентованої існуванням каменя.

Але на цьому він не спинився.

У своїй зневазі до мистецтва, створеного Ренесансом, він викреслює з нього те, що було в ньому найголовнішим: Світло! Мистецтво Ренесансу висунуло проблему світла. Линник натомість проблему пітьми. Для мистців Нового часу мало вагу показати, як світло виявляє форму предмету й змінює його кольор. Для Линника важило інше: показати, як поступово без світла речі гублять свій кольор і свою фарбу.

Так починається боротьба проти світла. Вона триває багато років. Линник малює серію картин за серією, і в кожній наступній дедалі все більше зникає світло. Світло затьмарюється, кам'яніє, стає нерухомим і присмеречним. На картинах Линника не можна відрізнити день від ночі, ранок од вечора, так ніби одвіку день не відокремився від ночі і світ од самих початків буття ще не знав зміни вечора й ранку.

Він не малює ні ранків, ні вечорів. На своїх картинах він малював невиразні коливання пітьми, згустки присмеркових сутінків. У тьмяній темряві фарби гублять свої відміни, форми не розчленовуються,

існування стає безконтурним і невиразним. Над речами й явищами панує аморфна синява початків.

В Наддніпров'ї ще немає ґрунту, ланів, які можна було б орати. Немає чорноземлі. Є жовта глина, синій камінь, білий пісок. Синіє темний, суворий, цілинний ліс. Мовчки підносяться замшилі стовбури. Дичавіє життя в проваллях. Над віковічними багнами стигнуть примари сивих туманів.

Поворотами берегових круч ріка врізається в глибинні обшари лісів, розмикає їх вікову пітьму. Люди живуть на відрубних берегових горах. Щоб сіяти збіжжя, палять ліс.

За чорними хмарами диму зникло сонце, якщо тільки воно з'являлось колись в цій країні глухих лісів. Довгими дрючками опалені вогнем люди перекочують по ляді палаючі купи хмизу, Синіє попелом галявина з обгорілими пнями і стовбурами дерев. Сіячі в полотнянках кидають в попіл насіння, просо й льон, заволочуючи насіяне зерно зрубаною ялинкою.

Увагу Линника притягали початки держави, міста, ремесл, релігії. Я пригадую собі його картину "Місто рубають". Малюю її собі в своїй уяві в усіх подробицях.

Суворий закон синьої кольорової гами лишається сталим і в цій картині. У синяві присмерок, де не пізнати, чи вже розвиднілося, чи все ще панує ніч, на горбку узлісся мовчазні люди в льняному одязі й луб'яних постолах рубають сокирами стовбури дубів. Жадного вільного, незв'язаного руху. Жадної ясної фарби. В понурій тиші поневолені люди працюють за наказом людини, закутої в чорне залізо, що, спираючись на франкський меч, стоїть на віддалі. Гине ліс. Падає вікове дерево, грізний тріск його падіння рве тишу. За яром на відрубній горі люди споруджують місто. Місто — нова історична категорія — входить у

життя народу, але воно не принесе людству радости й життя в ньому не стане ясним.

Картини Линника справляли похмуре й важке враження. Якщо мета мистецтва визволяти, то мистецька творчість Линника не визволяла, а пригнічувала.

Линник залишив після себе багато етюдів з своїх подорожей на Північ і Південь. Фйорди Скандінавії й царгородський Босфор становили собою два полюси, дві крайні точки його мандрів.

На одній з своїх картин він відтворив цю північну нудьгу за Півднем, одвічну жіночу мрію Півночі про Царгород... Первісна безплідна морена. Суворе північне море. Плещуть холодні з білими гребінцями хвилі. На пустельному березі стоїть самотня дівчина в полотняній сорочці, вишитій червоними взорами, Вітер жене хмари, дме в обличчя дівчині, тріпоче подолом її убрання, розпліскує на камінняхбіля її ніг білу піну хвиль. Жінка — слов'янська Ольга? варязька Сольвейґ? — мріє про землі далекі за морями великими: про полудневе сапфірне море, про золото Царгороду, про незнану віру й величну пишність царства.

XXI

До своєї творчої продукції Линник ставився з дбайливою вибагливістю. З великої кількости картин, які він малював, він відбирав для вистав лише дуже небагато. Це було стале правило, якого він завжди дотримувався:

— Виставляти менше, ніж малювати! — Хоч свої полотна він оцінював завжди дуже, а іноді навіть понад міру високо, але вже в перші дні після відкриття виставки майже на всіх виставлених його картинах в кутку біля рами білів стандартний аркушик: "Продано!"

Проблемне мистецтво в цей час остаточно одвоювало для себе передові позиції. Линник своє мистецтво звів на ступінь теоретичної проблеми. Мистецька критика віддавала йому багато уваги. Про нього багато писали в журналах і часописах, видавали багатоілюстровані книжки. Це був успіх. Не зважаючи на всю суперечливість його творчости, — визнання. І все ж таки він завжди почував себе творчо незадоволеним. Він оддав ціле життя своє мистецтву, але мистецтво не могло його наситити.

Його не задовольняло мистецтво, призначене прикрашати стіни приватних квартир — заможних людей, професорів, журналістів, адвокатів, банкових і політичних діячів, які мали змогу витратити одну-дві тисячі, щоб придбати для себе "власного" Линника.

Це, замкнене а-соціяльне мистецтво не задовольняло його. Він намагався переступити за рамки ізольованого мистецтва, перебороти відносність цього мистецтва. Мистецтву суб'єктивістичному він прагнув протиставити мистецтво універсальне, відносному — безумовне, інтеліґентському — всенароднє.

Він зробив пробу перенести своє мистецтво з приватного мешкання, з кімнати на людський майдан. Картині, власності одного він протиставив архітектуру, здобуток всіх.

Од ескізів театральних декорацій, од малювання картин, призначених висіти над книжковими шафами в кабінетах освічених і заможніх людей, він звернувся до будівництва й мозаїки.

Церква, побудована Линником року 1908, була дещо більше, ніж просто рафінована данина з його боку естетському захопленню візантизмом. Віктор Гюґо помилявся, коли гадав, що "книга вбила собор", що просвітницький партикуляризм нового індивідуалістичного суспільства остаточно заперечив ідею універсального й абсолютного мистецтва, виплеканого Середньовіччям.

Як і завжди, Линником володів дух полеміки. Свою кам'яницю-церкву він будував з цілком виразною полемічною метою: протиставити її кам'яниці полтавського земства, яку спорудив Василь Кричевський. В питання українського мистецького стилю Степан Линник вносив дискусійний момент: барокко чи візантизм, XVII вік чи X-XI, козаччина чи Святослав, Ворскла ("Ворскло річка невеличка") чи великий водний шлях з "варяг у греки", хуторянство чи маґістраль світової історії, земство чи Софія, ліберальне поступовництво чи вибух і злам?..

Іноді варто буває переглянути Вазарі. Читаючи Вазарі, починаєш виразніше розуміти, що жадне мистецтво доби не виходить озброєне в шоломі і з списом в руці з голови Зевса, що жадне "сьогодні" ніколи не творить усю епоху в цілому. Сучасникові важко відокремити в своєму часі прямі шляхи від бічних, відрізнити шляхи, які ведуть в майбутнє, і шляхи, які не ведуть нікуди.

Навіть тепер, коли вже наближається п'ятдесята річниця смерти Линника, нам було б важко ствердити, що в хаосі незавершеної творчости Линника було прогнозом майбутнього, а що лише шлаком, який тільки засмічував бронзу, призначену для того, щоб з неї відлити монументи вічности!..

XXII

...Алеж і пече!..

Мені стає нестерпно гаряче сидіти на кам'яній лаві. Білим полум'ям палають розпечені ґранітні плити. Надто тьмяно пахнуть квіти, надто солодкий аромат молодого листя кущів і дерев. Усе довкола мліє!.. Парить!.. Чи не збирається на дощ?..

Я підводжусь з місіця. Я оглядаю край неба. І ген-ген на заході, далеко над горою я бачу темносиню хмару, що насувається від степу з-за балки. Важкий шматок оксамиту підвішено на задньому пляні.

Грозова хмара рухається повільно в цілковитій тиші. Але пройде мить, зірветься раптовий вітер і понесе з собою квіти, листя, береговий пісок і куряву з степу.

Мабуть, уже час іти й на нараду, яка, слід думати, вже почалась.

Я дивлюсь на годинника й похитую головою! Однак! Несподівано для себе я просидів тут над кручею усі можливі й неможливі терміни. Поза всяким сумнівом, я прогаяв доповідь Арсена Петровича, що нею повинні були початись роботи Наради. Що робити? Так є, тепер уже нічого не зміниш.

Я збираю з лави все, що порозкладав на ній, і йду. На східцях перед входом до церкви сидять, склавши на колінах свої сухі руки, чорні, в чорних хустинах, старі, забуті смертю бабусі. Нерухомими тінями вони застигли на каменях східців, мовчазні істоти, що своєю присутністю нагадують людям про потребу молитовної таємниці милостині.

Я дивлюсь на них, на темні в глибоких зморшках обличчя, на вицвілі очі, кістляві руки, що тремтять, простягаючись до мене, — жест, що його ритуальний образ має свій усталений символічний сенс. Жалюгідні жебрачки? Старчихи? Прохачки, зганьблені злиднями й одчаєм?..

Наш позитивістичний час зневажив жебрацтво. Він знецінив ідеал злидарства. Бути злидарем — бути нічим. Але ці старі жінки, що звертаються до мене з простягненими руками, нагадуючи про потребу бути милостивим, належать іншій добі. Вони репрезентують добу, яка бачила в власності зло і розглядала жебрацтво як жертовний подвиг і високе покликання.

Речитативом жінки повторюють ритуальну формулу:

— Будьте милостиві, дайте копійочку!

Я спиняюсь, дивлюсь на ті чорні людські постаті, немов я їх побачив вперше, і мене пронизує думка. Як я цього не розумів раніше?.. Алеж справді: справа зовсім не в "копійці", справа в тому, що ось є певна категорія колоцерковних людей, цех, орден, і вони тоді кажуть:

"Будь милостивий!"

Щоб підтримати поліційний лад в місті, ми ставимо на розі кожної вулиці міцну, дужу уніформовану людину, поліциста, озброєного пістолею й ґумовою палкою. Середньовіччя з тією ж метою ставило на розі якнайслабшу людину, каліку, старця, і поліційний обов'язок її був нагадати кожному, що проходив повз неї, про потребу моральної досконалости.

Поліциста вчать убивати; старця вчили молитись, співати, грати на музичних інструментах. Влада дбала про те, щоб забезпечити в країні якнайбільшу кількість жебраків, бо це був єдиний спосіб, знаний тоді, для підтримки ладу на вулицях і ярмаркових майданах.

Нас дивує можливість подібного погляду на жебрацтво: що більше жебраків на вулицях, то морально досконаліша країна! Але чому нас не дивує протилежний погляд, що ставить добробут країни в залежність од кількости побудованих літаків, перевезених залізницею вантажів і видобутої нафти? Так, наш час вище над усе підносить цифри тонн виплавленого чавуну, випущених моторів і продукованих кіловатів електроенергії!

Мене, розважливого мандрівника, що з блукань в ідеологіях і тисячоліттях зробив собі професію, один мій добрий знайомий не без відтінку уїдливої іронії, назвав "бродягою".

— Ви vagabond, волоцюга! — сказав він мені, довідавшись, що я од вивчення давньовірменської архітектури й романської звернувся до вивчення козацького барокка XVII століття.

Мушу визнати: він мав рацію! Мене завжди спокушав розумовий ваґабондизм, завжди приваблювало ідеологічне бродяжництво. Можливо, що це якоюсь мірою сталось не без впливу на мене Линника, але я ніколи не міг утриматися від принад світоглядових мандрівок.

Був час, коли люди прагнули одкривати нові країни. Вони мандрували в просторах морей — Маґеллан, Васко де Ґама, Колюмб. Географія була тоді основоположною доктриною, юнґа — предметом мрій для кожного підлітка, карта морів — улюбленою й єдиною книгою для читання, біблією моряка.

В відміну від того, замість незнаних земель, ми шукаємо незнаних істин. Я відчуваю якусь дивну ненасичувану жадобу, поринаючи в відмінність істин. Мене завжди бентежили несподіванки логічного розвитку думок, думки в їх крайніх, остаточних висновках. Я цінив думки доктрин, які примушували людство переходити від одної протилежности до другої.

Я стою, оточений з усіх боків старцями. Мене вабить символіка обряду зречення власности, усталеного традицією. Я виймаю з кишені гаманця й починаю роздавати гроші. На тремтячі долоні бабусь я кладу по черзі дрібні монетки. Старі жінки питають мене про моє ім'я. Я називаю себе :

— Ростислав!

Сходячи вгору, я чую за спиною слова молитов старече шепотіння, подібне на осінній шерех сухого листя.

Але наверху, перед тим, як відкрити двері і переступити через поріг, я затримуюсь, щоб ще раз поглянути на грозову хмару, яка суне з заходу, на ряди одноповерхових будинків, на зело дерев, на чорні трикутники хустин, чітко вирізьблені на білому камені церковних сходів. Свистить десь птах, цвіріньокають горобці, гуде під горою трамвай.

Ніхто не міг би закинути мені, що я поспішав на збори, що я бодай найменше хотів занедбати свій вільний час задля того, щоб взяти участь в нудному церемоніялі офіційної наради з приводу справи, рішення якої заздалегідь, слід гадати, визначено.

XXIII

В той момент, коли я, нарешті, збираюсь переступити через поріг і ввійти до притвору, я стикаюсь з жінкою, яка виходить звідти. Я спішу поступитися в бік, щоб дати їй змогу пройти вперед, але з здивованням пізнаю в ній мою добру приятельку, яку перед кількома днями я залишив в Харкові. Цілковита несподіванка! Я страшенно здивований. Я не мав і найменшого уявлення, що вона також збирається приїхати сюди.

Я в захопленні од цієї зустрічі. Я не можу утриматись од радісного вигуку. Я простягаю їй руки, закидаю її безліччю фраз, десятком запитань, тисяччю слів.

— Валентино Михайлівно!.. Ви?.. Яким чудом? Як ви тут опинилися? Коли приїхали? Що поробляєте? Така приємна несподіванка! Ви не уявляєте собі, який я щасливий, що я вас бачу. Я пропадаю тут з нудьги. Ви мене рятуєте від самого себе. Куди ви збираєтесь тепер іти? Дозволите мені йти з вами?

Я висипав цілий козубень запитань, витрусив перед нею кіш ентузіястичних вигуків. Я хотів довідатись од неї про все відразу. Я тріюмфував. Я почував себе переможцем. Тепер нарешті я міг знайти, на що витратити свій час.

Я простягаю їй руку, щоб відчути знайомий м'який потиск вузької руки, після якого ще довго тепліє й тане в мене на долоні запах фіялок, улюблених її парфумів, але в цей момент густа фарба заливає мені обличчя. Я ніяковію. Я почуваю себе надзвичайно розгубленим.

Ближче придивившись, я впевняюсь, що ця жінка, з якою я тут зустрівся, не має нічого спільного з моєю харківською приятелькою.

Вона робить крок назад і в відповідь каже:

— Ви помилилися, громадянине! Я вас не знаю!

На її обличчі пробігає тінь незадоволення. Вона жде, щоб я поступився і дав їй пройти. Та я остовпів і безглуздо тупцяю на місці.

Ідіоте!.. Примари першого хибного враження розвіялися. Передо мною стоїть стороння, зовсім незнана мені жінка, майже зовсім не схожа на Валентину Михайлівну! Я лаю себе. Цей мій палкий ентузіязм, вибух захоплення, тисяча привітань, звернених до нікого. Сьогодні я весь час плутаю, плутаюсь і помиляюсь.

Ще в цілковитому замішанні я спішу перепросити:

— Пробачте! Дуже вас прошу, пробачте! Мені дуже прикро!

Вона сходить вниз. Бабусі одна по одній низько вклоняються їй, поясним поклоном, як черниці, і простягають до неї свої руки.

Я стою розгублений і дивлюсь зверху вниз. Звідкіля мені здалось, що я її знаю? Тому, що вона скидається на мою знайому? Але це виключено, вони зовсім різні: зріст, причіска, статура.

Тепер, коли я придивляюсь уважніше, я вхоплюю це з особливою чіткістю.

Жінка йде доріжкою між темних кущів туї, проходить крізь ворота, тоді озирається, може, за звичкою, як завжди йдучи з церкви, а може, поглянути, чи я ще стою, помічає, що я дивлюсь на неї, злегка червоніє і,

прискоривши кроки, переходить через майдан і оце йде в сутінках будинків вуличкою вгору.

XXIV

Похмура мовчуща хмара знялась вгору, затягши собою весь обрій. Заметушилось птаство. Черкаючи крилами, низько проносяться над землею стривожені ластівки. Старчихи почали збиратися геть. Довго хрестяться, багато разів вклоняються на церкву й непомітно тінями зникають не знати де.

Я міркую собі з приводу того, що трапилося: я помилився, але кожна помилка має свій сенс! Помилка прийшла десь з глибин підсвідомого, але в чомусь же є логіка ірраціонального?

Я продовжую стежити зором за жінкою, що відходить, і намагаюсь збагнути коріння ілюзії, жертвою якої я щойно став.

Властиво, мені треба не стояти тут, а йти на збори, бо я й без того вже надто загаявся. Я навіть починаю сердитися на себе. Це ж безглуздо: думати про нікчемні дурниці, тоді як я повинен бути на зборах. Але що я можу зробити з собою? Вагаючись між обов'язком бути на зборах і можливістю уникнути цього, я кінець-кінцем віддаю перевагу останній. Я ніколи не квапився робити те, що я мусів був робити. Навіщо?.. Я завжди понад усе цінив примхливу химерність бажання, що раптом прокидалось в мені. Ніколи й ні в чому не треба зраджувати себе, вище над усе слід ставити власну примху. Хіба ж не так?..

Я мушу признатись самому собі: з мене людина побіжного настрою. Замість нудьгувати, сидячи на зборах, далеко приємніше віддатись плину думок про те, що жадної ваги не має, думати ні про що, про те, чому ця незнайома жінка, яку я зустрів оце тут на порозі церковного притвору, здалась мені за першим же враженням од неї такою несподівано знаною?

Я роблю всі найможливіші припущення. Можливо, я зустрінув її колись у знайомих на вечірці: ми сиділи з нею поруч за столом, я підкладав їй на тарілку кав'яр, наливав їй вина до келиха, бавив дотепами, танцював з нею ту-степ під патефон, а після того провів її додому і в темряві східців перед тим, як розійшлись, поцілував її. Зустріч і поцілунок, які прийшли ненароком, і ніколи не повторилися вдруге.

Можливо, що все це сталося зовсім інакше. Ми разом відпочивали влітку в санаторії де-небудь на півдні, в Криму або на Кавказі, і вона промайнула передо мною сусідкою по столу, пляжу, в черзі до ванн. По дорозі з пляжу або чекаючи на ванну, я розважав її оповіданнями про різноманітні пригоди, й вона безтурботно сміялась.

Короткий флірт протягом кількох днів або пари тижнів, і після того я цілком забув про неї, поки сьогодні згадка про неї не прокинулась в нетрях моєї пам'яті, змиваючи намул пізніших вражень.

Чи, може, й не те зовсім, а в попелі забутих переживань спалахнула в середині мене іскра сантиментальної згадки про яку-небудь з давніх моїх студенток в Інституті, про букет бузка, покладений перед лекцією на катедру, про ретельно приготовану доповідь, записочку з признанням, квапливо передану мені в вестибюлі?

Чи, може, це було принагідне знайомство десь в фоє театру або кіна, на концерті, й її обличчя назавжди несвідомо для мене відклалося в глибинах моєї істоти, щоб сьогодні прокинутися з небуття з новою силою й спочатку викликати, за асоціяцією, ілюзорну думку про мою приятельку з тим, щоб потім знов розтанути й обернутись в незнане ніщо.

Я страждаю од своїх зусиль, нетерпляче риючись в хаосі пережитого й, можливо, скеровуючи себе в зовсім хибний бік, тоді як справа, може, не йде про жаден реальний факт, про жаден життєвий епізод, а про зовсім інше, про якісь ускладнені комплекси, про контекст розірваних і

різноплощинних уривків, що зрослись, поставши з цілком відмінних, зовсім не тотожніх між собою сфер.

Я продовжую свої блукання в темних лябіринтах пам'яті, даремно сподіваючись натрапити на кінчик Аріядниної нитки, яка б мене вивела з цих проваль. Я роблю припущення, що коріннів ілюзії треба шукати в ділянці мого професіонального досвіду. Річ іде про який-небудь мистецький портрет, про картину якого-небудь видатного майстра. Я перебираю в своїй уяві тисячі картин, я довільно блукаю з залі до залі в петербурзькому Ермітажі, мюнхенській Пінакотеці, паризькому Люврі. Перегортаю численні альбоми, ілюстрації, колекцію малюнків, що я їх демонструю на своїх лекціях. Але даремно!

Даремно в найглухіших і найвіддаленіших закутках своєї ерудитної пам'яті я шукаю можливости натрапити бодай на найменшу аналогію.

Ті, що з'являються, я їх закреслюю одну по одній.

Я стомився од імен, дат, шкіл, картин. Я дійшов до знемоги від калейдоскопічної зміни жіночих облич і постатей. У мене добра, якщо не сказати професійно виплекана пам'ять, і я цілком певно можу сказати:

— Ні, я досі ніколи не зустрічав її в своєму житті, але малярство так само не дає мені підстав сказати, що пам'ять про який-небудь мистецький образ сполучилась з враженням од неї.

Я нарікаю на себе: навіщо все це мені? Хіба мені не все одне, звідкіля здалось мені, що я її знаю? Але я не хочу капітулювати.

Почуття газарду опановує мене. Так або інакше я досягну свого: я знатиму.

Перестрибуючи через сходинки, збігаю вниз. Швидкими кроками я йду тим же шляхом, що ним простувала перед цим і вона. Вона пройшла не так багато, щоб я її не встиг наздогнати.

Ствердімо так: я її ніколи не бачив в своєму житті, вона мені не нагадує жаден жіночий портрет в мистецтві і, однак, у мене є певність, що я чомусь її знаю. На жаль, я не шизофренік і не поет, я надто тверeза людина. У мене ніколи не болить голова. Я не знаю, що таке нежить. Хворівши на тиф або інфлюенцу, я ніколи не маячив. Сп'янівши, я не втрачаю притомности. Залізним ломом я мушу пробивати шар криги, що відокремлює підсвідоме од свідомости. Я звик сприймати підсвідоме, не гасячи світла, не в присмерках, а при повному соняшному сяйві, в чітких контурах логічних і раціональних категорій.

Я мушу побачити цю жінку ще раз, Я доходжу до вулиці, яка йде під горою. Я помітив: жінка звернула праворуч! Певне так: на відстані я бачу її. Я йду за нею. Я починаю навздоганяти її.

Ось вона переходить з цього боку на другий бік вулиці. Вона переступає через рейки трамвайної колії, прокладеної під горою. Тепер вона йде алейкою з молодою посадкою кленів уздовж схилу гори.

Мені чітко видно її стрункy постать на тлі гори, порослої сірозеленим бур'яном, її червоні на високих закаблуках черевики, ясні панчохи, вузьку парусинову спідницю, білу кофточку з мережаними рукавами і ясножовте важке волосся, зібране на потилиці в високу зачіску.

В ній усе надзвичайно просте! Можливо, що ця вишукана, мистецька простота є найголовніше в тому враженні, яке лишається від неї.

Я хотів бачити, можливо, треба було чути. Чути, але що?.. Можливо, я досі йшов хибною стежкою. Треба було шукати не зорового, а слухового образу, не малярського, а музичного. Межі, де перший перетворюється в другий.

Я дивлюсь на жінку, на срібну наготу опуклого схилу гори, що почорнілим металом старої сасанідської чаші постає передо мною, й на спрагнілих устах своїх я відчуваю гіркий присмак, як од степового, пилом притрушеного полину. Хто скаже, звідкіля й чому прийшла до мене ця туга і огорнула серце й стиснула груди, туга, що не має ймення, що з'являється непрохана, затьмарює й гасить радість світла?

Над далеким гребенем високої гори, над дахами будинків і верхівками дерев, що зеленою смугою простяглися вгорі, повзла, закриваючи небо, темна грозова хмара.

Раптом згори зірвався передгрозовий вихор і понісся низом, зриваючи з дерев листя, здіймаючи куряву на сірій бруківці вулиці й жовтий на алейці пісок.

Жінка, схиливши голову, поквапливо прискорила кроки.

Та я знаю: вітер пронесе над містом хмару, розвіє дощ.

Грози не буде!..

XXV

І тут виникла музика!

Такт за тактом народжувалась мелодія. Вона народжувалась з передгрозової тривоги, з вихору, що знявся в далеких просторах степу, пронісшись над зеленими полями пшениці.

Усе чітче й чітче, усе повніше й насиченіше бринять згуки. Лине музична ріка світу. Я поринаю в неї, я розчиняюсь в ній. Ще мить, ще трохи й я згадаю мелодію, вхоплю згуки, пізнаю їх, пізнаю ту музичну фразу, що з порізнених звуків і окремих тактів виростає в мені й довкола мене поки що в невиразних і неокреслених уривках.

Я дивлюсь на золоте сяйво волосся цієї жінки, на червоні закаблуки її черевик, на стрункy стурбовану постать, і з середини мене, з глибини пам'яті, з почуття полинної терпкости, з туги, що народилася, не знати звідкіля прийшовши до мене, в останньому напруженні волі, виринають кілька тактів, дуже прозорих і простих.

Вони прозвучали, відсуваючи вбік сумнівну тривогу невиразних згадок, подібних на плями. Я знуздав хистку непевність, що досі бентежила мене. Я пізнав їх. Це вони. Це такти, що складаються в певну, чітку й виразну музичну фразу.

І тоді, коли з порізнених окремих тактів склалася музична фраза, в мене вже не було жадного сумніву: саме тут в оцій музичній фразі — коріння моїх сьогоднішніх шукань, моїх досі до кінця не освідомлених вражень.

Я повторюю раз і ще раз музичну фразу. Тепер я знаю, звідкіля вона:

— Це ляйтмотив з Другої симфонії Шиманівського! Так, це з неї! Це ляйтмотив Другої, "екстатичної" симфонії Шиманівського, насиченої полум'ям пристрасти, що принесла молодому авторові визнання й світову славу, висунула композитора відразу в передовий шерег найвидатніших майстрів.

— Та-ра, ра-ра, ра-ра!

Я повторюю одну за одною варіяції ляйтмотиву, основною темою якого є ота дуже проста й прозора фраза, що постала в мені, коли я, дивлячись на цю жінку, намагався з'ясувати собі, чому, при першому враженні од неї, мені здалося, що я її знаю.

Ляйтмотив каже про палке й безпосереднє почуття кохання, зведене на ступінь екстазу, здібне спалити, потрясти, захопити й не наситити.

Музичне почуття прокидається разом з зоровим, сполучується з ним, переплітається, перекриває його, опановує ним. Це мелодія, яку я бачу. Це зоровий образ, який я чую. Це кохання, що розкривається одночасно в слуховому й зоровому сприйнятті.

Там на відстані передо мною йде жінка, яку я чую. Так, це вона. Це її хода, її струнка постава, золото її білявого волосся, темна синява її очей — сині волошки в пшениці!, швидкі поквапливі кроки. І голос її, яким вона мені тоді відказала на паперті:

— Ви помилилися, громадянине! Я вас не знаю. Такий дзвінкий, гнучкий і глибокий голос Я не вагаюсь тепер. Тепер я цілком певен, і ніщо не може захитати моєї певности. Ця мелодія — це вона. Це вона, ця жінка, яку я тут так несподівано зустрів, кохання до якої визначило злучення цієї музичної теми. Нею, цією жінкою, лише нею й ніким іншим згучить кожна варіяція ляйтмотиву.

Я в захопленні від цього відкриття. Мені хочеться бити в барабани, сурмити в сурми, стрибати, бігти. Я повинен з кимсь поділитися своїм відкриттям, комусь розповісти про все, що трапилося.

— Але чому насамперед не їй?

З мене людина не лише мінливих настроїв, але й таких же раптових вчинків. Вирішено — зроблено. Я навздоганяю її. І оце йду поруч неї. Я бачу зблизу важке волосся, зачесане вгору, високі скроні прямого чола, легку рожевість смуглявих щік, вузький, чітко окреслений ніс, темносиню барву її очей.

У мене немає жадних сумнівів. Я уявляю собі: він, високий і широкоплечий, ще властиво юнак, так само, як оце я, йшов колись поруч неї, нога в ногу й дивився, пожадливий, нетерплячий, збуджений, в темну блакить її очей. І в нього тоді виникли ці прозорі й прості такти, що кажуть про жайворонків в небі, про темносині волошки між колоссям

достиглої пшениці, про хмару, що здіймається на небосхилі і про передгрозовий вихор, який неминуче зірветься й пронесеться над полями, степом, ним і нею.

Трохи перед нею, випередивши її на півкрока, схиляючись над нею, я кажу:

— Пробачте! Я дуже прошу мені пробачити. Я розумію: з мого боку це зовсім некоректно, майже дико. Я поводжусь, як правдивий нахаба, підходжу до вас на вулиці й звертаюсь до вас. Я для вас цілком незнайома особа, але я хотів би, щоб ви не прийняли це за зле. Мені хочеться запитати вас. Лише одне запитання. Просто я хочу перевірити самого себе. Усе це прийшло так само несподівано для мене, як і для вас. Отже, скажіть, будь ласка, чи вам знайома друга, так звана "екстатична" симфонія композитора Шиманівського?

Я бачу, як спочатку здивування, потім тривога, нарешті, гнів запалюють синє полум'я в її очах. Вона позирає на мене, вагаючись в остаточному присуді: нахаба? ідіот? божевільний?

Вона явно стурбована й не ховає цього. Я помічаю автоматичний жест, коли вона міцно притискує до себе торбинку. Не зайва пересторога в цьому пустельному місці!.. Вона озирається довкола, щоб когось покликати. Але на порожній алейці попід схилом гори немає нікого, окрім нас двох. Вона не знає, чи не слід було б їй, нічого не відповівши мені, шукати порятунку, відразу перейшовши на другий бік вулиці?

Вона підвищує голос і з обуренням каже:

— Що, власне, від мене ви хочете?.. Чого вам, нарешті, треба?.. Ви вже вдруге звертаєтеся до мене. Прошу лишити мене в спокої.

Мені хотілося б пом'якшити її гнів, і я відповідаю досить наївно:

— Нічого, слово чести, нічого! Лише одне слово: так абож ні! Оце й усе!

Я намагаюсь пояснити:

— Коли ви переходили через трамвайну колію, я дивився на вас, і мені на згадку прийшов ляйтмотив з симфонії Шиманівського.

Я відчуваю, що те, що я кажу, звучить ще безглуздіше, ніж все попереднє. Але вона легко червоніє, її охоплює вагання. Вона не зовсім певна того, як їй слід поставитися до всієї ситуації.

І в цей вирішальний момент я несподівано для себе згадую присвятний напис, видрукований на клявірі симфонії, і я називаю ім'я:

— Ларисо Павлівно!..

Хмара затягла з заходу й півночі небо, над околицями міста звисла тінь, і в сутінках хмари спалахують одна по одній глухі беззгучні блискавки, але з полудня й сходу ще сяє сонце. Листя кленів дрібно тріпочуть в поривах вітру. Вихор, зірвавшись, несе з собою степову куряву, прибережний пісок, листя й квіти акацій і цілі хвилі пахощів. Він рве на жінці одяг, висмикує у неї з-під гребеня пасма волосся, і, якщо вона щось і каже до мене, то я не чую нічого.

Вона стає спиною до вітру, згинає голову й, притримуючи рукою волосся, кричить до мене:

— З вашого боку це зовсім недотепно, знаючи, хто я, підходити до мене й замість того, щоб назвати себе, так по-школярськи дражнити мене!

Я палко заперечую:

— Запевняю вас, що я ніколи не дозволив би собі такої пласкої гри. Я зовсім не знаю, хто ви.

Вихор пронісся, вона зводить голову, в її очах цілковита розгубленість. Вона не розуміє нічого. Нерішуче вона хоче спростовувати:

— Алеж...

Тоді вона стискує брови.

— Так що, зрештою, вам треба од мене?

— Мені хотілося б довідатися...

— Про що?

— Я казав: чи ви та жінка, якій присвячено Другу симфонію Шиманівського?..

Вона спалахує:

— Ви репортер?.. Вам хтось щонебудь казав?

— Найменше! Ні перше, ні друге! Я уже згадував: усе це прийшло до мене так само несподівано й незрозуміло, як і для вас.

Вона замислюється й висловлює здогад:

— Певно, ви особисто знайомі з композитором?

Вона називає його на ім'я та по батькові:

— Він казав вам про мене? Ви од нього?

— О, ні! Я знаю його речі, високо ціню його творчий геній, з мене один з найщиріших прихильників його обдарування, але я досі не мав нагоди й приємности зазнайомитись з ним особисто.

Вітер хилить верхівки дерев, обсипає панчохи піском, рве волосся на голові. Вона стає боком до вітру й згинає голову. Тепер вона дивиться на мене знизу й скоса.

— Звідкіля ви знаєте мене?

— Нізвідкіля! Я ж казав вам: я вас не знаю! Вона по-дитячому безпомічно розводить руками:

— Як же це так?

Вона почуває себе розгубленою і тоді з щирою безпосередністю питає:

— Ви не тутешній?

— Ні, не тутешній. Я щойно вчора приїхав з Харкова!

Навряд чи їй самій ясно, чому вона звернулася до мене з цим запитанням, але, поза сумнівом, їй починає подобатись химерність нашої розмови. Поволі вона втягається в гру.

Ми дійшли до перехрестя, де алейку з кленами, що йде вздовж схилу гори, пересікає вулиця, що сходить згори, прокладена між двома порожніми, поростими бур'яном пустошами.

Я прохаю дозволу, якщо вона не заперечуватиме, пройти з нею далі.

— Прошу, тут недалеко!

І вона показує рукою на групу кам'яниць, розташованих на горі.

Ми повертаємо ліворуч вгору, і я прикриваю її своєю поставою од поривів вітру.

Я користаюсь з нагоди внести ясність в те, що сталося. Мені далеко не все зрозуміле в ході подій. Певне, намагаючись пояснити, я плутатимусь і заплутаюсь, і неясне не стане від того ясніше, але я кажу те, що кажу. Не без докторальности я починаю аналізувати подробиці.

— Дозвольте, — кажу я, звертаючись до неї, — якщо це не здається вам обридливим абож нудним, почати з того моменту, коли ми з вами так несподівано для нас обох зустрілися на порозі притвору в "Варязькій церкві". Ви виходили, я хотів увійти. Тоді в мене з'явилося раптове враження, немов би я вас добре знаю!

Я зідхаю.

— Знаю, — ось слово, яке ми так часто повторюємо і яке однак має багатобарвний і дуже часто суперечливий зміст. — Я знав вас і одночасно не знав. Справа йшла про те, як я вас знаю. Свідомість підказує нам не завжди прямі й правдиві тлумачення наших вражень того, що ми сприйняли. Ми з вами зіткнулися ненароком, перше враження од вас сказало мені, що я вас знаю, але свідомість підказала першу-ліпшу відповідь, відповідь довільну й поверхову: "Ти, мовляв, знаєш її тому, що це твоя добра приятелька!" Це була помилка. Цілком хибна відповідь з боку свідомости. Мені довелося зніяковіти й просити в вас пробачення. Найгарніша медуза, яку море викидає на берег, обертається в купу огидних драглів.

Я поглядаю на мою супутницю. Вона слухає. Я кажу далі.

— Отже, було дві речі: враження знаности, яке прийшло не знати звідки, і хибне його тлумачення. Ви дозволите далі?

Вона не заперечує:

— Але дуже прошу!

— Звичайно ми проходимо цілком байдуже повз подібні випадки, які трапляються в нашому житті. Ми не зауважуємо їх. Ми зневажаємо їх як дрібниці, хоч часто саме вони бувають варті якнайпильнішої уваги. Щоправда, іноді ми ризикуємо бути при цьому безтактними абож навіть настирливими.

Я посміхаюсь до неї. Вона відповідає на посмішку посмішкою. Те, що я іронізую над тим, про що я розповідаю, приносить мені з її боку пробачення.

— Ви пішли, — кажу я далі, — я лишився. Я прикладав всіляких зусиль, щоб знайти пояснення для цього враження знаности. Безперечно, це враження знаности було аж надто аморфне, щоб можна було дати собі раду. Воно було дуже невиразне й побіжне. Відблиск сонця від люстра на стіні — спробуй його спіймати й втримати!.. Я ганявся за ілюзією. Я напружував свою думку. Я вимагав од своєї пам'яті чіткої відповіді. Я поводився з собою, як найсуворіший слідчий. Я був упертий. І все таки всі мої зусилля були даремні. Я був на хибному шляху.

— Я виходив з припущення, що враження було зорове, і я не досягнув нічого. Чи не слід було припустити, що це було враження знаности не зорової, а іншої, скажімо, слухової, музичної? Я вирішив вдатися в своїх розшуках в цей бік. Змучений, я пішов за вами. Я нарікав на себе. Я скаржився. Я був сповнений безнадії. І в той момент, коли ви переходили через колію, коли ваша постать викреслилася на фоні гори і моє враження од вас стало особливо чітким і суцільним, в середині мене

зазвучали ті прозорі, прості й ясні такти музичної мелодії, що складають основу ляйтмотиву в симфонії Шиманівського.

— Ви, — звертаюсь я до неї, — не захочете сказати, що це був цілковитий випадок, абож що я помилився?.. Гадаю, що це було так: з зорового враження родилося музичне. Я дивився на вас, і в міру того, як я дивився на вас, в мені все владніше й все могутніше звучали звуки симфонії, рождалися такти музичної фрази. Я не мав сумніву: це були ви!

Вона не знає, як їй поставитися до мене й до мого оповідання. Хто я: шарлатан або фантаст? Як їй думати, чи правда те, що я їй розповів, чи може, все це я лише зненацька, принагідно вигадав?.. Вона спитується чинити опір:

— Ви, — каже вона, — або знущаєтеся з мене, або жартуєте!

Вона вимагає від мене чесности.

Я запевняю її, що все було саме так, як я їй розповів, і що в свою розповідь я не привніс і найменшої витівки, нічого вигаданого, жадного жарту.

— Чому ви заперечуєте, — кажу я до неї, — що творчий акт може повторитися двічі? Що за зоровим враженням од вас в музичній темі композитора я міг пізнати вас, як композитор колись в вас пізнав свою музичну тему?..

Вона спалахує:

— Але це неможливо!

— Але це є факт! Чому, — не без гіркого докору кажу я їй, — чому волієте твердити, що Зелена папуга є звичайний птах, і не хочете, разом

з Карлом Ґоцці, повірити в кам'яні статуї, які розмовляють, і в те, що лише Зелена папуга може зробити людство щасливим?

Я схиляюсь і цілую її плекану, з вузькими овалами нігтів руку. Я дивлюся на неї. У неї важке, зібране в високу зачіску, біле з жовтавим відтінком волосся, тонкий ріт, чітко окреслений ніс, легким рум'янцем ніжно забарвлене обличчя.

Ми стоїмо на горі. Перед нами одкривається широкий кругобрій, далекий срібний степ, потемнілий од навислої над ним тяжкої хмари, і Дніпро, до якого наближається, закриваючи сонце, хмара. Вітер хилить тополі.

Молода жінка поглядає на хмари, на мене, на вітер і знов на хмари, на мене, на вітер. Вона не певна. Вона каже:

— Здається, буде гроза.

Я кажу:

— Вітер розвіє хмару!

Вона вагається.

Тоді з довірою й щиросердо каже:

— Зайдімо! В нас немає нікого! Чоловік на лекціях. Ви ж перечекаєте бурю!

Ми переходимо на другий бік вулиці. Галаслива юрба дітей гуляє під кам'яницею на пішоходах. Двоє малят вириваються з юрби, з вищанням кидаються до жінки, притулюються до її ніг, охоплюють рученятами її спідницю, в захопленні вітають її.

Питаю:

— Це ваші?

Вона безжурно:

— О, ні!

Ми входимо в широкий, білий, пустельний вестибюль. Розлогими мармуровими сходинками підіймаємося на другий поверх. Тиша, порожнеча, високі білі двері. В вікні дзижчить і б'ється муха. На дверях мідна табличка з написом "професор". Твердий знак наприкінці слова з'ясовує мені, що її чоловік повинен бути років на 10-15 старший за неї.

Просторий передпокій нагадує залю. Відкриті двері одкривають вид на амфіладу великих ясних високостельних кімнат.

Я перехоплюю її погляд і кажу:

— Я без капелюха! Вона запрошує:

— Тоді прошу, проходьте.

XXVI

Я ввійшов до кімнати. Старовинний "панський" ясних золотавих кольорів килим з витканими на ньому рожевими трояндами простягся в усю широчінь стіни.

Молода господиня, зауваживши, що я підійшов до килима й розглядаю з зворотного боку нитки основи, не без гонору каже мені:

— Це датований килим! Він з року 1728, з килимової майстерні Данила Апостола.

Та килими й найменше не мій фах. Досі я ще ніколи нічого не писав про цю ділянку українського бароккового мистецтва,

Я обмежуюсь зауваженням:

— Кюв'є за однією кісткою відтворив вигляд допотопної тварини, чи не можна було б за розмірами цього килима відтворити розміри панських будинків з кінця 17, початку 18 століття?

Задовольнивши свій загальний, аматорський інтерес до цієї коштовної речі, я повертаюсь на закаблуках і оглядаю кімнату. Ясний, лискучий паркет. На кришці чорного піяніна, що стоїть коло бічної стіни, нудьгує традиційний бюст замисленого Бетговена. Посередині кімнати стіл. В зеленому склі високого келеху на чотирокутному просторі білої скатертини червоною плямою полум'яніють пелюстки тюльпану.

Господиня просить пробачення. Вона залишить мене на хвилинку самого, щоб підібрати розтріпане вітром волосся. Чи я дозволю?

— О, розуміється, прошу!

Я залишаюсь насамоті в цій великій кімнаті з одчиненими вікнами на схід: за купами дерев крицева смуга далекої ріки й синява неба.

Користуюсь з нагоди, щоб оглянути фота, які висять на стіні над широкою турецькою тахтою по той бік столу. Заклавши руки на спину, передивляюсь світлини. І тоді відразу кажу:

— Еге ж! Ні, я не помилився аж ніяк!

Скидаю окуляри й починаю розглядати зблизу. Я відразу пізнаю молоде обличчя, великий чуб, що звис над прямокутником чола, по-юнацькому ще пухлі уста, і тверде, уперте, що виступає, як у Ваґнера, підборіддя, — так добре знайоме з часописів, концертів і афіш обличчя молодого композитора. А ось вони вдвох: він і вона. Берег моря; чорні ланцети кипарисів, скелі, що стали умовним стандартом південної екзотики... Я дивлюсь на просяяну радість її обличчя на маленькій світлині, де вона в білій парусиновій сукні стоїть над морем, — таку безмежну радість, що в мені прокидається заздрість, чому я лишився непричетний до всієї цієї надмірної повноти життя...

Низка її фот. Колекція ракурсів. Гра світлотіней. Відтінки сірих і брунатнорудавих кольорів. Експериментальні вправи майстрів фотомистецтва, шедеври вигадки, і реалістичні спроби заперечити сугубо реалістичні способи.

Портрет обважнілого чоловіка з бородою й професорським виглядом, — певне, фото її чоловіка.

Ще численні фота незнаних мені людей. Око байдуже пробігає по цих світлинах, що нічого не хочуть мені сказати.

Я сідаю на канапу. Крізь одчинені двері до сусідньої кімнати, далеко більшої за цю, де я сиджу, мені видно блакитносірий шовк меблів в стилі "Люї XIV" і чорну масивну брилу роялю, що громіздким трикутником заповнює ледве чи не половину просторої залі.

Ритуальна урочиста тиша великокімнатного мешкання. Здалека з вулиці чути дитячі голоси. Спокій. Я маю нагоду зважити. Ці два дорогі інструменти, ці купи нот, що лежать на табуретках, ці великі декоративні фота, яким немає місця в звичайному професорському мешканні, знайомство з композитором, усе це свідчить про причетність — ту або іншу, зрештою, більш-менш близьку — цієї моєї нової знайомої до музичного світу.

Чи не міг би я зробити ще якісь дальші висновки?.. Міркуймо далі! Її звуть, відповідно до присвятного напису на клявірі Ларисою Павлівною. Що може сказати мені це ім'я? Чи говорить воно про щось, чи не говорить ні про що? Оперова актриса? Є досить знана камерна співачка саме з цим ім'ям: Лариса Сольська. Її концерти користалися й користуються видатним успіхом. Критика й публіка ставить її на рівні з Зоєю Лодій! Чи не мушу я припустити, що це саме вона?

Вона входить до кімнати, і я підвожусь їй назустріч. Я кажу їй:

— Якщо продовжувати розпочату гру, розплутувати далі всі таємниці, то я мусів би ствердити, що я сьогодні мав приємність зустрітись з Ларисою Сольською. Ви не захочете зробити мені прикрість і сказати, що я помилився?

Вона сміється у відповідь і простягає мені для поцілунка руку:

— Ні, я не зроблю цього, мій Каліостро! Ви чарівник, хитрун, ясновидець, фантаст! З якої кишені чи з якого рукава ви витягнете зараз свою Зелену папугу?

Вона дуже мила жінка!.. Я посміхаюсь їй і кажу:

— Я мушу спокутувати свій перед вами гріх: мені досі не довелося ні разу бути на ваших концертах. Але ваш і мій добрий знайомий і приятель, Дмитро Ревуцький, багато і з великим завжди захопленням говорив про вас. Дивуюсь, як я, буваючи у нього, ні разу не зустрівся з вами.

Господиня просить сідати. Вона сідає на тахту, а я на круглий стільчик коло піяніна.

Я сів коло піяніна, моя рука торкнулася кришки, я одкрив клявіятуру й поклав пальці на клявіші. Це сталося зовсім автоматично, без жадної думки. Один рух продовжував другий.

З мене ніякий музика. Я жаден професіонал, звичайний собі аматор. Граю я не бездоганно. Я свідомий цього, але я маю музичну пам'ять, і ніхто, гадаю, не закине мені, що я не розуміюсь на музиці, абож що я не здібний вчуватись у музику.

Дотик пальців до клявіш став імпульсом. Я пробіг по клявіятурі, згуки гами розсипались по кімнаті. Певно, я зробив це лише для того, щоб пізнати згучання інструменту. Згук був повноцінний, гулкий: зерна добірної важкої пшениці лягли на долоні рук!

Я спитав:

— Ви дозволите?

Коротке й любязне: "Прошу"!

Я не сказав би певно, чому саме я дозволив собі відтворити ляйтмотив, цю коротку дзвінку музичну фразу, що сьогодні прозгучала в моїй пам'яті. Можливо, що я зробив це виключно за інерцією. Можливо, що присутність цієї жінки, якій була присвячена ця чудова річ, мене бентежила.

Розуміється, це було необачно, ба навіть до певної міри з мого боку безтактно, але що я міг зробити? Я вже не міг утриматись. Це було дужче за мене.

Музика наповнює мене. Мене вже немає. Є лише музика, і я в повній покорі музиці.

З мого боку це був жаден психологічний експеримент. Жадне насильство. Жадна спроба гри на нервах, її або моїх.

Знаючи, що та, яка викликала згучання цієї музики, знаходиться тут, поруч мене, я не міг, я мусів був відтворити музику.

Срібні згуки початку симфонії, що говорили про перше кохання, про перші зародки почуття, і тоді ж відразу, уже від самого початку про грозову повінь пристрасти, про несамовитий шал екстатичного палання, розлились по кімнаті. В умовному просторі кімнати постала, творилась музика. Музика була надмірна, Почуття було надмірне. Напруженість палання оберталась в абстракцію. Реальне було знищене. Фізично неможливе ставало можливим метафізично.

Я поринув у згуки. Я розчинився в згуках. Світ обернувся в музику. Була музика, була музична, слухова абстракція світу. Світ і вона, ця жінка, сприйняті й втілені в музиці.

Вона сиділа тепер біля столу, де на білому полі скатерти полум'яніла квітка. Вона слухала. Її руки лежали на столі. Кінцями пальців вона торкалася келеха з тюльпаном. Обличчя її зблідло. Уся вона здавалась відсутньою.

У цей момент в кімнату ввірвався вітер. Вихором понісся по мешканню, здригнулись стінки будинку. По цілому будинкові загрюкали вікна, загуркотіли двері, задзеленчали шибки. Десь почувся брякіт розбитого скла. Знялися зойки наляканих дітей і крики жінок:

— Зачиняйте вікна! Зачиняйте вікна!

В кімнаті відразу стало темно.

— Грози не буде! Вітер розжене хмари! — кажу я.

— Я зараз! — гукнула вона й побігла зачиняти вікна.

XXVII

Вона повернулась. Я сказав їй:

— Це небезпечна музика! Якщо б я був одружений, я заборонив би своїй жінці слухати цей твір!

Вона розсміялась і сказала:

— Грайте!

Голос згучав різко й разом з тим нетерпляче. Як наказ і одночасно як благання. Вона просила пощади. Хто зна, чи володіла вона собою?

Я грав. Я грав найбільш напружену, найбільш екстатичну частину симфонії, саме ту, що визначила собою назву цілого твору. Палала піднесена пристрасть. Розкрились пелюстки квітки. Полум'я вогню стало білим.

Вона стояла коло піяніна, її обличчя було зовсім близько від мене. Обличчя її стало бліде, як вапно, як маска, й пофарбовані уста, пересохлі від згаги, тремтіли.

Вона цілком віддалась почуттю музики. Вона слухала музику, і це вона слухала себе, бо музика була нею і не було музики поза нею. Вона була музикою. За нею я пізнав музику, з музики я пізнав її.

Нічним метеликом тремтіли закриті повіки. Рожевіли щоки. Широко розкрились уста. Я поцілував її. Вона не відштовхнула мене. Чи освідомлювала вона, що це був я?

...Вітер розвіяв хмари. Знов проясніло в кімнатах. Соняшний день прозоро сяяв, і лише синява неба стала ще густіша.

— Треба відчинити вікна! — сказала вона і, притягнувши мою голову, поцілувала мене. Тоді підвелась і пішла.

Вона пішла. Я думав про той гіркий, полинний присмак, що я його відчув в її поцілунку. Чи це мені лише здалося і в її поцілунку не було нічого, окрім ненасиченої пожадливости бажання, що як і музика, не має ні кінця, ані початку?

Вона одчинила вікна й двері на балькон. Крізь одчинені двері й вікна в кімнату широким потоком лилося соняшне світло. В блакитній каламуті соняшних променів пливли й крутилися пилинки.

Перед люстром, що висіло над піяніном, я перев'язав краватку. Люстро відбивало моє обличчя, сутулу спину гіпсового Бетговена і в безодні скла червону пляму тюльпану на білому тлі стола.

Я стояв. Я бачив перед собою клявіятуру піяніна, — білий клявішний шлях, перерваний чорним поруччям. Шлях не вів нікуди, абож він вів лише в ту умовну реальність, що її творить мистецтво, надаючи більшої вірогідности нашому повсякденному існуванню.

Лариса прийшла в новому вбранні. На ній була вечірня концертова сукня з довгим шляйфом. Вона вхопила мій здивований погляд: що повинно було означати це переодягання? — і відповіла:

— Я співатиму.

І додала:

— Для вас!

І тоді пояснила щодо вбрання:

— Це як уніформа!.. Кожна поводиться так або інакше в залежності від того, яке на ній убрання! Я маю примху, я волію співати лише в концертовому вбранні. Малим дітям і співачкам дозволено бути примхливими.

Вона запропонувала перейти до сусідньої кімнати, де стояв рояль!

— Там, — сказала вона, — кращий резонанс!

Вона стала коло роялю і сперлась долонями на кришку клявіятури. Біляве золото її волосся чітко контрастувало з чорним убранням. Я був єдиний слухач на цьому дивному концерті, з додатком хіба горобців, які цвірінькали й метушились на бальконному майданчику, раз-у-раз недовірливо зазираючи у залю.

У неї був міцний і добре поставлений голос, м'який голос камерної співачки, сповнений інтимного ліризму. Найвищої чистоти й стриманости.

Пісня приходила за піснею в довільному й непримушеному виборі. Вона співала дуже просто, але в простоті її співу відчувалась сувора й вибаглива школа. Усе зайве було відкинене. Вона вкладала в пісню почуття, але це почуття ніколи не переходило в чулість. Це був найкращий зразок пісенного "ампіру".

Дзвінок увірвав пісню.

— Чоловік! — гукнула Лариса,

Вона оглянула мене з низу до гори. Було видко, що вона уникала навмисних родинних ускладнень. Упевнилась, що зі мною все гаразд, і,

підтримуючи рукою шляйф, побігла до передпокою, по дорозі в сусідній кімнаті поправивши на канапі зм'яті й розкидані подушки...

До кімнати увійшов вахлуватий чоловік років за 50, з розкуйовдженою борідкою, з набряклими мішками під маленькими червонавими очима. Був він огрядний, але досить рухливий і жвавий, борідка, яку він носив, мішки під очима, черевце, чорний люстриновий піджачок, застьобнутий на один ґудзик і не застьобнутий на другий, надавали йому вигляду типового професора ще з передреволюційних часів.

Я підвівся й чекав.

Лариса, що йшла за ним, познайомила нас.

— Мій чоловік!..

Сміючись, вона додала:

— Чоловік в житті одруженої жінки є суто формальна категорія. Він є юридична фікція, необхідне зло. Без нього заміжня жінка не могла б вважатись заміжньою!

— Ларисо, ти кажеш жахливі речі! — з жартівливим докором зауважує чоловік у відповідь на ескападу своєї дружини.

— Але що я можу?.. — каже вона: — я лише констатую факти.

І вона продовжує ритуал репрезентування.

— Це мій добрий знайомий!.. — показує вона на мене.

Вона каже й спиняється. Вона не може назвати ні мого ймення, ані мого прізвища. Вона знає про мене лише те, що я не тутешній і що вчора приїхав сюди з Харкова...

— З Харкова! — додає вона, щоб закінчити фразу й заповнити бодай якось прикру порожнечу.

Очима, що сміялися, вона, стоячи за чоловіком, дивилася на мене. Вона потребувала підтримки.

Я поспішив їй на порятунок. Я назвав своє ім'я, свої посади, своє звання, для чого, в якій справі я сюди приїхав. Я сказав навіть, що ми зустрілись у "Варязькій церкві" з нагоди Наради і що —

— Я глибокий і давній поклонник музичних талантів Лариси Павлівни!

Я вклонився в її бік, і ми з чоловіком потиснули один одному руки.

Що я міг знайти кращого в своєму репертуарі за цієї ситуації?.. З нічого я творив міт! Але мені пощастило: виявилося, що професорові добре знайоме не тільки моє ім'я, але й мої наукові праці.

— Ви той самий? — спитав він.

Я розсміявся і відповів в тон:

— Авжеж, — ствердив я, — той самий.

— Ну, то я вас знаю!.. Хоч я з фаху, власне, геолог, — сказав він, — але під час своїх численних розвідкових подорожей з геологічними експедиціями по Україні, на Кавказ, Алтай, Памір я ніколи не іґнорував, щоб не звернути уваги на тубільні пам'ятки архітектури. В моїй колекції

світлин ви, певне, знайдете чимало цікавого для себе. Чи ви, — питає він мене, — були, приміром, в Афганістані?

Я спішу заявити, що —

— На жаль, мені туди не пощастило добитися.

— Ну, а я був! Ви побачите! — Він виніс з кабінету теку з світлинами й кілька моїх праць.

— У мене, — сказав він, — є, як бачите, ваш "Каталог бароккових пам'яток на Україні 17-18 ст.", але, на жаль, мені бракує того, що мене найбільше цікавить: французької публікації вашого звіту про подорож до Вірменії. Мені дуже хотілося б порівняти ваші світлини з моїми і знайти у вас коментарі до тих пам'яток, що я їх бачив на власні очі. Я маю тільки вирізки з газет про вашу доповідь!..

Я запевнив його, що, повернувшись до Харкова, я негайно надішлю йому примірник моїх студій.

— Наклад моєї праці уже давно вичерпаний, але для вас у мене знайдеться ще якийсь екземпляр.

— Дуже прошу, я буду вам дуже вдячний! Я, — сказав він і глянув на мене своїми вузенькими червоними очима: в його темнобрунатному обличчі було щось калмицьке, — ціню мистецтво! У мене чимала мистецька збірка, і, якщо до неї включити ще також і мою дружину-співачку, то мою збірку годилося б визнати за вельми коштовну і з смаком підібрану. Це вже, — зауважив він, — комплімент на власну мою адресу!

Ми сміємося з цього жарту і ще деякий час розмовляємо, тоді я дивлюсь на годинник.

Я приголомшений:

— Невжеж, — перепитую, — вже п'ята?!..

— А так, — стверджує професор.

Я схоплююсь з місця. Я підходжу до господині й цілую їй руку:

— Я зовсім втратив, — кажу я, — сьогодні почуття часу. Сьогодні вранці я прокинувся ні світ, ні зоря. На збори я прийшов надто рано і саме тому спізнився. Тут я засидівся до безмежности.

Але Лариса не хоче відпускати мене.

— Ви лишаєтесь у нас обідати, і по обіді ми маємо ще в своєму розпорядженні вечір. Що ви робите ввечорі?.. — питає вона мене.

Я кажу, що ввечорі я не роблю нічого і цілком до її послуг, але лишитися обідати я аж ніяк не годен.

Господар енергійно підтримує пропозицію своєї дружини, щоб я лишався в них обідати, але я од обіду відмовляюсь категорично.

Лариса йде на поступки.

— Ну, то гаразд, — каже вона, — на цей раз хай буде по-вашому. Йдіть собі з миром, якщо вам на тому так залежить, але свій вечір, хочете ви того чи не хочете, ви віддасте мені!

— Я щасливий зробити це!

— Домовилися! — підсумовує Лариса і, сміючись, додає: — Я заходжу за вами. Вечір ми проводимо разом. На жаль, мій чоловік надто занятий і

не зможе мене супроводити. Я примушена принести за нього пробачення. Я прийду сама!.. Ви спинилися?..

Я називаю готель і номер кімнати.

Господар покірно прийняв це застереження щодо себе від своєї дружини. Не знаю, чи часто він звик чути од неї подібні заяви, але, прослизнувши швидким поглядом по його обличчю, я не зауважив, щоб він якось зареаґував на сказане. В усьому, що відбувалося, не було нічого, що його бентежило б.

Признаюся, я не люблю умовлянь про побачення, якщо вони відбуваються в присутності чоловіка. Але Лариса воліла йти напрямки й одверто. Очевидячки, більш-менш одверто, як і кожна жінка, особливо ж, якщо вона до того ще й гарна жінка.

Господар провів мене якнайлюб'язніше до східців, потиснув на прощання міцно мені руку і, стоячи на площадці, схилившись над ґратами бильців, кликав мені навздогін, коли я сходив вниз, щоб я неодмінно заходив до них першої-ліпшої години.

— Ми завжди будемо раді привітати вас у себе!

Він, видно, призвичаївся бути вишукано люб'язним з Ларисиними приятелями. Його сповнювало почуття доброзичливости.

Я подякував. Висловив сподіванку, що ми бачимося не востаннє й матимемо нагоду зустрітися.

Внизу в вестибюлі, одкриваючи двері, щоб вийти на вулицю, я відчув, що червонію. Я згадав про люб'язне його запрошення.

Так, є чемність, що завжди має в собі присмак двозначности. Є люб'язність, від якої почуваєш себе ніяково.

Певне, мені ніколи не бракувало сором'язливости!..

XXVIII

Я запалив цигарку. До зупинки трамваю я вирішив, звернувши за ріг, пройти Полтавською.

Я пізнавав знайомі місця. За довгі роки тут ніщо не змінилося. Усе те саме степове місто. Жадного нового будинку. Жадних нових пішоходів. Купа сміття на наріжному безпарканному пустирі, бур'ян довкола шкільної кам'яниці, де колись містилася Маріїнська жіноча гімназія і тепер Трудова школа.

Хібащо вищербилася цегла в пішоходах, постаріли акації на Проспекті, на завaленому покидьками майдані між Музеєм і Горним інститутом зник бронзовий постамент Катерини, і на Інститутському будинкові з'явився під карнізом новий великий золотолітерний напис: "імени тов. Артема".

Я стояв, чекаючи на трамвай. Палив цигарку. Брюхаті кози, що вранці об'їдали молоду посадку на Соборному майдані, десь розбрелися геть. Простяглася на схід тінь, від недобудованої червоноцегельної кам'яниці. Пройшов трамвай знизу вгору. Підійшов мій. Я сів до причіпки.

Знов замиготіли засмаглі ноги кондукторки по дошці вздовж вагону. Крутилися барвисті паперові стрічки з її шкурятяної торби. Вгору неслися дерева, обтяжені ґронами квіту. Ми з'їздили вниз. Точніше, з шаленою швидкістю, немов зірвавшись з гальм, падали в безодню.

В вестибюлі готелю, підвівшись з лави, назустріч мені кинувся Іван Васильович Ґуля. Це було як вибух. Катастрофа зустрічі. Він довго тиснув мені руки, зазирав у вічі, обіймав, обмацував, немов наочно хотів упевнитися в реальності мого існування.

Ґуля був в ентузіястичному захваті, що я ще існую, що я не загинув, не зник остаточно, що він ще має нагоду бачити мене живим. Він був сповнений такого страху за мене. Він робив тисячу різноманітних припущень.

— Арсен Петрович, я, Завоблоно, ми всі не могли дати собі ради, що з вами, дорогий Ростиславе Михайловичу, сталося: може, ви захворіли, знепритомніли, стомившись після подорожі. Вам стало недобре. Чи, не дай Господи, ще щось гірше. Ви такий ретельний і точний, ви мені пробачте за мою фаміліярність, Ростиславе Михайловичу, але я сказав би: зразок педантичної пунктуальности, і... вас немає. Цього не могло бути, Я пропонував Арсенові Петровичеві відкласти збори, бо що таке Нарада без вас? Арсен Петрович дзвонив по телефону, я двічі їздив до готелю, був в Музеї, скрізь, але: немає! Ніде нема, Я був в одчаї, Ростиславе Михайловичу, але що я міг зробити більше? Розуміється, ви могли піти купатися. Чи ж ви думаєте я не був на Дніпрі?.. Розуміється, ця гроза...

І тоді відразу, навіть не змінивши голосу, з таким же ентузіястичним запалом Іван Васильович Ґуля перейшов до оповідання про ранкове засідання.

— Яка шкода, що ви, Ростиславе Михайловичу, не були особисто на зборах. Ви багато втратили. Доповідь Арсена Петровича була чудесна. Вона була бездоганна. Арсен Петрович якнайкраще з'ясував усе: історію Варязької церкви, її мистецьке значення, хто такий Линник, його місце й значення в українському й світовому мистецтві — докладно з'ясував і довів усе. Навіть сам Завоблоно дякував Арсену Петровичу за його доповідь. У мене таке враження, що Варязьку церкву таки передадуть нам і з неї зроблять музейний заповідник.

Він передихнув, бо йому явно не вистачило повітря, і він гаряче потиснув мені руку.

Він повідомив мене, що сьогодні ввечорі не буде жадних зборів, як і передбачено за програмою конференції, — а наступне засідання відбудеться завтра, тільки не о 10-ій, а об 11 годині ранку і, — щоб я цього тільки не забув, — в приміщенні Художнього музею. Загальне й уклінне прохання, щоб я неодмінно був на зборах.

Я подякував за інформацію й обіцяв прийти. Щоправда, вся ця Нарада й її праця хвилювали мене далеко менше, ніж це здавалось на перший погляд ентузіястичному Ґулі. Що мені Гекуба, і що я Гекубі?..

Пообідали ми разом з Ґулею тут же в готелевому ресторані.

XXIX

Увечорі, в годину, коли в відчинених вікнах моєї кімнати ще ясніли зеленаві присмерки, вона тричі постукала в двері.

Вона увійшла до кімнати ефектна, причепурена, жвава!

Але тепер вона здалася мені зовсім іншою, зовсім не такою, як перше. Вранці, при першій зустрічі, вона, її убрання, її торбинка, зачіска, все в ній було безпретенсійне й скромне. В усій її манері поводитись не було нічого підкресленого, жадної навмисности. Вона не мала на собі ніяких прикрас, які обтяжували б її вроду, або могли здатися якоюсь мірою зайвими. В усьому була надзвичайна стриманість і остаточна чіткість. Ритм її рухів, біле полотно блюзи, проста парусинова спідничка і червоні на високих закаблуках черевики. Ясний тягар волосся, недбайливо закрученого в вузол, і синява очей: на пшеничному полі південні темносині волошки.

На однотонному тлі виразніше виступала кольорова пляма. Врода народжувалася з кількох фарб, з ритмічної простоти небагатьох ліній. Білий простір скатерти, обмежений в своєму уявному обшарі

чотирикутником країв, і на ньому густа червона фарба пелюстків тюльпану.

Навіть вдруге, переодягнена в чорне концертне вбрання з шляйфом, вона зберегла загальну стриманість камерного стилю. Її зовнішній вигляд набув більшої урочистости, але не втратив нічого з властивої простоти. Чорна довга сукня різкіше підкреслила контурну суворість цієї простоти. Нічого окрім протиставлення білого й чорного. Білява авреоля важкого волосся контрастувала з чорним тлом сукні. Чітко окреслилась стрункість її прямої постаті. Це була урочиста простота ампіру, що стверджувала довершеність вроди в її запереченні.

На чорній кришці роялю стояла біла видовжена ампірна ваза. Стиль був витриманий достоту.

Але тепер, такою, як вона прийшла до мене, вона була цілковито інша.

Мені завжди здавалось незрозумілим, чому в ляйтмотив симфонії Шиманівського раптом приходить злам. Така прозора й проста музична фраза раптом розпадається, рветься, зривається, втрачає прозорість, згуки нервово стрибають. В музиці молодого композитора з'являються аритмічність, галаслива напруженість, відгуки джазної музики ресторанів і кав'ярень. Молодий автор до складу симфонічного оркестру запровадив інструменти джазоркестру, проти чого різко протестували прихильники традицій суворого симфонічного стилю. Усе це не в'язалося так само і з моїми враженнями од Лариси, з зорового образу якої я пізнав сьогодні згучання його музики.

І тепер я її бачив зовсім іншою. Жадної простоти. Ніяких волошок. Жадного польового простору, овіяного подихом весняної бурі!

Цілковито змінена лінія плечей, відмінна постава голови. Нова манера ходити, вироблена в ритмі фокстротних синкоп. Ґрим, якого

бракувало вранці і який був тепер уміло, вправною рукою накладений на обличчя. Стандартизований тип заґримованого обличчя, спеціяльно призначеного для одвідин кав'ярень, кіна, ресторану. Брови були вичорнені прямими лініями, насинені були повіки, вії стирчали прямі й довгі, як стріли. Кожна волосинка вій була здобутком ретельної праці.

Черевики підібрані були в кольор до сукні. Вони кидалися в вічі своєю ґротескною навмисністю. Різкий аромат незвичних парфюмів. Майстерно викладена віртуозна причіска.

В руці вона тримала барвисто яскраву, екстраваґантну парасольку, й торбинка була заткана золотом, маленький шедевр мистецтва, розрахованого на дрібниці й витворюваного для жінок.

Я здивований і вражений. Я навіть трохи вагаюсь, не цілком певний, чи не трапилося якоїсь помилки і це якась незнайома мені жінка ненароком потрапила до мого номера замість іншого.

Вона схоплює моє здивування.

— Не пізнаєте? — каже вона, сміючись.

Але я пізнаю її голос, її сміх, синяве світло її очей. Вона викреслює в повітрі парасолькою барвисте коло, кладе на стіл торбинку і, ділячи погляд межи мною й люстром, свідома своєї навмисної відмінности, вона питає:

— Якою я подобаюсь вам більше?

— Собою! — відповідаю я.

Й хрипким, стисненим од бажання голосом єдине тільки слово:

—Ти!

...Ми вийшли з готелю.

Мандрівники, бродяги почуттів, кочовники міста, ми віддались безцільності нічних блукань.

Ми переходили з садка в садок. Ми переходили з пітьми в світло і з світла поринали в пітьму. Ми одкривали нікому не знані країни, суходоли, землі. Ми собою починали всесвіт з початку.

Я спитав:

— Чи не здається вам, Ларисо, що біблійне оповідання про Адама й Єву відноситься тільки до вас і мене, і ми, ви й я сьогодні — це ті перші й єдині на світі люди, задля яких був створений цілий цей світ?..

Ніч оберталась мітом. Усе, що було довкола нас, перетворювалось в химерну фантасмагорію почуттів.

Хвилями напливав аромат квітів. Пахощі були такі густі й тьмяні, що, здавалось, їх можна було сприйняти навпомацки й розтерти на кінчиках пальців.

Линув час. Ми стомились від наших блукань. Ми зголодніли. Я запропонував піти повечеряти.

— Ходімо їсти й пити вино!

Вона не заперечувала. Вона згодилася на всі зроблені пропозиції: вечеряти, пити вино, не йти до ресторану, а до шашличної, яку я пізнав з вчорашнього вечора і яку я брав на себе сміливість авторитетно рекомендувати сьогодні.

Скоса з-під капелюшка кинений погляд. Притиснувшись до мене, стиха вона каже:

— Милий!

XXX

Збитими кам'яними сходинками ми зійшли вниз. Усе, що було вчора, повторилось сьогодні.

Як і вчора, ми пройшли повз помальовані на стінах сходів ляндшафти й жанрові сценки, наївні відгуки персидських мініятюр і свідчення про малярську безпорадність мистця. Як і вчора, огрядний господар привітав нас на порозі. Перед нами сяяла блискуча лисина низько схиленої його голови. І одна рука була простягнена нам назустріч для потиску, а друга прикладена до серця.

Господар пізнав мене й бурхливо виявляє радість, що сьогодні він знов має щастя бачити й гостити мене.

Я у відповідь тисну теплу його руку й ласкаво хляпаю долонею по широкій його спині.

Ми обидва тішимося з нашої зустрічі, як тільки можуть тішитись і радіти люди, що зустрілися ненароком на життєвому перехресті і що їх шляхи розійдуться знов, щоб ніколи знов у житті не зіткнутися.

Показуючи коротким своїм пальцем на мою супутницю, господар з гордістю каже мені:

— Це нам тутешній буль-буль. Це нам соловей! І тоді, звертаючись до Лариси, він закидає їй, що вона давно не була в нього. Він прислухався до солов'їв, що на весні прилетіли до міста й почали співати

по садках. Але він не чув її голосу серед них і з сумом питав не раз самого себе:

— Де наш співає буль-буль? Може, він полетів десь в далеку країну, на холодну й темну крижану північ, щоб там своїм співом розважити людей, які позбавлені щастя слухати на весні солов'їв у себе по своїх садках?

Лариса не без приємности вислухала цей розлогий і барвистопишний комплімент, що бринів немов переклад з Гафіза.

В затишному кутку, який знайшов для нас господар, ми сіли за столик.

Знаючи усталений лад, я, не дивлячись, одкинув геть убік картку стандартних страв. З вчорашнього дня я мав достатній досвід у тому, як треба поводитись тут, щоб не випасти з того базарного й одночасно родинного тону, який плекав тут господар цього духану, ніби це все діялося не в великому місті індустріялізованої України, а десь у якому-небудь маленькому містечку поблизу Єревану.

— Ми зголодніли! — заявив я господареві: — Ми хочемо їсти, але ми хочемо їсти щось винятково добре, щось таке досконале й виключне, чого немає в жадних картках і жадних цінниках!

Мої слова явно схвилювали господаря, і він сказав:

— Я розумію тебе!.. Якщо до мене прийшов такий поважний гість, як ти, — він показав на мене пальцем, — і така вродлива і молода жінка, як ти, — він і на неї показав пальцем, — я маю погостити обох вас чимсь особливим!

Він був збентежений. Він замислився. Він чемно вклонився, скромно втупивши долі свої маслянисті очі.

З такої нагоди, як і годилося, до нашого столика покликаний був кухар. Ми почали втрьох радитися, але поступово запал підносився, атмосфера насичувалася електрикою. Дуже швидко я випав з гри. Задля власної безпеки, я ухилився від участи в цій кухонній дискусії, тим паче, що на мене вже майже з самого початку ніхто з них обох не звертав уваги і з моїми міркуваннями, які я робив спробу вставити, ніхто не хотів рахуватися.

Суперечка між господарем і кухарем зчинилася спочатку щодо вибору страв, тоді щодо їх послідовности.

Кожен з них відстоював свою думку.

Вони перейшли на вірменську мову. Я досить розумівся на цій мові, щоб збагнути, що розбіжність думок дійшла між ними до цілковитої протилежности. Суперечка оберталася сваркою, Вони вже не розмовляли. Вони загрожували один одному. Очі обох палали ненавистю й гнівом. Здавалося, ще мить, ще трохи, і вони вчепляться один в одного і схоплять один одного за груди.

Присутні затурбувалися. Вони одсовували стільці і підводились. З обережности я прибрав накриття, ножі й виделки, на столі вбік. Хто зна, чим все могло скінчитися?

Намагаючись перекричати галас, перехилившись через столик, я гукав до Лариси:

— Чи бачили ви колись таке? Хіба для цього є ціна грошей, і чи можна це якось сплатити?

І раптом все вщухло. Палання згасло. Кухар і господар дійшли згоди.

Заклопотаний кухар швиденько почвалав на кухню, а господар, лагідно просявши й витираючи серветкою спітніле чоло, почав

люб'язно розповідати нам, що для нас приготоване буде на кухні і яким вином він думає сьогодні нас почастувати.

— Вино для солов'я, — казав він, — не може бути звичайне. Таке, як для всіх. Воно повинно бути солодке, як мед, і запашне, як троянда.

Він запевняв нас, що в нього в льоху є саме таке вино. Саме в нього й саме таке: густе, солодке, тьмяне й темне, як південна ніч.

Він хотів запевнити нас, що не кожному навіть із найкращих знавців вина доводилося пити щось подібне. Аджеж не кожен з них був з ним знайомий.

Говорячи це, він гордовито ткнув себе коротким пальцем в груди. Він знаходився в центрі космосу.

Скидалося, увесь світ і все в світі розподілялось для нього на дві категорії: на людей, що мали нагоду запізнатися з ним і скористатися з приязної його гостинности, і на людей, що такої нагоди не мали. Уся неповнота життя і все недосконале в світі починалося від останньої обставини.

— Покуштувати бодай краплину такого вина — це зберегти згадку про його смак на ціле життя! — казав він.

— Вино, — казав він далі, — це як жінка! Є жінка і жінка, і є вино й вино. Є вино, що його можна пити щодня й ніколи не зазнати від того втіхи. Є жінка, що її можна знати ціле життя, і що тобі з того? Але буває жінка, що, раз її зустрівши, ніколи більше не забудеш її в житті, хоч це був лише погляд, який ненароком вона кинула, або посмішка, що нею вони обдарували тебе мимохідь.

Він зробив павзу, немов віддавався споминам.

Багато дечого він міг би сказати з цього приводу, але іноді це може бути зайве. І сьогодні, коли в нього гостюють така гарна й приваблива жінка і такий наймудріший і найвченіший з усіх людей чоловік, що навіть серед жінок уміє вибрати для себе найкращу, злочином було б з його боку, якщо б він не почастував їх добірнішим з усіх вин, що їх він у себе має.

І він гукнув на одного з своїх підручних, наказав йому дістати свічку і йти з ним разом до льоху.

Він пішов.

Мушу признатися: ми мали нагоду переконатися, що це не були жадні слова з його боку, сказані лише для того, щоб поліпшити низьку якість кепського вина та компенсувати надмірність сплаченої за нього ціни. Вино, яке ми пили того вечора, було густе, солодке, тьмяне й тепле, як тепла й запашна буває лише весняна солов'їна ніч.

Це була коштовна рідина. Кожну її краплину треба було цінувати, немов спадковий клейнод, передаваний з роду в рід і з покоління в покоління. Вино було варте порівняння з тією жінкою, яка його пила. Уся радість і вся втіха життя конденсовані були в насолоді, яку ми відчували, смакуючи отеє вино.

Була пізня ніч. За столиками в шашличній поволі порожніло. Гості розходилися, але ми з Ларисою, скінчивши вечерю, ще сиділи. Рожевий туман застував світ. Ми нікуди не хотіли йти, не хотіли рухатися, охоплені солодким почуттям блаженної зціпенілости.

Ми пили чорну, міцну турецьку каву. До свого гурту ми запросили господаря. Поринувши в хмільне коливання, ми слухали розлогі його міркування про вино, про людей, їжу, сенс життя, призначення людства в світовому бутті універсу. Всесвіт він розглядав з погляду господаря шашличної.

Він казав:

— Серед моїх друзів, які приходять до мене, є люди різних смаків. Є люди, що для них байдуже, яке вино вони питимуть, Вони прагнуть відчути себе щасливими, коли в них кружлятиме в голові. Я люблю таких друзів. Я шаную їх, і вони шанують мене. Вони випили, я випив з ними. Вони веселі, але я також веселий. Підтримуючи свого друга під руку, я допоможу йому вийти на вулицю, гукну на візника й побажаю щасливої путі й доброї ночі.

— Але є в мене, — продовжує господар, — друзі, які, прийшовши, кажуть до мене так: "Друже, я люблю вино, але не всяке, а добре! Я люблю вино, щоб воно смакувало. Я хочу відчути втішну його добірність, коли я його питиму!"

Господар запалюється. Змінюється ритм його мови. Він звертається до мене, ставлячи свого стільця насупроти мене:

— Невже ж, — каже він мені, — невже ж, скажи мені, будь ласка, я можу, після таких слів, покликати Аршака й сказати йому: "Аршак, візьми з шуфляди гроші й піди поруч до крамниці Церабкоопу абож на той бік Проспекту до Мамтресту й принеси звідти пару пляшок Карданахі або Кахетинського!"

Господар похитав головою,

— Ні, — сказав він, — я ще не покинув вірити в Бога, я ще не став бузувіром. Так, я кличу Аршака, але я не кажу Аршакові, щоб він пішов до Церабкоопу за Карданахі, я кажу йому: "Піди, Аршак, насупроти через Проспект до міської станції й замов собі квитка до Єревану в швидкому потязі Баку-Шепетівка. Коли ж ти приїдеш до Єревану, найми найближчої неділі на базарі підводу й поїдь на село до мого приятеля і привези мені від нього того вина, що його витиснули руками і що його він тримає в себе в льоху ще від року, коли в нього народився старший

його син!" Так я кажу Аршакові. І коли до мене прийде колись такий друг, як оце ти, я кажу йому пошепки на вухо: "Слухай-но, друже, у мене для тебе є саме таке вино, якого бажало б твоє серце!"

На закінчення розмови, допивши свою філіжанку кави, він каже замислено, глибокодумно й повчально:

— Треба шанувати людей і любити задовольняти їх бажання!

Він підводиться з свого місця і ніби в зідханні, що народилося в найбільшій глибині його душі, він додає:

— Я гадаю, що пити й їсти слід тільки задля тієї радости й втіхи, що є в їжі й питві!

Уже пізно. Час іти. Усе випито, й усе з'їдено. Стигне темний, кустарної роботи з-під Вану спорожнілий кавник. В кутку столу чорніє на таці в купі соли мигдал. Скатертину заллято вином. Зм'яті жужмом серветки недбайливо кинено геть.

Обважнілі, немов відсутні, одсовуємо стільці. Господареві дякуємо за щирість люб'язної його гостинности й прощаємося, обмінюючись з ним десятком взаємних похвал і вишуканих компліментів.

Він проводжає нас до виходу на вулицю, спиняється на мить на порозі, широко позіхає, повертає вимикач і зникає в темряві льоху.

На вулиці згасає останнє світло.

XXXI

Ніч одкриває нам свої щедрі обійми. З одвертою простотою вона приймає нас у своє благоуханне пишне лоно.

Лариса відмовилася їхати трамваєм або візником. Додому вона воліла вертати пішки.

— Ка-те-горично не їхати!.. Ка-те-горично пішки! Ростислав, я кажу: пішки!

Я беру її під руку, і ми йдемо, щільно притиснувшись один до одного, самотня пара в знебарвлених просторах ночі.

Довкола нас пітьма, порожнеча, зорі. Сон огорнув місто. Спорожнілі вулиці. Німі будинки. В садах, що лишилися незабудовані цегельними коробками кам'яниць, співали солов'ї.

Нас огорнула солов'їна ніч. Ми йшли бульваром Проспекту вгору, п'яні од вина, кохання й безжурности. Аромат квітучих дерев здавався надмірним.

Вона сміялась тим безпричинним, глибоким, грудним сміхом, що ним уміють сміятись тільки деякі жінки, п'яніючи од вина й кохання. Цей сміх хвилює, збуджує, викликає й оновлює бажання.

Я не володів більше собою. Я переступив в шалі п'яної ночі через всі межі. Не було божевілля, якого я б не міг вчинити. Не було міри шалу, через який я не переступив би.

Я благав Ларису вернути. Не йти додому.

— Ларисо, ходімо до мене!

Я цілував руки, уста, ноги. Я скаженів, спрагнілий од згаги. А вона, ця мала жінка, збожеволіла, як і я, хитала головою, казала "Ні, ні, ні!" і, схопившись за спинку бульварної лави, пручалась, — не одірвати! — і тоді, вислизнувши з моїх рук, бігла дрібними кроками вперед вгору.

Несамовита лють опанувала мене. Мене сповнював одчай. Я кричав їй:

— Я вб'ю тебе!

Вона спинялась, дивилась на мене широко розкритими, як у нестерпній муці, страшними очима й казала, знемігши:

— Убий!

Вона поцілувала мені руку. Вона крикнула мені:

— Убий!

Не було міри шалу, через яку я не міг би переступити. Так само, як і вона!

Я пішов од неї геть, занурivши голову. Вона наздогнала мене, обняла за шию, поцілувала в вічі і повела мене, знесиленого, за собою, тримаючи за руку.

Тоді раптом, в несподіваному пориві, вона притиснулася до мене й прошепотіла:

— Милий!

Ми загубили початки й кінці. Ми йшли в безмежність, де не було нічого, окрім неситої порожнечі нездійсненного бажання. Ми пережили всі спокуси солов'їної ночі. Піддалися всім принадам ночі. Пізнали всі небезпеки співу солов'їв.

В крові у нас буяла отрута ночі співу, тяжких і теплих пахощів, зоряної пітьми, порожнечі простору, самоти, насиченої згагою.

Я не міг би сказати, як довго ми йшли, одну коротку мить чи ніколи не скінчену вічність. Але, коли ми зійшли на гору, зеленавий світанок стояв уже на порозі прийдешнього дня.

Дув передранковий вітер. Молоді тополі тріпотіли листям. Ніч одійшла, одкрились обрії, речі й весь світ, вчинки набули контурів.

Я знов і знов благав її, цілував долоні її рук.

Ледве торкнувшись рукою волосся моєї голови, вона прошепотіла:

— Годі, годі! Спати, спати, спати!

На порозі будинку востаннє:

— Я подзвоню!

XXXII

Я сиджу на пленарних зборах Наради. Покірно й терпляче виконуваний нудний обов'язок! Ні, я не люблю засідань!..

Передо мною на столі росте гора паперових півників разом з купою цигаркового попелу та недокурків, нагромаджений канцелярський смітник, одсів моєї нудьги.

Один по одному виступають представники установ. Особи різних адміністративних ранґів з усталеними штампом слів і штандартом фраз. Представники Облвиконкому, Облоно, Комунгоспу, Спілки войовничих безвірників, піонерзагону зразкової Трудшколи, профкомів різних заводів, Інституту народної освіти.

Яке відношення має до мистецтва, до творчости Линника, до архітектури й музейної справи ця присядкувата, червонощока, чорнява дівчина з пишним червоним бантом піонерської краватки, яка свою промову почала з заяви:

— Як піонервожата...

Я звернувся до свого сусіда: Чи не гадає він, що перед її виступом годилося, щоб на естраду вийшли піонери й, вишикувавшись у дві шереги по обох боках катедри, засурмили в сурми?

— До того ж, — додав я, — я цікавий знати, кому саме з присутніх пов'яжуть краватку почесного піонера, і, взагалі, при чому тут Линник?

Він високо звів брови, подивився на мене уважно, немов зважуючи, як він повинен поставитися до моїх слів, тоді посміхнувся — певне, йому заімпонували мої золоті окуляри — і сказав:

— Ви, професоре, цинік!

І після короткої павзи:

— ... і небезпечна людина!

Я не цілком зрозумів, що він хотів цим сказати. І, зрештою, я не знав, хто він такий був. Але хіба не все одно?

Було смертельно нецікаво. Навіть власні дотепи більше мене не розважали. Я одверто, не ховаючись, позіхав.

Коли дівчина скінчила промовляти, й їй поапльодіювали, і вона повернулася на своє місце, я пересів на вільний стілець коло неї:

— Вітаю, — сказав я, — ви чудесно промовляли. В вас почувається правдива піонервожата!.. Чи ви любите поезію?

Деякий час вона міркувала, що в даному разі їй треба сказати, і тоді відповіла:

— Так, я люблю поезію!..

Я потиснув їй руку. Я сказав їй:

— Дуже приємно бачити таку культурну дівчину. Кого ви найбільше любите з українських поетів?

Тут вона почувала себе впевнено. У неї не було сумнівів. Вона сказала:

— Шевченка!

— 0, так, але, певно, ще когось?

— Авжеж!

— Приміром?

— Ну, ось, приміром, Котовського.

Я трохи не збагнув відразу, про кого йде мова і звідкіля з'явився тут Котовський, цей відважний рубака, але промовчав і продовжив розпитувати дівчину.

— І ще кого?

— Кого ще? Ломоносова. Це, правда, російський поет. Ми учили його в школі.

Ми йшли з нею крізь хащі цілинних лісів. Важкими сокирами прорубували в лісі просіки, якими, очевидячки, простуватимуть не вона і не я. В кожнім разі, колись, коли вона вчилась в школі, з неї була добра учениця. Навіть тепер вона все ж таки пам'ятала дещо з шкільної науки. Після деяких роздумувань, я зрозумів, що вона говорила про "найбільшого поета сучасности Маяковського", за аналогією згуків змішавши його з Котовським.

Я подякував їй. Я повернувся на своє місце трохи зворушений.

Я сидів далі. Я позіхав.

Саме таким, як я позіхаю, мене намалював мистець Микола Штуль, що в своїй особі репрезентував на цій Нараді місцеву "Асоціяцію революційних мистців".

Малюнок йому вдався, і я випрохав його, щоб показати Ларисі.

Вона багато сміялась і сказала:

— Дуже схоже. Саме такий ви є!

Вона відібрала рисунок од мене й залишила його собі на згадку, поставивши мене в ніякове становище перед мистцем, якому я присягався повернути ескіз.

...Промови тривали. Я позіхав. Росла купа попелу. Росла нудьга. Я відчував, що ще трохи й я не витримаю.

І тоді я втік. Я втік ганебно, не звертаючи ні на кого уваги, хоч Арсен Петрович підвівся в своєму президіяльному кріслі, хоч в залі пронеслося "Затримайте", хоч я зачепив стільця, з кимсь зіткнувся, когось одсунув по дорозі вбік, і промовець на якусь хвилину урвав свою промову й на мене з усіх сторін гукали:

— Ростиславе Михайловичу! Куди ж це ви?.. Ростиславе Ми...

На жаль, я не володію талантом, як це вміють інші — зникати непомітно.

Ентузіястичний Ґуля встиг піймати мене в вестибюлі музею в останню хвилину, коли я вже вийшов на ґанок. Він намагався затримати мене й переконати, щоб я повернувся. Він схопив мене за рукав, але я вирвався від нього, пробелькотів щось невиразне, навіть для мене самого незрозуміле й зник.

Я йшов в зелених сутінках якоїсь незнаної мені вулички. Я дихав свіжим повітрям на повні груди. Я врятував себе!.. Яке блаженство не сидіти на жадних зборах.

Ми прагнемо завжди якихось певних благ і не цінимо щастя, яке народжується, коли ми позбавлені якоїсь прикрости.

XXXIII

З Ларисою по телефону ми домовилися зустрітися по обіді, в другій половині дня в Потьомкінському саду. Вона спитала, чи я знаю де це?

Я обурився. Не знати Потьомкінського саду, цього занедбаного, заростого кущами жовтої акації спаленого літньою спекою ідилічного саду?..

Але я його не знайшов. Я не знайшов його на тому місці, де він колись був.

Від давнього старого саду не лишилося тут нічого, окрім оголених схилів гори над рікою. Його вирубали люди в перші безвладні й бездомні роки революції. Влади змінювалися тоді кілька разів протягом тижня. Влади з'являлися й зникали, як карти на зеленому сукні стола при газардовій грі, коли в гарячці безсонних ночей людина вже втратила все, вже не має нічого й єдиною ставкою для дальшої гри "ва-банк" у неї лишилося саме життя.

Заткнувши сокиру за пояс підперезаного пальта, — тоді всі, однаково чоловіки й жінки, ходили підперезані, — надриваючись, стомлені люди тягли за собою на саночках зрубаний стовбур акації. В хаті, опалюваній бляшаною буржуйкою, на сковородці, розпеченій до червоного, смажили на олеонафті млинці з кукурудзяного борошна. Олеонафта, мастило для машин, заступала тоді людям товщ. У виснажених голодом людей хитались зуби. Кровоточили ясна.

Колишній Потьомкінський сад був губерніяльною ідилією. На горбкавих схилах тяглися ярки, розмиті літніми грозовими зливами. Шар куряви вкривав стежки, протоптані між бур'яном. Під обдертими, з обломаним гіллям кущами жовтої акації дрімали кури службовців палацового будинку. Вітер тріпав розвішані на мотузках між деревами синяві, важкі од вологости, щойно випрані простирала. На місцях, де треба було відтворити в уяві можливість ґазону або клюмби, росли дрібні круглолисті низькі калачики й великі пишні сірозелені лопухи. Природа кинена була напризволяще. Жадних декоративних прикрас. Жадних намагань щось змінити або приборкати.

Це все зникло. Потьомкінський сад перестав існувати. Новий сад мав зовсім інший вигляд. Молоді дерева підпорядковані були реґляменту піском посипаних доріжок. Ґазони й клюмби були спеціяльними написами заборонені для дітей, псів і п'яних. Усталений ранжир

бордюрів замикав їх простір. Уніфікований стандарт квітів прикрашав кола й зірки клюмб.

Квіти перестали бути тим, чим вони були досі: квітами. На них складали акти. Їх реєстрували, заносили в бухгальтерські книги Тресту зелених насаджень, проводили по вхідних і вихідних книгах, акти підшивали до справ. Справи стояли на полицях шаф в канцеляріях установ.

На клюмбах квіти справляли враження помальованих на дикті. Кепка Ілліча й біблійна борода Маркса, викладені з битої цегли, перепаленого вугілля й повапнених кам'янців, повторювалися з убивчою одноманітністю. Од входу до берега я нарахував п'ять кепок і вісім борід. Розміри свідчили про прагнення до ґрандіозности, матеріял, використаний для цих садових декоративних мотивів, про режим суворої ощадности. Варіювався матеріял, приміром, тло було біле, кепка викладена була з цегли, або ж навпаки, при білій кепці було червоноцегельне тло.

З дикту, піску, коксу, крейди, битої цегли, рахітичних дерев і реєстрованих квітів на березі Дніпра був споруджений "Парк культури й відпочинку", плід бухгальтерської ретельности, трестівських директив і обіжникового формалізму.

Тільки Дніпро й небо були ті самі: величні й безкраї.

Замість шматків синього ситцю, ощадно покраяного в місті щілинами кам'яних вулиць на вузькі смуги, тут в безмежності простору простяглося незаймане незмінне небо. В літургічному спокої нечутно пливли вгорі по небу одна за одною неквапливим ланцюгом хмарки.

Щодо мене особисто, то я людина міста! Я не знаю жадної назви дерева або рослини чи птаха. Це не мій фах. Знати їх це професія ботаніка, дендролога, міколога. Я не люблю природи, якою вона є. Вона

діє прикро мені на нерви. Я витримую природу виключно тоді, коли її пристосовано вже для людських вигід. Краєвид повинен розкриватись з тераси ресторану. Природа повинна бути подана при столикові кав'ярні: добра кава, тістечка й довкола кольоровані тканини далечини. Асфальтовані пішоходи в цілинному лісі. Заплачений вхідний збір і поруччя, на які можна спиратися, зазираючи в безодню. Природа повинна бути комфортабельною.

На жаль, я не найшов у саду жадної кав'ярні або навіть буфету з парою бляшаних стільців і столиків під деревом, щоб мати змогу замовити собі стопку на сто грам і порцію краківської ковбаси на двісті грам.

Довелося задовольнитися дерев'яним майданчиком над кручею, продовгастою терасою, призначеною, можливо, для танців, можливо, для концертів.

XXXIV

Я сів обличчям до ріки так, щоб соняшні промені падали прямо на мене.

Весняне сонце. Запах вологої землі. Вітер, що дме з ріки. Буденний день. Порожнеча. Самота.

Люди нашого покоління вже не бояться сонця. Ми не носимо головних убрань і не шукаємо в спеку холодка. В соняшний день ми не переходимо на сутінкову сторону вулиці, де холодок від кам'яниць ліг на розпечений брук.

Наші батьки уникали сонця, ми, навпаки, шукаємо його. Так довільно змінюються у людей уявлення про добро й зло, про корисність і шкоду, про бажане й небажане.

Чудесний краєвид, і так прикро, що тут бракує кави або принаймні стопки горілки, з чого б я теж охоче задовольнився. Ліворуч за балками, що перерізають берег, і ґранітом скель, що мене відразу наводять на думку про фйорди, Скандінавію й Линника,— починається місто. Зір пробігає оболонню вздовж ріки й досягає обрію.

Міст, зчеплений з кількох дужок, залізним мереживним коробком перекинений з берега на берег, звис у просторонi, ніби залізна рейка, яку навмисно поклали, щоб аматори могли при нагоді виміряти точність свого уявлення про відстань.

Примруживши очі, крізь блакитну запону повітря я дивився на далеке золото потойбічного берега. Передо мною в усій могутності постає блакить Дніпра. Годі думати про турботи засідань, про хаотичну метушню безладних буднів. З споглядання неба, ріки, тиші в мене народжувалося почуття визволення, спокою й ясної, нічим не стурбованої радости.

Я цілком поринаю в споглядання глибокого сяйва, що ним у величній ясності виблискує Дніпро. Поволі усе, що не є цією синявою, зникає. В мені й довкола мене не лишається нічого, окрім враження від барви, сприйнятої в усій її суцільній і простій чистоті. Ніби якась коштовна рідина, барвисте світло впивається в мене. Так виникає переживання абстрактного замкненого в собі кольору. Барва, сама тільки барва, ізольована від усього, що не є нею.

Та поволі це почуття барви зникає, блідне кольор, зосереджене в собі почуття розпорошується. Я прокидаюсь від свого півзабуття.

...Вона прийшла сьогодні в сад простесенькою дівчинкою з ясним волоссям, підібраним червоною хустиною, в убранні, яке не складалося більше ніж з трьох приналежностей туалети. Поза сумнівом вона прийшла б і в звичайних балетках, білих з синьою габою по краю, якби

високі закаблуки черевик не складали, зрештою, невід'ємної частини її особи.

— Я чудесно виспалася! — каже вона, — Я почуваю себе, немов новонароджене бебі або шістнадцятилітній підліток! Що б ви не казали, мій друже, але любов завжди оновлює жінку!

Любов!?. Вона каже про любов? Я прикушую боляче губу. З мене завжди був скептик. Чи вона говорить про справжнє почуття, чи тільки бавиться й дражнить мене? Я дивлюсь на неї, на її вузьке рожевосмугляве обличчя, на синяву її очей. Коли б я знав!..

Вона говорить про любов, і в мені прокидається гірке почуття ревности.

Кожна гра має свої правила. Гра в любов, як і гра в лявн-теніс. М'яч кинено, я мушу його відбити. З легким жартом я відповідаю:

— О, так! Любов оновлює жінку. Але не тільки любов. Ваша формула не зовсім повна. Я додав би: любов і вбрання.

Вона зводить вгору свої густі вії, позбавлені сьогодні жадної екстраваґантности. Вона ще не знає, як вона повинна поставитися до сказаного. Але я продовжую:

— Кожна зустріч з вами приносить мені вас такою, якою я ще вас не знав.

Вона відповідає в тон, але трохи сухо:

—Ви маєте рацію, в мене чималий вибір суконь!.. Як і кожна жінка, більше над усе я люблю театр для себе! Але що саме ви пропонуєте вибрати сьогодні?

— Мені здається, — кажу я, — в нас не дуже великий вибір: човен абож пісок на цьому березі. Чому ви волієте віддати перевагу?

— Якщо ви вмієте веслувати, то човну.

— Гаразд, — кажу, — хай буде човен!

В саду не збереглося старих дерев. Тільки внизу під кручею, коло пристані, де винаймали човни, росли, похилившись над рікою великі верби. Вони відбивались в лакованій воді, що зеленавим люстром простяглася вздовж берега.

Хитким містком ми пройшли до човнів. Ми мали достатній вибір. Старий дід, босий з мідяним хрестом на волосистих грудях, що супроводив нас, попросив у мене цигарки.

Ми вибрали довгий вузький білий човен. Ми виплили за течією з протоки, і я склав весла.

Ми були самотні. Течія нечутно несла нас по ріці. М'яка й ніжна синява огорнула нас.

Лариса казала дати їй цигарку.

Ми курили. На обрії в зелі дерев біліло кам'яне сяйво Линникової "Варязької церкви". Я розповідав Ларисі про Линника, про Петербург, про студентські роки, прожиті в Петербурзі, про Неву. Я порівнював Неву й Дніпро. Синяву Неви й синяву Дніпра.

— Там, — казав я, — блакить присмеречна й примарна. Вона як мариво. Білими ночами синява нерухомо дрімає над північною рікою, закутою в камінь. Як мені передати вам відсвіти цього безгучного світла? Вона непомітно тане в сутінках колон Зимового палацу. І в цій химерній синяві під нічним небом, запаленим сумнівним, неначе

вигаданим світлом, я бачу п'яну постать людини, в якої срібло сивини вже торкнулося скроні. На кам'яних плитах містка, викресленого чітким циркулем геометра, п'яна людина стоїть, похитуючись. Театралізована постать фантаста, уданий Герман, що, охоплений одчаєм самоти, мріє не своїми мріями про любов жінки, закоханої не в нього.

Я дивлюсь в вічі Ларисі, вона дивиться на мене. Вона не каже нічого. Вона не питає мене нічого про Германа і про Лізу, про не-мрії Германа, про невизнання, й я не питаю її про любов жінки, закоханої не в мене!

Навкола нас легка, опрозорена сяйвом сонця мінлива синява. Небо й білі хмари відбиваються в воді, і немає ні неба, ні ріки, нічого, лише димчасті коливання блакиті.

Після павзи, після довгого, дуже довгого мовчання, що триває вічність, зовсім несподівано Лариса каже:

— Але ви помиляєтесь: Герман не був закоханий в Лізу. Ліза була закохана в Германа!

Вона мне недокурок і викидає його за борт човна, і течія несе з собою недокурену зм'яту цигарку з слідами на краю червоної фарби від жіночих уст.

XXXV

Ми лежимо на піску далекого берега. Жадних слідів людини. Жадної кози. Ми самотні, немов у вимріяній пустелі.

Ми розмовляємо, перебираючи в згадках спільні враження од вчорашнього дня й вечора. Ми починаємо зі згадок про гостинного господаря з кавказької шашличної.

— Він чарівний! — сказала молода жінка, — Я закохана в нього!

Цим було сказано або надто багато, або надто мало. В мені прокинулося почуття заздрости. Вона лежала на спині, дивилась на небо, і черевик, погойдуючись, висів на кінчиках пальців, закиненої одна на одну ноги. Золоте тло піску формувало її профіль. Смуглява рожевість щік зворушувала й хвилювала.

— Чи є, — задумливо питаю я, — більше щастя, ніж іншу людину зробити щасливою? Чи є щось більше приємного, як в іншій людині викликати почуття радости з тим, що до всього не домішується нічого двозначного або нещирого? Тільки в шашличній, до якої ми потрапили вчора, відчуваєш правдивість цієї, на перший погляд, здавалось би, сантиментальної істини.

— Я хотіла б знати, — каже Лариса, — чи ви сантиментальні бодай хоч трохи?

Але я нічого не кажу їй в відповідь на це запитання і продовжую розвивати думку про архаїчні традиції крамарництва, зведеного на ступінь витонченого епікуреїзму, де продаж і купівля ще не відокремилися од приязні, дарунку й частування, а покупець ще не перестав бути гостем і другом.

Лариса приєднується до моїх зауважень, але вона воліє внести маленьку поправку.

— Ви сказали про крамарництво, зведене на ступінь епікуреїзму, але чи не краще було б сказати: на ступінь епікуреїстичного естетизму?

Я не заперечую, й Лариса продовжує:

— Ми зробили вчора одну істотну помилку: ми не запитали нашого господаря про його родичів. У нього, — каже вона, — міцна рука й короткі пальці. Він справляє враження простого селянина з-під Єревана, але хтозна, можливо, його рідний брат є єпископ в Вірменії, або його

дядько директор банку в Лондоні. Або це дириґент з світовим ім'ям, абож такий же тонкий і фантастичний театральний режисер, як і Вахтангов, постановник ґоццівської "Принцеси Турандот". Поет. Філософ.

Вона кладе свою голову мені на коліна, дивиться на мене знизу вгору і після короткої павзи зазначає повчально:

— Щоб продавати вино, треба бути також і поетом. Я повторюю те, що вчора сказав цей господар:

— Є вино й вино! Є жінка! Вино, як жінка!.. Є вино, що, покуштувавши його бодай краплину, не забуваєш його смаку ніколи в житті. Так само й жінки! Мені здається, Лар, ви належите до подібних жінок.

Рука моя поринула в хащі її волосся. В своїх блуканнях пальці зберігали образи колись відчутих почуттів, відтінки напівзабутих споминів, хвилі втіх, що здавалися назавжди втраченими або ніколи ще не знаними.

У жінок буває різне волосся. Іноді воно міцне, тверде й пружне, рука відчуває дотик цього волосся, неначе спротив і примус. Іноді волосся немов тане між пальцями, зникаючи в відчутті дотику як легкий плин піни. М'який ляльковий льон. У Лариси добірне й важке волосся, що зберегло своє життя, не спалене електричним струмом і не змертвіле в отруті хемікалій.

Пальці чітко відчувають кожен окремий волос. Я перебираю їх в своїх руках, як стовбури стиглої пшениці.

Розмова звертається до початкових подробиць нашого знайомства. Ця тема ніколи не втрачає своєї ваги й цікавости для тих, що покохали.

Вона дозволяє відновлювати в спільноті згадок почуття, яке щойно почало зароджуватися.

Однак Лариса чомусь привносить в розмову відтінок деякої передупевненості. Це відчувається в її манері ставити запитання. Вона настроєна сьогодні скептично. В жіночому скепсисі ніколи немає примирливої лагідности, навпаки, в ньому завжди є елемент ворожнечі.

Наше знайомство почалося надто надзвичайно, щоб в нього можна було повірити. Сьогодні вона сповнена сумнівів. Сьогодні вона не вірить в те, з чим згоджувалася вчора.

Побачивши незнану жінку, відчути її як згучання музичної фрази!.. Чи не надто багато беру я на себе, стверджуючи це як факт? Кажу, якій тверезій, реальній людині потрібні подібні химери? Вона не хоче, щоб її ошукували й тоді знущались. Сьогодні вона борониться. Вона переходить в наступ. Вона не Ліза, я не Герман. Вона не потребує, щоб їй розповідали казки.

Вона сміється. Сміхом вона затушковує навмисну дражливість своїх запитань. Зрештою, вона зовсім не хоче зі мною сваритися, і тому сміється, бо якнайкраще знає змислову звабливість свого сміху. Але вона уперта. Вона вимагає від мене пояснень. Вона починає здалека:

— Чи можна пізнати людину з першого від неї враження?

Я стверджую рішуче:

— Гадаю, що так!

Але її не задовольняє відповідь, побудована на простому ствердженні. Вона уточнює формулу запитання:

— Побачивши вперше, ніколи перед тим не бачивши й нічого про ту людину не знаючи, цілковито нічого?

— А так, — кажу я, — побачивши вперше, ніколи перед тим не бачивши, нічого про неї не знаючи, за самим тільки першим од неї враженням.

— Так таки зовсім нічого не знаючи?

— Зовсім.

Цього всього надто мало для неї.

— Це неможливо.

Вона прикро вражена. Вона уриває розмову, приймає свою голову від мене з колін, з удаваною байдужістю простягається на піску долі, підкладає долоні під волосся і мовчки дивиться на білі хмарки, що вітрилами незнаних кораблів пливуть у невідому країну.

Мовчанка, як відточене лезо меча, лягла між нами. Нас відокремив холод криці. Я збентежений. Вона явно незадоволена з мене і не ховає свого незадоволення.

В її запитаннях, і запереченнях, несподівано чітких, підкреслено демонстративних, і в тому, що я розгубився і не можу дати собі ради, знайти для себе жадного задовільного арґументу, щоб зміцнити бодай трохи свої позиції, я пізнаю всю безпосередність небезпеки, яка мені загрожує. Тонка нитка нашого нещодавнього й так несподівано зав'язаного знайомства так само несподівано може урватись. Ось вона підведеться з піску, пробіжить по мені побіжним байдужим поглядом, позіхне: "Щось стає скучно!", абож "Щось уже надто пізно!" або "Здається, збирається на дощ!", і тоді все скінчено.

Я розумію все це аж надто добре. Сьогодні день покути. Сьогодні вона воліє переглянути ще раз усе те, що сталося вчора. Сьогодні вона перевіряє мене й себе. Вона робить те, що й кожна інша жінка: вона намагається або знайти виправдання для себе, або звинуватити мене.

Досі вона лежала, простягнувшись на піску, ця гарна гола жінка. Тепер вона сідає, підібгавши під себе ноги. Вона не говорить нічого. Меланхолійно пересипає пісок з жмені до жмені, і тоненький струм піску сиплеться межи вузьких її пальців, падає коло ступнів ніг і утворює горбик, що поволі росте.

Чи не слід було б одразу визнати себе винним і принести їй, як дарунок, щирість моєї покути, благальний викуп за всі мої існуючі і неіснуючі провини? Капітулювати перед нею, прийняти на себе всю вину й шукати порятунку в її милосерді? Надіти на себе машкару великого кудлатого собаки, добродушного й нездібного ні на що інше, як тільки стрибати й голосно гавкати, але цілковито й без застережень відданого своїй господині?

Я свідомий: в цей момент вирішується доля мого кохання, бути чи не бути і, якщо бути, то як бути?

Псом вірним лягти біля її ніг, віддати назавжди їй свою волю, себе, свою думку й свої почуття. Я дивлюсь на неї. Я нерішуче торкаюсь її руки.

— Можливо, — кажу я, — ви маєте рацію!

Я прикладаю всіх зусиль, щоб вона не відчула слідів моєї непевности.

Вона підводиться, ніби даючи тим знак, що розмова набула безнадійного звороту і мені немає вже на що сподіватися. В цей спосіб я

не врятую себе. Вона дивиться з докором на мене. Вона дивиться на відблиски світла в склі моїх окулярів і примхливо запитує:

— Невжеж це все, що ви можете сказати? Я сподівалася од вас на щось більше!

Я роблю невиразний жест рукою. Що я можу? Хіба є які-небудь виправдання для людини, яка гине?

Я збираюсь щось сказати. Хіба не все одно що? Вона обриває мене.

— Я передбачаю, що ви збираєтесь послатись на інтуїцію. Це не допоможе вам.

Вона застерігає:

— Зауважте, я не переношу банальностей, а тим паче безпомічних.

Я спішу її запевнити, що я в жаднім разі не мав подібного наміру.

— Слово чести!

Я знаю одне: що несподіваніші шляхи, на яких я шукатиму собі порятунку, то краще. Хіба не все одно, в яку країну прямують вітрила цих хмар?

В останню хвилинку я находжу собі порятунок у згадці про Босвела й босвелізм. Вона жвавішає:

— А хто це такий?

— Англійський літературний критик з 18 століття. Це саме він зауважив, що одірваний ґудзик на сурдуті поета скаже далеко більше про його творчість, ніж читання всіх його поем.

— Це принаймні дотепно! — визнає Лариса. Вона схиляється до мене, щоб кінчиками пальців торкнутися моєї щоки.

Це не багато, але це вже є щось. Я розумію, що для мене знайдено деяке пробачення, стверджено деяку міру порятунку. Я цілую долоню її руки.

— Це, — кажу я, — більше, ніж дотеп. Це ціла концепція.

Спостережливий критик вибрав іронічну форму для вислову своєї думки. Він послався на дрібну подробицю: одірваний ґудзик. Але це була відповідь на те, що зараз бентежило Ларису: можливість з побіжного враження пізнати людину, якою вона є насправді. Корисна спроможність, що могла б набагато спростити людське життя.

— Ви не заперечуватимете, — кажу я, звертаючись до Лариси, — що все наше знайомство має босвелістичний характер.

Вона сідає й охоплює руками коліна. Вона дивиться замріяними очима в блакитну далечінь, де золотава смуга відокремлює синяву неба од синяви ріки.

Їй подобається, що наша зустріч босвелістична. Вона вибаглива, ця жінка, що як і більшість жінок, од кохання вимагає одного: надзвичайности.

Вона задоволена, але все ж таки продовжує чинити опір.

— Так, це так! А втім визнайте, що все це був лише випадок. Ви зустріли мене й випадково згадали кілька тактів із знаної вам музичної

речі. Ви пов'язали те й те, й випадково відгадали, дарма що все це був лише одірваний ґудзик, ніщо, нісенітниця, те, що одночасно було й, однак, не було.

Вона прагне обов'язкового. Їй обридла необов'язковість наших почуттів.

Я енерґійно протестую, Я заперечую, я не погоджуюсь, що наша зустріч то тільки випадковий збіг побіжних і побічних подробиць.

— Ви й твір композитора становите цілість. Вас втілено в творі, бо твір відтворює вас!.. Чому ви не хочете визнати, що я теж здібний на творчий акт, що я так само був здібний створити знов з враження від вас все те, що знайшло втілення в музиці — що ви, музика й враження од вас, це внутрішньо пов'язані ланки єдиного естетичного процесу, так само...

Я схиляюсь над нею:

— ... як і любов до вас!

XXXVI

Чи треба сказати, що того дня я не був на засіданні Комісії, яка вибрана була для виробки резолюції і до складу якої був включений також і я.

Це була безнадійна справа спитуватись мене піймати. З учасниками Наради, з дирекцією музею, з усіма, кому я був потрібний або хто мене хотів бачити, я підтримував зносини лише листовно, виключно через записки, залишувані для мене в вестибюлі готелю у портьє. Я був невловний. Навіть для Івана Васильовича Ґулі.

Досить було з'явитися мені на порозі готелю, як черговий портьє, підводячись зі свого круглого стільця і перехиляючись над лядою бюра, простягав мені десяток записок, листів, повісток, телефонограм, і повідомляв:

— Вас питали...

— До вас заходили...

— На вас чекали...

— Вам казали переказати, щоб ви...

— За вами заїздили на машині...

— До вас дзвонили...

— Вас просили негайно, як тільки ви...

Негайно? — я посміхався. Щоб я?.. Але я був відсутній. Мене не було ні для кого.

В кожнім разі, взявши від портьє купу листів, я приймав зосереджений вигляд. Я дивився на портьє крізь скло своїх золотих окулярів. Я дивився на нього уважно й багатозначно. Він відчував себе передо мною студентом, який прийшов складати іспита, маючи зовсім туманне уявлення про різницю між німецьким і так званим єзуїтським барокком.

Я зберігав вигляд людини, переобтяженої справами. У кожного, з ким я ненароком стрічався, я просив пробачення. Я посилався на те, що за безліччю всіх інших справ, які тяжіли надо мною, у мене не лишилося часу саме для цієї.

Я розводив руками, я показував на течку, яку мав в руці, я витягав жмут паперів, я казав:

— Ви бачите: ось купа паперів, ось тисяча справ — і кожна з них негайна — до полагодження. Усе це я мушу зробити. Але коли, де, як? Ви ж розумієте, що я не спроможний зробити все.

Так знаходилося для мене пробачення. Неможливість зробити все була найкращим приводом не робити нічого.

Урядовця в установі, де він працює, репрезентує портфель, якого він, прийшовши на працю, поклав на стіл. Мене репрезентував ключ з великим мідяним кільцем в вузькій щілині шифоньєрки портьє.

Одвідувачі, які мене потребували, одержавши від портьє одну з двох стандартних відповідей: "Ще не приходив!", або "Уже пішов!", якнайкраще розуміли, що я, примушений бути в надто багатьох місцях, не міг бути, принаймні, десь в одному певному. Мене викликали в Виконком, в Облоно, в Музей, в Облархів, в Істпарт, в Комісію охорони пам'яток...

В уявлення про відповідального робітника з необхідністю включалося це: цілковита неможливість десь його спіймати.

Я відповідав на ходу:

— Пробачте, але я не можу. Я мушу спішити. Мене викликав товариш... У мене нарада...

Протокол засідання Резолютивної комісії й вироблений Комісією проєкт резолюції я підписав на ходу, не читаючи.

На заключному засіданні Наради я не був так само, як і на першому.

З Ґулиної записки, залишеної для мене, я довідався, що роботи Наради закінчені, що я маю зайти до бухгальтерії Музею одержати належні мені командировочні й консультаційні, що Облвиконком ствердив постанову Наради про перетворення "Варязької церкви" на заповідник, що Арсен Петрович Витвицький мене весь час розшукує, а що він, Ґуля, хотів би мене бачити.

Записку свою Ґуля закінчував:

— На яке число вам замовити залізничного квитка?

Я потиснув плечима. Хіба я щось знав?

Я розірвав конверт з листом від Арсена Петровича. Арсен Петрович запрошував мене завітати до нього наступного дня рівно о п'ятій годині вечора на обід.

Усі інші листи й записки я лишив нечитаними.

XXXVII

Арсен Петрович Витвицький, директор Музею Мистецтв, був дуже мила й приємна людина. Я познайомився з ним 1927 або 1928 року в Харкові в Комітеті охорони пам'яток старовини, куди він приїздив по справах Музею.

Уже при першій зустрічі він справив на мене враження дуже порядної і разом з тим дуже стриманої людини. Більш, ніж стриманої, — обережної. Стережної. Стриманість переходила в майже боязку обачність. Так принаймні мені здалося.

Мені здалося, що в лагідній його м'якості була якась завбачливість чи, може, навіть напруженість. Власне, не в самій лагідності, щирій і відкритій, а в чомусь, що було сховане за нею, немов далекий

приглушений відгук давно пережитої катастрофи. Рана, що загоїлась, але завжди дає себе відчути.

Згодом я довідався, що все було саме так. Та вже й при першій зустрічі я сприйняв це як натяк. Кінчиками пальців я торкнувся серпанку, що ним були прикриті його вчинки, слова й жести. Усе, що він робив або казав, ніби забарвлювалося в якусь нерухомість, в якусь невисловлену замисленість. І в цьому була затушкована, димчаста, сказати б, мелодійна ніжність, вечорова тиша. Слова його були притлумлені, а жест його згучав. Рух приваблював своєю співучістю.

Він причарував мене своєю делікатною вдачею. В ньому не було нічого кричущого. Я тішився з цього знайомства. Воно розкрило передо мною принаду приятелювання, що в ньому немає місця ні для застережень, ані для упередженості.

Він носив широкий сірий піджак. Був високий на зріст, стрункий, рухливий, жвавий, разом з тим надзвичайно коректний. Він ніколи не дозволяв собі нічого різкого або метушливого в своїй поведінці.

Він справляв імпозантне враження. Ясносіре вбрання, сріблясте, зачісане назад волосся, забарвлена сивизною борода, трохи довша, як її носили звичайно, надавала його зовнішності відтінка гієратичної урочистости. Була в ньому піднесена й ефектовна репрезентативність. Роки не примусили його обважніти, він не розплився. Він зберігав підібрану юнацьку легкість. Був, увесь ніби в польоті.

Я знав: він писав вірші. Мав дві-три видані збірки поезій. Був поет. Здавалось, він стояв біля самих джерел буття. Живився з його паростків. Володів незагальною здібністю сприймати життя в його передчуттях: міті, поезії, музиці. Вічність розкривалась для нього в своїх зародках. Він пізнавав всесвіт в ритмах поезії, барвах музики, образах міту. Коли б я наважився сказати про нього, що в нього було дещо від поета-музики, відповідно до клясичної формули, яку запропонував

Верлен: "Музики, музики насамперед", то я мусів би внести поправку: дещо від філософа, що одночасно є поет і музика. Я знаю неточність сказаного. Назвавши його поетом, я примушений взяти свої слова назад. Він був поет, писав вірші, але це значило тільки одне: він був ніхто й ніщо. Людина покликання, але не визнання. Від початку 900 років аж до революції 17 року він служив у земстві, чернігівському, полтавському, подільському. Земство було звичайний притулок для переважної більшости українських письменників того часу, які не мали матеріяльних коштів закінчити університет і не спромоглись переїхати до Петербурґу, щоб улаштуватись там на службу в Міністерстві фінансів або хліборобства.

Працювати статистиком в земстві це ніякий рай, але й ніяка каторга. Це був спосіб існувати. Усі в ті роки були певні, що найважливіше в світі це існувати: одружитись, мати або не мати дітей, їсти щодня обід, пристьобувати до сорочки комірець і манжети, сплачувати до банку внески за побудований будиночок, в суботу ввечорі поїхати в "Англійський сад" і випити пляшку пива, на Новий Рік завезти до губернатора та голови Земської управи візитову картку. Тим часом він міг творити. Не було фізичної каторги, але була моральна: неможливість виявити, розкрити себе, бути собою.

З гіркотою він признався мені:

— Я ніколи в житті не був собою!

Бути собою для нього значило: спостерігати, як росте трава, як дерева одягаються зеленавим димом першого листя, як співає в полі телеграфний дріт, як квітне на весні бузок. Ще з дитинства він любив старі сади, холодний вітер, нічні хмари, полиновий присмак самотньої туги. Печаль серця. Повітря, сповнене запаху старих книг і легкої кіптяви свічок. Степовий синій простір. Сухий аромат трав на закиненому кладовищі.

Його покликання було мріяти, голодувати, молитись, стати святим. Та час, за якого йому довелося жити не надавав ніякої ваги подібним справам. Той час зневажив це. Людину, покликану бути Франціском Ассізьким, примушували носити заштопані дружиною шкарпетки й працювати в бюрі над складанням зведених статистичних таблиць: кількість поголів'я, кількість десятин засіяних яриною, число возів угноєння, вивезеного на поля, цифри реманенту, наявного в господарстві, рух людности, відсоток хвороб, тиф, холера, інфлюенца. Він знав певно відсотки кожної з хлібних культур, але мав дуже приблизне уявлення, що таке вика і як відрізнити ячмінь од овса. Він був міською людиною.

У вільні від праці години він писав поезії. Перша збірка його віршів вийшла в 1906 році. Люди ходили тоді з червоними прапорами, співали "Марсельєзу" й "Варшав'янку". Керували хорами в новозаснованих "Просвітах". Протестували проти карних загонів.

Маніфест 17 жовтня, вибори до Державної Думи, революційний ентузіязм, видання "Донской речи" в червоних обгортках, соціялізм, сектанти, десятки політичних питань, аґрарне питання, українською мовою лекції в університеті, Мукден, Цусіма, Портсмут, терор, вибухи бомб, постріли з револьверів, барикади, забиті гімназистами на вулиці пристави, інґуші, козаки, шибениці, ленінське гасло "Вся власть советам", як і інше, лібералів: "Власть виконавча хай підкориться власті законодавчій", — ніщо з цього не відбилося в поезіях збірки. Ніби нічого цього й не було на світі. Достатній привід, щоб обвинуватити поета в антигромадськості.

Розриваючи з традиціями і поетичною фразеологією громадянської поезії з її провідним гаслом "Я не поет, я громадянин!", замикаючись у вежі з слонової кости, він культивував чисту поезію. Поезію для поезії. Він належав до групи модерністів. Можливо, він був найпослідовніший з них, найбільше непримиренний з антинародників.

Ім'я його згадували разом з ім'ям Олеся та Вороного. На другому пляні, але завжди в тому ж зв'язку, після них, разом з Філянським, Капельгородським, Тарноградським.

Бодай у своїх поезіях він хотів бути собою. З екзотизму він робив спосіб боротьби, з естетства — шлях до визволення. Він намагався абсолютизувати крихку й несталу умовність новітньої поезії. Це також був протест і бунт, хоч і своєрідного ґатунку, сенс якого він навряд чи міг збагнути. Він друкувався в Євшановій "Новій хаті"; згодом його поезії почали з'являтись, хоч і не часто, на сторінках "Літературно-наукового вісника".

Кілька невдалих виразів, суперечливих мовних новотворів, недоречних зворотів, що трапилися в його ранніх поезіях, індивідуалістичний естетизм, властивий його поезії, як і всій творчості модерністів, дали привід критикові, який стояв на сторожі громадської думки й народництва, святощів, що їх він ототожнював з народними, виступити з гострою статтею проти поета.

Велика стаття-рецензія, написана з приводу першої збірки поета, з'явилась в одній з книжок "Киевской старины" під назвою "Знамение времени". Народництво озброювалось проти модернізму. Стаття-памфлет була складена темпераментно й гостро. Критик не уникав брутальности. Проти поезії, що він її сприймав як небезпечну погрозу для народу, він скеровував різкі випади й не шкодував дошкульних закидів, що межували з образою. Він плямував, ганьбив, обвинувачував.

Наївний реалізм і побутовництво керували критиком протягом цілого його життя. Перед революцією й після революції, коли він почав відігравати ролю представника нації і взяв на себе відповідальність за долю багатьох інших.

В своїй статті критик обвинувачував Арсена Петровича, а разом з ним і всю групу модерністів, у тому, що, вони не знають української

мови. З цього він починав, з гріхів проти мови, з злочинів проти духа народньої мови і на цьому ґрунтувався. До цього він прилучив також обвинувачення в моральному розкладництві, в ідейній безпринципності, в замахах і злочинах проти слова й духу, проти сумління українського народу. Усе це було не дуже проникливо й не дуже тонко, але в кожнім разі послідовно.

Стаття мала епіграф, взятий з Шевченка: "І на сторожі коло них поставлю слово!" Критик уважав себе за вратаря, поставленого на варту при вході до храма народу й його мови.

Він був до кінця послідовний в розкритті своїх тверджень, цей критик.

Народ він розглядав як мовну єдність. Він ототожнював народ і мову. Він виходив з тези: "Народ це його мова!" Це лягло в основу ідеологічної доктрини, що він її проповідував, визначило її зміст і обсяг, програму дій, спосіб політичної акції. Мова ставала основою догми; складання словника живої мови, писання статтей для часопису, видавання граматок і граматик, популярних книжочок для народу — провідною засадою цілої суспільної діяльности. Це призводило до аматорства в галузі мовознавчих студій, а суспільну акцію позбавляло її основного мірила — свідомости маштабів, але це його не обходило. Він волів очолювати як перші, так і другу, фахові наукові студії й політику, хоч для перших йому бракувало підготовки й знань, а для другої характеру.

Бути політичним діячем — бути провидцем. Мати в собі щось з пророка. Він же був лише емпірик. Він не мав потрібної широти круговиду. В спробі модерністів надати українській мові художньої ваги, а естетичні цінності висунути на перший плян він побачив небезпечний для українства ухил, замах на громадську доброчинність взагалі і на людську мораль зокрема.

"Підкреслюємо, — зазначив він у своїй статті в "Киевской старине", про яку я згадував, — не самоствердження літератури, а самоствердження мільйонового народу, в якому література мусить мати допоміжну ролю як засіб цього ствердження, якщо вона хоче бути українською літературою". Модерністи, які не хотіли писати так, як Борис Грінченко, ставили себе, тим самим, на його думку, поза українською літературою.

Модернізація поезії?.. Поезія, що розриває з народництвом?.. Хибний шлях, шкідливі тенденції. Не-твор-чість, труп творчости, сморід розкладу, падло псів.

Критик захищав внутрішню самозамкненість покликання, автаркію письменства, хуторянський ізоляціонізм, село в його відрубній самодостатності. Бачив призначення інтеліґенції в освітній діяльності на користь народу. Виявляв нехіть до письменства, що зображує не своє, а чуже, і з різким гнівом напав на поета, що, за його висловом в тій же статті, "шукає тематику поза своїм народом, в чужій давноминулій дійсності, переспівує чужі зразки, колише чужі діти!"

Пулька преферансу, висока смушкова шапка, піджак, одягнений поверх вишиваної сорочки, вишневий садок біля хати, самотня вулиця на околицях міста, джмелина тиша!.. Як і всі політичні діячі першого двадцятип'ятиліття 20 століття критик говорив, дещо гаркавлячи, пришелепкувато.

Рецензія, що з'явилась в "Киевской старине", справила на молодого поета гнітуче враження. Він не дошукувався, якою мірою були справедливі звернені проти нього закиди. Він не намагався ні спростовувати, ані виправдовуватись. Його обвинувачували, цього було досить. Він волів краще зневажити себе, аніж інших. Він почав шукати своєї власної провини там, де кожен інший був би хібащо вражений в своєму самолюбстві.

Рецензія прийшла для нього як життьова катастрофа. Стриманий, він став ще стриманіший. Нерішучий, він став ще обережніший і нерішучіший.

Це зовсім не значить, що він змінив своє ставлення до поезії або хоча б і найменше поступився в своїх поглядах. Він і далі писав так само, як і давніше. Він нікуди не збочив. Він не був людиною, здібною піти на компроміс. Та надто чуткий і вражливий, він не міг скинути з себе почуття боязкої приголомшености.

Він остаточно як поет замкнувся в собі. Відокремився від середовища, місця й часу. Перетворив свої поезії в абстракцію естетичного.

Кожного разу, коли йому доводилося посилати написану поезію до часопису, він вагався. Може, краще хай воно полежить? Непевність себе робила його хворим.

Йому бракувало потрібної долі настирливости, щоб зробити літературну кар'єру, яку так успішно робили інші, далеко менш здібні, але багато спритніші за нього.

Йому казали: "Треба розштовхувати ліктями, щоб пробитись!" Він не любив юрби, де доводилося розштовхувати. Він уникав переповнених вагонів трамваю. Звичайно, з Земства він повертав додому після служби пішки.

Цинізм органічно був не властивий його вдачі. Можливо, саме через це він і писав поезії, став поетом. Через це він ніколи й не намагався висунутись вперед, як поет.

Він не був ані пришелепкуватий, ані крикливий.

Надто м'який і чемний, він утримувався від того, щоб турбувати когось в справах, які торкалися його особисто, а особливо в такій сугубо приватній, інтимній справі, як вірші, що їх він писав.

Якщо до нього звертались з редакції часопису з листом, прохаючи надіслати віршів, надсилали запрошення вдруге, повторювали втретє, він посилав. Не звертались, не нагадували, він лишав їх лежати в шухляді свого письмового стола.

Щодо себе, то він не виявляв ніякої ініціятиви назовні, Траплялось, роками жадна з його поезій не з'являлась в жадному з періодичних видань, хоч він працював пожадливо й уперто. Він нездібний був прийти до редакції, принести зошит і сказати: "Надрукуйте! Я поет!"

Він публікував далеко менше, ніж писав, і писав далеко більше, ніж доводив до остаточної обробки.

XXXVIII

Після революції або через особисту скромність, або через те, що він жив у провінційному місці, він лишився осторонь од широких шляхів літературного процесу. З ним сталося те, що й з іншими представниками старшої ґенерації. Олесь еміґрував, Чупринка був розстріляний, Філянський, Капельгородський замовкли, Самійленко, повернувшись з еміґрації, помирав, хворий на сухоти в Боярці під Києвом. Микола Вороний робив даремні зусилля зберегти за собою місце в поточному літературному процесі.

Там, де інших одсунули, Арсен Петрович поступився сам. Він ніде не з'являвся, ніколи не заявляв нічого про себе, не робив ніяких спроб нагадати про себе громаді. Не всі навіть знали, що він, один з основників модернізму в українській поезії, може, навіть, найталановитіший з усіх поетів, своїх сучасників, ще живий, мешкає в південному степовому місті, працює як директор в Музеї. Про нього

забули так, ніби він давно помер або навіть і не існував зовсім. Кілька його віршів, що після революції з'явились в "Червоному шляху" та в місцевій "Зорі", редаґованій В. Чаплею, пройшли цілком непомічені. Вони не знайшли жадного відгуку. Вони здались не то надто екзотичними, не то просто застарілими.

Нова революційна епоха зіґнорувала замкненого в собі поета. Він не ображався. З аматорського давніше нахилу до мистецтва він зробив собі професію, з набутих випадково відомостей — фах. Відразу ж після революції, при першій нагоді, він кинув Земство. Інші його колеґи поринули в вир партійно-революційної боротьби або перейшли до кооперації, він вибрав для себе музейну працю, цілком поглинений нею й цілком задоволений з свого покликання.

— Я вже не маю, — казав він, — до діла з цифрами, статистичними відомостями, таблицями, відсотками. Боже мій, яке це щастя! Нарешті, я відчув себе вільним. Хіба це мало?.. Я маю справу з картинами, з порцеляною, старовинним склом, меблями, з рідкими й вишуканими речами, і це мене тішить. Почуття втіхи приносить спокій, а це найважливіше для людини.

Говорити про спокій і гармонію в перші роки революції можна було хібащо з бажання епатувати. Але факт лишається фактом: місцева міська картинна ґалерія завдячувала своїм збереженням і дальшим своїм розквітом виключно його наполегливості та невсипущій енерґії. Він збирав для неї експонати в місті по будинках, що їх кинули власники напризволяще, їздив по селах, розшукуючи у селян розтягнене майно з панських маєтків і економій. Рятував те, що можна було ще врятувати.

І це він робив у ті бурхливі й каламутні роки, в страшні нищівні роки, коли всі зв'язки розпалися і все, що доти було абсолютним, стало необов'язковим. Випадок керував життям. Доля людини, а тим паче доля людських творів важила на терезах суспільного буття щонайменше. Десь проходила незнана, фантастична лінія, що відокремлювала те, що було і що перестало бути, від того, що повинно

було народитись і чого ще не було. Люди жили поза сучасністю, в декретованому майбутньому.

В великому і колись ситому місті не було чого їсти, ні крихти хліба! Люди пухли з голоду й мовчки покірливо вмирали. Коли в одного, що випадково наївся вареників, стався заворот кишок, він сказав перехристившись, перед тим як померти: "Слава Богу, хоч помираю, наївшись!"

І в ці непевні, сповнені одчаю часи Арсен Петрович, захлялий, схудлий, голодний, як і всі, похитуючись од утоми й виснаження, раз-у-раз спиняючись, тягнув з напругою за собою візка, навантаженого картинами, меблями, книгами й рукописами. Він звозив до Музею речі з приватних збірок, колекції й мотлох, покинене майно, усе, що траплялось під руку і що могло згодом мати цінність експонату або придатись лише до смітника.

Вздовж вулиці стріляли з кулемету, Арсен Петрович кидав візка і, пригинаючись, біг до підворітниці, щоб сховатись. Після того, як стрілянина вщухала, він знову брався за перекладину голобель і тягнув візка далі.

Як і інші, він звик, що війна стала повсякденною подробицею буденного життя. Місто обернулось в фронт. Він робив своє діло в Музеї, як і писав вірші, з тих же мотивів, слухняний своєму внутрішньому покликанню.

Влади в цьому степовому місті, одкритому для всіх вітрів світу, змінювались з калейдоскопічною строкатістю. Вони чергувались з такою ж майже природною необхідністю, як приливи й одливи на океані. В короткий термін, виділений для кожної влади, її носителі діяли поквапливо й невблаганно. Вони діяли з жорстокою одчайдушністю конквістадорів, завойовників вперше відкритого, ще незнаного континенту.

Ніхто не міг би сказати, як довго протримається дана влада в місті. При кожній черговій зміні влади Арсен Петрович кидав власну хату, залишав дружину, власне майно, все, що мав, і переходив жити до Музею. Музей був важливіший за все. Він ніс відповідальність за Музей. Перед ким? Ні перед ким, тільки перед самим собою.

Добами, іноді тижнями він лишався безвихідно в неопалюваному приміщенні Музею. Він стеріг неустатковані кімнати й безладно накопичені в них речі.

І коли з гуркотом і лайкою в дверях Музею з'являлась погрозлива постать вояка, обвішаного ґранатами й зброєю, напівбожевільного від розстрілів, горілки, виснаження, тифозної гарячки, абсолютности втіленої ним влади, Арсен Петрович умів поводитися з гідністю й зберігати спокій.

Вони стояли один проти одного. Людина в пом'ятій, попаленій і простріленій сірій шинелі, в червоних або зелених ґаліфе, пошитих з оксамитової портьєри, здертої в борделі або ресторані, і він — поет, директор Музею, партикулярна людина в чорному пальті з каракулевим коміром, туго підперезаний поясом. Вони дивились один на одного. Мить за таких обставин важила все. В цю мить вирішувалась доля людини: бути чи не бути.

Те, що Арсен Петрович відчував в таку мить, це не був страх. Це було щось інше, якесь фізіологічне сприйняття порожнечі, відчуття нудоти, як це буває на морі, коли корабель, знесений вгору, раптом зривається в провалля.

Арсен Петрович не лякався, коли його лякали, не розгублювався, коли йому загрожували. Зрештою в тому мотлосі, що заповнював залі, не було нічого, що могло б до чогось придатись людині з рушницею. Найчастіше справа сходила до суперечки з приводу якої-небудь філіжанки. Посудини, з якої можна було пити. Арсен Петрович ішов на

поступки. Він пропонував власний, принесений з дому емальований кухлик, щоб зберегти для Музею севрську чашку, хоч, певна річ, у той час емальований кухлик, з кожного погляду, був далеко цінніший за найдорожчий сакс і севр.

Люди розходились в найглибшому задоволенні один од одного. Тепер вони були друзі. І вояк, витягаючи з кишені буханку хліба, розламував її надвоє, щоб поділитись з людиною, яку він перед цим погрожував убити.

Кожна нова влада, з'являючись в місті, оголошувала попередню руїнницькою й варварською. Вона обвинувачувала її в голоді, насильстві, розстрілах, терорі, зневазі до людей і тиранії.

В'язницю звільняли од в'язнів в ім'я гуманности й справедливости та щоб очистити так потрібне місце для нових в'язнів.

І задля тих же найвищих і найсвященніших ідеалів людяности, в останній момент перед тим, як покинути місто, коли гармати противника вже били по місту від Амура або з Чоколівки і кулемети одгавкувались денебудь на Мандриківці, починали нищити все, людей, харчові запаси, культурні цінності, мости, електрівню, водогін, склепи амуніції, фабричні варстати. Ніщо не повинно було дістатись ворогові, що йшов з-за Дніпра або від степу і ніс за собою руїну, прокляття й смерть.

Якщо нова влада закріплялась на деякий час в місті, становище Арсена Петровича не поліпшувалось, а лише незрівнянно погіршувалось. До нього починали придивлятись. Починали з'ясовувати. Од нього вимагали, щоб він подав анкету й приклав належні документи. Йому пред'являли обвинувачення в співпраці з попередньою владою, те, що коли інші чинили опір, були розстрілювані або сиділи по в'язницях, він займав відповідальну посаду, зискав довіру й визнання, користувався з

всіляких благ, одержував химерно високу платню, мав пайку для особливо привілейованих.

Ситуація була явно безнадійна. Як довести, що, бувши на посаді директора Музею за попередньої влади, він не робив жадного злочину в відношенні до теперішньої? Навпаки, хіба він не доклав усіх сил, щоб зберегти музейні збірки й забезпечити мистецькі колекції від знищення?

Якомога лагідніше й спокійніше він клав перед розхристаною людиною в шапці, зсуненій набік, і з револьвером, ручка якого стирчала з розірваної кишені штанів, інвентарні списки музейного майна. Але списки, зметені гнівною рукою геть із стола, летіли до чортової мами. Що важили ці списки, коли було доведено, що він співпрацював з ворогами культури, ладу, людства?! Його годилося розстріляти, розчавити, як блощицю. На перший раз тим часом його відпускали, буркнувши похмурно в невизначеність:

— Там розберуться!

В Музеї з'являлась яка-небудь бліда й невиразна тінь, людина, що до неї мали більше довір'я, як до нього. Мандат з штампом і великою печаткою про призначення лягав на ляковану поверхню стола. Арсен Петрович підводився зі свого директорського крісла, щоб сісти збоку, на табуретку для одвідувачів. Та, завітавши мимохідь пару разів, тінь зникала безслідно з музейних обріїв, і Арсен Петрович Витвицький, повагавшись, знову сідав в своє директорське крісло. Найголовніше те, що в роки громадянської війни, — хоч за цей час, від 1917 р. до 1923 р. в місті змінилося двадцять дві влади, — його не розстріляли й не повісили, він не помер ні від голоду, ані від тифу.

Щождо Музею, то Музей протягом десятьох років виріс, збагатився експонатами, перейшов в нове й велике помешкання. Арсен Петрович здобув собі авторитет. Його поважали. На нього зважали. Витворювалася якась ілюзія нібито сталости або певности.

Але певности не було. Не було ґрунту. Ґрунт вислизав з-під ніг. Арсен Петрович виразно відчував це. Од нього вимагали ґрунтовної перебудови експозиції. Вимагали виступити з критикою й самокритикою. Перекуватись. Демаскувати інших, тих, що приховались або не хочуть перековуватись, уникають самокритики.

Арсен Петрович почав нервуватись.

— Я, — признався він мені стурбовано, —знаю, що у мене не все з експозицією гаразд, але що я можу?

І він безпомічно знизав плечима!

Що він міг? Що від нього хотіли? Цього ніхто не міг сказати йому виразно. З'ясувати, чого від нього хотіли інші, мусів він сам.

Але це було вище його спроможностей. Він почував себе людиною, загубленою в лісі. Скориставшись з мого приїзду, він просив мене обдивитись експозицію Музею й порадити, як йому перебудуватись і перебудувати.

Ми перейшли експозиційними залями Музею. Після огляду Арсен Петрович спитав мене:

— Ну, як? Що?

Він дивився мені в вічі, гадаючи прочитати в них свою долю.

Що я повинен був йому сказати? Сказати йому, що він жаден музейний робітник, жаден фахівець-мистецтвознавець, що він аматор, провінціял, що він людина іншої ґенерації й не має нічого спільного з сучасністю, що він однаково не знає історії мистецтва, як і не розбирається в діяматі? Що роки праці статистиком наклали на нього

відбиток, якого не виправити? Що він, власне, людина без знань? Сказати йому все це? Для чого?..

Я обачливо ухилився від прямої відповіді. Торкаючись рукою бронзових канделябрів з трьома античними ґраціями, що стояли на лякованому столі в його службовому кабінеті, дивлячись через високе вікно на зелену димку дерев, я сказав:

— У вас є бездоганні речі. Найкращі світові Музеї могли б позаздрити вам: ван Дік, Кранах, Тільман Ріменшнайдер і, нарешті, ця така зовсім виключна у нас рідкість Ель Ґреко!

Він зрадів безмежно.

— Справді?

Аджеж це він зібрав усе, що було тут. Розшукав врятував од загибелі, придбав для Музею.

— Хіба ж цього мало? Га?

Мало для порятунку? Для виправдання себе? Мало в тяжбі з добою, в змаганнях з часом, щоб встояти тепер, через десятиліття, як він встояв, втримався на ногах тоді в роки громадянської війни?

Він говорив дещо голосніше, ніж звичайно. Він перепитував, немов не дочував. Він хвилювався. На очах у нього виступили спьози. Лупа, яку він тримав у руці тремтіла, — чи, може, це мені лише здалося так?

Я йому нічого не сказав більше. Навіщо? Хай справи йтимуть так, як вони йдуть. Навіщо намагатись аналізувати речі, що в них однаково не можна передбачити ні їх ходи, ані змінити в них щось.

Щождо самої експозиції в Музеї, то признаюсь, вона з усіх поглядів, як фахових, так і нефахових, була нижче всякої критики. Щонайменше вона була безпорадна. В експозиційних залях на стінах поруч з шедеврами висів безнадійний мотлох. Це були збірки речей здебільшого випадкових. Таких же випадкових, як випадково вони потрапили до Музею. В розташуванні картин не було жадної системи, жадного принципу, не було покладено в основу їх експозиції нічого, окрім власних уподобань самого Директора. Була кунсткамера й поза тим більше нічого.

— Мені закидають речезнавство. Але як побудувати експозицію в Музеї без речей? Я не розумію, що треба робити?

Речезнавство! Закид в речезнавстві був йому компліментом. Аджеж були речі, і не було їх знання.

Ліве око по-старечому сльозилось. Арсен Петрович витягнув з кишені широку білу хустку й витирав нею вогку щоку.

По інших музеях музейні робітники, щоб врятуватись од закидів в речезнавстві, здіймали зі стін картини, виймали з вітрин речі і, натомість, вішали плякати, льозунґи, вирізки з часописів, портрети вождів, збільшені фота. Експозиція починалась з лубка: з родословного дерева походження людини від мавпи за Дарвіном. Макет ґорилоподібного неандертальця правив звичайно за вступ.

Я не намагався переконувати Арсена Петровича, що іноді плякат, цитата, гасло, малюнок, вирізаний з часописа, недоладне зображення пастуха з ягням на плечах, нашкрябане цвяшком на стінах новітніх катакомб, може важити більше, ніж мармур статуї, різьбленої майстерним різцем Праксітеля.

Я сказав:

— Від зображень в катакомбах до Сікстинської Мадонни Рафаеля минуло п'ятнадцять століть, чи можна їх пройти в п'ятнадцять років?..

Але, здається, Арсен Петрович не зрозумів мене, до чого я сказав це.

Справа знов ішла про емальований кухлик, а не про елеґантну вишуканість ван Діка чи про екзотизи Ель Ґреко або Тільмана Ріменшнайдера з його зображеннями святих. Речі сумнівні й непевні.

Я подивився на годинника.

— Пробачте, мені дуже шкода, мушу поспішати!

Я поквапливо потиснув руку Арсенові Петровичеві. В очах у мене промайнула біла хустка, срібло скронь, сивина бороди, сутулість плечей, чорнота бронзи, червоний блиск лаку на шліфованій поверхні стола.

Я збігав східцями вниз. На серці лежав жаль до людини й свідомість власної безпорадности.

Схилившись над мармуром балюстради, Арсен Петрович гукнув мені згори навздогін.

— Так не забувайте: сьогодні чекаємо на вас о п'ятій! Моя рука торкнулась кошлатої м'якости оксамиту на поруччях сходів. Я хитнув головою.

— Гаразд! О п'ятій!

Я біг соняшною стороною вулиці. На серці легкою хмаринкою танув жаль. Я перейшов через вулицю. Під ногами шаруділи кам'янці бульварної жорстви. Мій зір пробіг шерегом зелених лавок. Очима я шукав Ларисиного капелюшка. Билось в напрузі стиснене серце.

XXXIX

Можна бути неточним, коли справа йде про лекцію, можна, ба навіть годиться спізнитись прийти на засідання, але в жаднім разі не можна бути неточним, коли справа торкається прийняття, святкового урочистого обіду.

На цей раз я був достеменно точний. Щоб перевірити себе самого, я навмисно глянув на годинник, звертаючи з проспекту на бічну вуличку. Було за сім хвилин п'ята. Я йшов затишною в деревах і з палісадниками при будинках вздовж пішоходів вуличкою, розшукуючи третій ліворуч од рогу дім, як це докладно було зазначено в записочці, що мені передав її Арсен Петрович.

Так, це був він, присядкуватий, кількавіконний дім, що над його бляшаним бурякового кольору дахом розгорнула своє зелене листя й білі ґрона цвіту акація.

Я спиняюсь біля воріт і повільно відчиняю фіртку, не без тривоги чекаючи, що ось зірветься й нападе на мене бурхлива зграя оскаженілих з лютим гавканням псів. Дарма! Все тихо. Викладена цеглою доріжка веде мене вздовж глухої стіни будинку в двір. На розі кам'яниці під ринвою стоїть, за звичаєм, велика чорна діжка для дощової води. Воно, звісно, чи то голову помити, чи білизну попрати, немає кращої для того води за дощову.

Спадала спека. Густішали барви. Високий зелено-сірий бур'ян, що вкривав двір, нагадував дитинство. Протоптані стежки, плутаючись і перехрещуючись, ішли від хати до господарчих споруд, льодовні, льоху, сараю.

Вони відкривали шляхи до споминів. Я пізнавав цей незнаний мені двір, як перечитану знов згадку про власне минуле. Сарай, збитий з почорнілих, немов звуглілих дощок, наближався до мене з

протилежного боку двора не лише в просторі, але і в часі. Ворота в сараї похилилися й не причиняються; щоб вони не впали, їх підперли кілком. Світ змінив своє обличчя, космічні бурі пронеслись над земною кулею, сталися революції, припливали й відпливали фронти, загинули мільйони людей, але незмінним лишився кілок, яким колись підперли ворота в сараї, що зірвались з перержавілого гака.

За чорним сараєм я побачив садок. Стрункі ряди білоповапнених яблуневих стовбурів, зелені кущі порічок, масну чорноземлю грядок, засклені рами парників та поруч відкинені на бік жовті чотирикутники очеретяних і солом'яних мат. З Арсена Петровича був добрий господар і дбайливий садівник. Сонце зеленим вогнем запалило бур'янове бадилля в дворі. В його джунґлях блукають жовті пискляві курчата й чути збентежене квоктання заклопотаної квочки. Легкий вітрець приніс до мене аромат квітів і разом з тим втішну думку, що день скінчився і натомість має прийти й опанувати світ лагідна тиша вечора, прозорі присмерки й спокій.

Я повертаюсь. В поле мого зору потрапляє блакитнорожева клюмба, темний вишняк попід парканом, сірі дошки столика з ніжками, забитими в землю, а на столикові, спустивши донизу свій довгий хвіст, стоїть чепурна й струнка, свідома своєї гоноровитої урочистости, байдужа до всього, зеленосиня пава.

Так накопичуються почуття, враження, думки і спомини. Свідомість ще не охоплює їх внутрішньої конечности. Вони постають строкаті, гомінкі й невпорядковані, керовані моїми кроками, з'являються з ними і з ними ж зникають.

Я стою перед фасадом будинка. Око побіжно фіксує веранду, зарослу диким виноградом, широкі дошки сходів, крицевий різачок, прибитий до дошки, щоб перед тим, як увійти до хати, зчищати налиплу до чобіт, масну, принесену з города землю.

На сходах веранди з'являється білобородий господар.

— Ростиславе Михайловичу, радий вас бачити!

Ми приязно й щиро міцно тиснемо один одному руки. Таким він лишився у мене в пам'яті й сьогодні, коли я, через десять років, пишу ці рядки. Живий, бадьорий, лагідний. Як важко мені уявити його іншим: зламаним, сумним, стомленим, яким він став після того, як його зняли з посади Директора.

— Марусю! — дзвінким ласкавим голосом гукає він на господиню. — Вийди-но, прийшов Ростислав Михайлович.

Вона виходить, огрядна, повновида, рожева, уже немолода, але ще вродлива, в фартусі, з закасаними руками. Арсен Петрович дивиться на неї закохано, з ніжною гордістю. Він явно пишається з своєї дружини, що вона вродлива і що так добре виглядає, як на свої роки, і така добра господиня.

Я схиляю в уклоні голову й цілую пухку руку.

Обідали ми за довгим столом, накритим на веранді. Пава, розпустивши пір'я свого фантастичного хвоста, поважно походжала по майданчику перед верандою. Червоночорні, жовточервоні, зозулястосірі, білі кури метушливо товпились попід верандою. Ми кидали їм хлібні крихти, і вони, дзьобаючи одна одну, зчиняли голосний й безладний ярмарковий гармидер.

Темнозелені скляні барильця у вигляді ведмедів та низенькі присадкуваті гранчасті чарки надавали столу старосвітського вигляду. Пухкі великі пироги були горою накладені в довгу, з білої лози плетену корзину, що на табуретках стояла поблизу стола. Це були правдиві пироги, печені не в духовці, а в печі на широких бляшаних листах. Так само й борщ був варений в печі в великому чавуні. Борщ був з

бараниною, з засмажкою, добре вистояний, як годиться доброму українському борщу.

Пили за моє здоров'я, здоров'я господаря, господині, всіх присутніх разом і кожного зокрема. Піднісши чарку, я висловив жаль, що наукові поважні студії та інші службові обов'язки, поза Нарадою, бажання не загубити й краплини дорогоцінного, як вино, часу, перешкодили мені віддати досить часу роботам Наради й бути присутнім на всіх засіданнях.

Іван Васильович Ґуля тягнувся до мене з чаркою через стіл:

— Ростиславе Михайловичу, хіба ж ми... Та ж ви!.. Як же ж би не ви...

Галас, що знявся за столом, збентеживши по той бік веранди сполоханих кур, засвідчив одностайність гостей в підтримці Ґулиного вітання. Усі, разом з Ґулею, щиро поділяли його співчуття до мене, надто переобтяженого працею, розчавленого тягарем службових, покладених на мене обов'язків.

Зі мною цокаються, зі мною вітаються, і ми, стоячи, до дна допиваємо чарки, повні гострої з гіркуватим кістковим присмаком вишнівки.

Іван Васильович Ґуля в захваті затягує "Многая літа". Як і все, що робив Ґуля, це було зворушливо, хаотично й якоюсь мірою безглуздо.

По обіді, здавалось би ніколи не скінченому в своєму навдивовижу ґрандіозному обсязі, ми всі гуртом, на запрошення господарів, перейшли до середини хати. На стінах чепурних кімнаток я побачив цікаву, невелику, але з добрим смаком підібрану збірку картин українських митців. Поруч з чудовим річковим пейзажем в бузкових тонах, темперою Васильківського, висіла в широкій декоративній манері написана картина Василя Кричевського. В простінку між двох одчинених

на вулицю вікон, де акація простягала щедро свої ґрона цвіту, висів оксамитний пейзаж Бурачека, рєпінський етюд до "Запорожців" та бароккова графіка Нарбута.

— А Линник? — питаю я. — Чому ж я не бачу у вас жадного Линника?

— Линник?! — майже з побожною повагою відповідає господар. — У мене є колекція його ескізів, малюнків і фот з його картин, якої, я певен, ви навряд чи ще знайдете деінде.

І на столик, накритий в'язаною скатертиною, лягає кілька великих тек і громіздких альбомів в важких шкурятяних палітурках.

Так, це було щось зовсім виключне, цілком надзвичайне. З пожадливою цікавістю я поринаю в розглядання збірки. Я одкриваю для себе несподіванки. Особливо цікаво підібрані його ескізи й малюнки з 1907-1908 рр., коли в зв'язку з будівництвом Варязької церкви Линник часто приїздив і подовгу жив в Катеринославі.

З повним правом годилося б говорити про катеринославський період в творчості цього світової слави, мого найбільш улюбленого великого майстра. В ці роки хаотична стихійність дещо неврівноважена й надто поривчаста перших його творів поступається місцем монументальній завершеності. В його творчість входять елементи візантинізму, софійної соборности, клясицизму, одночасно суворо патетичного й разом з тим містично проникливого. Якщо на перших його творах позначився варязький дух Святослава, завойовника, вершника, руїнника царств, то тут ним опановує інша варязька тема, дух Володимира, засновника міст, будівника і басилевса, Володимирова путь ставала шляхом Линника в цей період.

Арсен Петрович, надто великий для цієї невисокої кімнати, стоїть поруч мене.

— Критика, — кажу я, звертаючись до нього, — мала цілковиту рацію, відзначивши вплив Врубелівських фресок з Кирилівської церкви на фрески й мозаїки Линника в Варязькій церкві. Але до цього треба було б додати, що Линник усунув ту хоробливу мрійність, блідобілявий тон, що лежав на них. Якщо Врубель був близький до Достоєвського, то Линник до Константина Леонтьєва.

Я дякую господареві за показані мені скарби і додаю:

— Якщо, — кажу я, — в заздрості може бути бодай найменший відтінок шляхетности, то я заздрю вам, що ви володієте такою прекрасною, сказати б, унікальною збіркою.

Арсен Петрович явно щасливий з моїх слів. Він прибирає малюнки Линника, щоб натомість покласти на столик альбом з зразками селянських вишивок. Їх по черзі заступають томи малюнків настінного розпису хат.

Тоді приходить павза, і на столі з'являється шатула червоного дерева, Які загадки ховає вона в собі? Я чекаю на всілякі несподіванки. Ми досить випили, щоб до найбільшого чуда поставитись з розсудливим і спокійним резонерством і першу-ліпшу найординарнішу річ сприйняти з ентузіязмом, як чарівний фантом в манері Е.Т.А. Гофмана.

З таємничим дзвоном одімкнувся сталевий замок. Я бачу, як тремтять пальці Арсена Петровича, коли він в шанобливій повазі дістає з шкатули перев'язаний шовковим мотузком пакунок. Він простягає нам пожовклі аркуші листів до нього від Михайла Коцюбинського, дорогоцінні пам'ятки дружби, що досі лишалась незнаною в життєписах письменника. Його переповнюють скорбота й жаль. Схвильована зворушеність підказує йому слова, насичені ніжністю й печаллю.

Він показує нам листи Лесі Українки. Химерно й напружено дивно перехрестились їх шляхи. Можливо, ці листи ховають психологічну

розгадку внутрішньої драми Лесі і допомогли б розкрити творчі джерела Лесиних маленьких трагедій, цих драматургічних шедеврів.

Щождо листування з редакціями часописів, то, певно, воно притягло б до себе заздрісну увагу не одного з літературознавців, які зробили прибутковий для себе фах з публікацій листування відомих, маловідомих і зовсім невідомих авторів.

Пили каву. Розмова перейшла на справу, що цікавила кожного з нас: про закінчувану побудову Дніпрельстану. Питання обговорювали з усіх боків. Найбільше говорили про пороги, що їх повинна була залити вода і вони незабаром назавжди лишаться тільки довільною згадкою історії. Етнографів цікавила доля лоцманів з Лоцманської Кам'янки, що їх професія вже ні до чого стане. Багатьох приваблювала перспектива подорожі по Дніпру з Києва до Херсона. Інші з запалом говорили про ті докорінні зрушення, що їх принесе модерна техніка й протягом кількох небагатьох років ґрунтовно змінить успадковане від тисячоліть обличчя цього степового краю.

Були ентузіясти, й були скептики. Уявлення ґрандіозних технічних зрушень, в своїй надмірності подібних на катастрофу, звернули нашу розмову від сучасности до минулого, від страху перед майбутнім до згадок про ті зміни й злами, що їх перейшла Україна протягом попередніх тисячоліть.

Ми заговорили про епохи, що зникли, про народи, які жили колись у цьому степовому краю. Ми згодились, що ми надто мало знаємо себе самих, які ми є нині, і ще менше знаємо себе, які ми були в минулому.

Серед нас, в нашому гурті були присутні археологи, місцеві й приїжджі, що брали участь в розкопах Дніпрельстанівської археологічної експедиції. Ми спробували шукати порятунку в відкриттях, зроблених археологічною наукою.

Здобутки розкопів вели нас через тисячоліття. Палеолітична стація, розкопана в Ребровій балці під містом, неолітичний могильник коло Ігрені на Самарі, поховання в кам'яних кістах доби бронзи, скитські кургани, розкопані довкола порогів, — визначили етапи наших уявних мандрівок.

Нарешті, ми підійшли до могильників з I-IV ст. по Різдві, що їх копав П.Козар в Волоському. Чи освідомлював він тоді вагу провадженых ним розкопів?..

Розмова зосереджується на цих пам'ятках античної доби. Ми з запалом підносимо вагу цієї могутньої й величної епохи в історії України, коли прекрасна й висока культура в перші століття нашої ери суцільним масивом охопила колосальні простори античної України від Чорного моря й до Десни і від Десни та верхів'їв Висли далеко на схід, до Донця й Дону.

Тоді бородатий розпатланий скит, наскрізь просякнений кінським потом, з довгим волоссям, підібраним на лобі вузьким ремінцем, одягнений у довгі шкурятяні штани й такі ж постоли, що, кочуючи з стадами по степах, годувався кобилячим молоком, солодким хмільним кумисом і, розпаливши на ніч вогнище, варив в великих металевих казанах м'ясо та просяну кашу, — вперше поголив собі бороду й підстриг своє рудаве волосся.

Він змінив свій спосіб життя. Войовничий скит скинув з себе варварське вбрання скотаря-вершника і одягнувся коректно й пристойно, як і годиться кожній людині цивілізованого античного Середземномор'я. Тепер він убирався не як вершник в шкіри тварини, натягнені на голе тіло без сорочки, допасовуючи свій одяг до своєї професії скотаря, а в полотно й шерсть, виткані в хаті руками працьовитих жінок. Замість шкіряних штанів він носив білий льняний плащ і застьобував його на плечі бронзовою або золотою фібулою.

Льон заступив шкіру. Замість убити тварину задля її шкіри, тварину стригли.

Бритва з широким і округлим лезом стала звичайною приналежністю щоденного туалету. Примхлива жінка, яка носила в вухах маленькі цеберочки для коштовних ароматів, привезених з найкращих парфюмерних крамниць Родосу або Олександрії, вимагала, щоб чоловік голився не менше двох разів на день.

Колишній войовничий кочовий скотар, грабіжник і вершник зник. Він поступився місцем осілому хліборобу в густо заселеній країні, де міста на півдні були оточені кам'яними стінами й селище від селища були розташовані на відстані кількох кілометрів.

Отари овець під доглядом чабана, що стояв, спершись на ґирлиґу, паслись у полі. Півень, злетівши на тин, співав, витягуючи горлянку, і курка, знісши яйце, кудкудакала на подвір'ї. Купи запашного збіжжя заповнювали засіки вімбарів і присадкуваті конуси клунь охороняли полову од осінніх дощів.

Вересневий вітер дув з моря. В портовій таверні Ольвії за склянкою фалернського вина сидів бездоганно виголений, в білому, застьобнутому на плечі фібулою плащі рудий тубілець. Він з увагою прислухався до оповідання засмаленого сухорлявого матроса, з головою, пов'язаною червоною ганчіркою, про цьогорічний врожай на збіжжя в Африці. Його бентежили чутки про коливання біржових цін на хлібних ринках Картагену, Олександрії й Антіохії.

Кинувши недбайливо пару срібних монет на стіл таверни, він ішов до міста, щоб завітати в корабельні й банкові контори хлібних експортерів. Він спинявся перед міськими воротами. В безмежність простяглося блакитнобіле море. На синяві моря біліли вітрила трирем, що везли зібраний на українських ланах хліб до Малої Азії, Греччини й Риму.

І вже не жінки ліпили від руки по селах посуд, призначений для власного вжитку в межах потреб родини, — не завжди зграбні місцеві копії довізного посуду. Досвідчений ремісник, що став професіоналом, сидячи на ослінчику, вироблював на колі досконалий посуд вишуканих форм і кольорів. Він не наслідував, він конкурував.

Ми з захопленням підносимо витонченість мистецького смаку, ту досконалу стриманість, що керувала майстром. Його не приваблювали банальні ефекти. Він уникав чистих фарб, що їх гама могла б здатися галасливою. Це були спроби вправного мистця згнуздати свій творчий запал в ім'я завершености, рівноваги й міри.

Майстер-ганчар в своїх пошукуваннях кольорової гами мав сміливість зректися напружених яскравих барв. Він прагнув декольоризувати кольор, досягнути ефекта від полутонів, міці від полутіней, прищепити загалові любов до матової безкольоровости. Він спромігся довести, що сяйво сірого розсіяного світла може бути не менше інтенсивним, як і кожен чистий кольор, зелений, синій або червоний.

Він цінив одноманітність і намагався зберегти її. Він творив широкий простір нічим не заповненої площі. Він оголяв поверхню, щоб показати досконалість матеріялу, з якого був зроблений посуд. Він припускав перебіг, відмінювання тонів виключно як гру тіней на вигибі бочка, в профілі вінців. Кольоровий відтінок народжувався з зміни контура й форми посудини, як тінь або як відблиск, що його набуває основний тон тотожньої собі за кольором поверхні.

Ми відчуваємо правдиву втіху, згадуючи про кольори глини цього посуду античних часів України: сіроясний, зеленавий, синявий, попелястосірий, червонавий, в його переходових відтінках од яснобрунатного до кавового й чорного.

Так само й ливар, схилившись над столом варстату в хаті коло вікна, затягненого бичачим пухирем, виробляв фібули, згинаючи й карбуючи бронзовий, залізний або золотий дріт. У своїй дрібній роботі ретельний майстер досягав того суворого й простого, точного й врівноваженого стилю.

Дух античної міри віяв над золотоланними просторами України. Ми наважуємося висловити припущення, що серед поетів, які в цей період репрезентували для Европи добу срібної латини в колі сучасників Авзонія, його суперників і друзів, були не тільки поети, що народилися в Ґаллії але й ті, яких пеленала мати в степах Сарматії.

Хто були вони, ці експортери збіжжя, ремісники, поети, будівники й власники мурованих з цегли кам'яниць, що жили в віллах і молились в храмах, прикрашених колонами? Геленоскити, за яких згадує ще Геродот? Їх нащадки? Волохи? Венеди?

XL

З уламків, з дрібниць, з нічого, поєднуючи факти й припущення, зводячи ізольовану річ на ступінь загальнообов'язкового образу, збираючи крихту до крихти, ми, в розшуках шляхів з минулого в майбутнє, визначаємо обрії й межі високих і досконалих культур, що творились на терені України і, проіснувавши 6-8 століть, протягом кількох років раптом і несподівано зникали.

Ми говоримо про закони виникнення й занепаду, про ритм зникнень, і картини загибелі постають перед нашою схвильованою уявою.

В середині кожного з нас прокидається тривога й страх, зникає певність. Серце в одчаї зривається й каменем падає в безодню.

Ніч нечутними кроками входить до нашої лагідної й затишної хати.

В відчинені вікна хати дихала ніч, насичена солодким ароматом квітів.

Темна, тепла, чорна безодня-мати, вагітна нездійсненністю, широке лоно народжень і зникнень.

Я підходжу до вікна і, спираючись руками на підвіконня, висовуюсь назовні. Я поринаю в пітьму, пожадливо вдихаю в себе свіже повітря запашної ночі. Я дивлюсь на мерехтіння зір, на простір, що замикає сполучені в собі початки й кінці, все те, що було, є й буде, і згадую про ту ніч, коли, божеволіючи од бажань, ми блукали з Ларисою, п'яні химерами цієї нічної безодні.

Арсен Петрович підходить до мене. Він злегка обіймає мене, висувається з вікна поруч мене й питає:

— Дивитесь?

В його запитанні згучить лагідність, м'який сум і покора перед рішенням долі. Я відчуваю печаль, що його насичує. Мене наповнює жаль до нього, але що я можу?

Слово знищення діє на Йвана Васильовича Ґулю, як дотик острог. Він сприймає згадку про знищення як докір, звернений особисто до нього. Він є представник Комітету охорони пам'яток культури, старовини й мистецтва. Як представник КОПКСіМу, він несе на собі всю повноту відповідальности за всяке зникнення й всяке знищення. Ніщо не повинно зникнути. Ніщо не повинно бути знищене.

Він похмуро й зосереджено оглядає всіх нас.

— Я завжди казав, що бездіяльність уповноважених КОПКСіМу — найбільше зло. Я ніколи не забував про це нагадувати. Я завжди

застерігав. Саме про це я говорив у своїй промові на Другому Всеукраїнському з'їзді КОПКСіМу.

Проблему знищення він сприймає з дражливістю професіонала, з піднесеною збентеженістю фахівця. Історія людства для нього це історія діяльности КОПКСіМу. Усе, що було, залежало від діяльности Комітету охорони пам'яток. Мережа комітетів могла бути досить або не досить розвинена, представники комітету могли мати достатні або недостатні повноваження, і це зумовлювало відповідні зміни в історії людства, збереження або занепад людських культур.

Одвіку існували уповноважені Комітету. Світ міг не існувати, але вони існували. Хиби в діяльності уповноважених Комітету призводили до занепаду культур. Так він уявляє собі істоту історичного процесу і свій гнів скеровує проти порушників Статуту. Статут Комітету це найбільше досягнення людства, найвищий його набуток, варіянт Біблії, ґатунок Кантової "Критики чистого розуму", але більш досконалий і довершений.

Ґуля встромляє руки в кишені і, опанований своєю думкою, починає блукати по кімнаті, з різкими інтонаціями повторюючи ті самі слова й фрази. Їх у нього небагато:

— Треба вжити заходів... Треба звернутись до влади... Апелювати до громадської думки... Поширити мережу уповноважених.

Він спиняється, Він загинає палець за пальцем:

— На другому з'їзді КОПКСіМу я вказував — a) на недостатню активність місцевих представників комітету, на — b) їх бездіяльність, на те, що — c) вони не стоять на належній височині, що вони — d) не відповідають своєму призначенню, що — e) значна частина їх це малокваліфіковані люди, що вони — f) ставляться байдуже або

легковажать дорученою їм справою. Підсумовуючи, я зазначив, що це може привести до катастрофи.

Я дивлюсь на пасмо чорного волосся, що піднеслось похмурим полум'ям над важким опуклим чолом Івана Васильовича Ґулі. Я дивлюсь на його схрещені руки, на схилену голову, і мені здається, що я розумію його. Мені здається, що я розумію цю його професіоналізовану абстракцію думки, ізольованість його концепцій, фахову специфікацію мислення. Усі речі, ідеї, явища він сприймає виключно за функціями тієї установи, де він працює як службовець. Увесь світ і все, що є в світі, то для нього тільки пам'ятки культури, старовини й мистецтва, що повинні бути зареєстровані, підлягають охороні й відрізняються між собою в залежності від того значення, яке вони мають: пам'ятки місцевого значення, республіканського, всесоюзного й світового.

Ідеалом для Ґулі було б перетворити всесвіт в ґрандіозний музей, де кожна річ була б заінвентаризована, точно визначена, описана, занесена на картку під певним числом з додатком малюнка або фота, з датою вступу, від кого придбано й ціни.

Світ повинен бути каталогізований. В його, Ґулевому, ідеальному світі підтримувалася б завжди стала температура, речі піддавалися б сезоновому діянню формаліну. Міль, хробачок, вогкість, цвіль, коливання температури — ці найбільші вороги людства й культури, будуть остаточно переборені й ліквідовані. Рішення Комітету охорони пам'яток будуть остаточні й не підлягатимуть жадному оскарженню.

Я добре пам'ятаю, з якою настирливістю, упертістю, з яким ентузіястичним паланням він домагався в Харкові, щоб йому як уповноваженому Комітету, окрім посади діловода, запровадили в штат також посаду друкарки. З його слів і доказів виходило, що доля людства залежна саме від того, як буде розв'язана ця справа. Чи будуть збільшені штати й бюджетні асиґнування на придбання шафи, течок, склографу, атраменту, стільців, вентилятора й матки для витирання ніг. Бухгальтер Комітету лякався Ґулиного приїзду як стихійного лиха. Він

тікав в ті дні і не з'являвся на службу. Навіть риб'ячий, вогкорукий Петро Йванович Стрижиус, секретар Комітету, втрачав як на той час свою рівновагу. Він сидів, почервонівши, розгублено кліпаючи повіками, абож доходив навіть до того, що починав метушитися.

Ґуля бив в барабани. Він уперто відстоював необхідність придбання матки для ніг. Вів систематичну облогу на голову Комітету. Зчиняв бучу в Наркомосі, тероризував всю канцелярію Уповноваженого Головнауки.

Тільки повновласті, надані Комітету охорони пам'яток, забезпечили б збереження людської культури. Людство мало б повний корпус виданих і розшифрованих папірусів. Мало б не фраґменти, а повну збірку творів Геракліта. Воно не страждало б, не знаючи досконалого списку "Слова о полку Ігоревім", "Джоконда" Леонарда да Вінчі не була б викрадена з паризького Лювру. Були б видані всі твори і всі листи Ганни Барвінок. Усі старі хати на Україні були б описані, зфотографовані й виміряні. Було б заборонено розорювати в степах скитські кургани. Був би створений окремий Музей, і в ньому фахівці вивчали б зібраних тут кам'яних баб.

Ґуля пропонує нам наповнити чарки слив'янкою, міцною, як спирт, і солодкою, як зацукрений мед, і випити за всіх тих, що розуміють провіденціональне значення справи охорони пам'яток. Те, що в устах кожного іншого здалось би бляґерством, у Ґулі згучить зворушливо й щиро.

Його палкий тост приймають з ентузіязмом. Йому тиснуть руки. Чи точніше: він, Ґуля, тисне всім руки, Його вітають і йому дякують, що він висловив правдиві почуття всіх нас, тут зібраних.

В кімнаті жвавішає.

XLI

Арсен Петрович сидить на м'якому, обитому сіророжевим рипсом низькому кріслі, і тому, що крісло низьке, гострі коліна його ніг, зігнених під кутом, приходяться на рівні грудей, і жовтий кістяк руки він вплів у сивину своєї бороди.

— Вас цікавить, що таке знищення? Ми всі сповнені страху перед катастрофою. Ми говоримо про зрушення й кризи.

Він робить коротку павзу, підносить вгору свій келішок і дивиться на густу прозору рідину, що рубіном прояснює в світлі електричної лямпочки. Він оглядає нас і каже.

— Але я бачу, що ви вагаєтеся. Ви не знаєте, чому віддати перевагу, ненависті або милосердю. Ненависть вас стомила, і ви волієте шукати порятунку для себе в милосерді. Я поділяю ваші почуття, але я не певен, чи хочете ви милосердя лише для себе чи також і для всіх інших? Чи ваше милосердя живе, чи воно постало виключно з свідомости вашої слабкодухости?

Він говорить лагідно, але в його словах відчувається докір нам всім.

— Ненависть, — каже він, — є концепція історичного чину, але милосердя може так само бути нею.

Він прислухається до нашого мовчання.

— Мені здається, що ви сповнені сумніву. Ви не певні, чи не є милосердя зрадою?

Він ставить недопитий келішок з слив'янкою поруч себе на стіл і підводиться.

Він надто високий для цієї низької кімнати. Він підходить до книжкової шафи і здіймає з верхньої полиці книжку, вкладену в картонну скриньку й оправлену в шовкові палітурки.

— Це "Fata morgana" Коцюбинського! — урочисто зголошує Арсен Петрович, показуючи нам цю книгу з автографом і дружнім присвятним написом на титулбляті, як людям з амбону в церкві показують Євангелію.

— Ви, певно, пам'ятаєте це місце, — каже господар, вертаючи на своє місце й сідаючи в рипсове сіророжеве крісло, — як Хома Ґудзь та Андрій прийшли до панської ґуральні, що її збираються будувати. Якщо ви дозволите, я зачитаю цей невеличкий уривок.

Він читав спокійним голосом, не кваплячись:

— "Андрій бачив уже валку саней з колодами, брусами, повні лубки червоної цегли. Андрій бігав од саней до саней, обмацував дерево, стукав по цеглі... Але на Андрія шипіли з Хоминих очей зелені гадючки. "Чого зрадів? Хліба схотів? А горба не заробиш? Гляди! Кому черево наросте, а тобі жили тягтиме; пропади воно прахом... бодай би взялося вогнем та розвіялось попелом разом з людською кривдою!" "Чекайте ж бо, Хомо!" Але Ґудзя годі було спинити. Він гнав, наче з горба. "От узяв би, р-раз, розвалив би к бісовій мамі, зрівняв би з землею, щоб і пам'ять пропала на віки вічні!Арсен Петрович повторює:

— Розвалив би... з землею зрівняв би...

Він хоче говорити далі, але господиня одчиняє двері до їдальні й уриває йому мову. Вклоняючись, вона запрохує нас перейти до сусідньої кімнати, де на столі парує самовар і виблискує скло склянок.

Сяє біла, як сніг, скатерть. Монументапьна величність господині, що сидить коло самовару й розливає по склянках золотобарвний чай,

підкреслює ідилічну замкненість цього ізольованого світу. Співає пара. Блищить нікель цукерниці. Рожевіє пухкість щік і ліктів.

Арсен Петрович продовжує свою мову:

— Так само діди Ґудзеві палили в 17 столітті бернардинські кляштори й шляхетські замки рівняли з землею. Так Ґудзенки року 17-ого палили економії, розбирали кам'яниці, нищили міста, потяги пускали під укіс, тягли рейки з колій в багна, щоб усе — кам'яниці, економії, міста, мости, залізниці з землею зрівняти, щоб була земля тільки і на землі хата і щоб нічого не було, окрім землі, яку орати можна і на ораній землі сіяти...

Арсен Петрович перевів дух. Тут тільки я помічаю, який у нього стомлений вигляд, яка утома лежить в його очах і як тремтить склянка в його руці. Зовсім так, як вранці в Музеї в його руці тремтіла люпа.

— На початку революції я багато їздив по селах, збираючи те, що подекуди ще зацілiло. Пригадую, десь на весні я приїхав до одного села, сподіваючись врятувати кілька полотен Боровиківського й Левицького з маєтку Лихачових. З великими труднощами, з небезпекою для власного життя я дістався до села. Уявіть мій одчай, коли я довідався, що від економії, маєтка, мистецьких збірок, старовинних мебльових ґарнітурів не лишилося нічого.

Він одсунув склянку вбік і стискує рукою бороду.

— Була ніч. Я лежав на лаві і чув тифозне маячення хворих господарів. В цілому селі не було хати, де не було б тифозних. Десь на вулиці стріляли. Хтось біг в нічній пітьмі городами й несамовито гукав: "Рятуйте!" Гавкали збентежені пси. На темному обрії палало багрове полум'я. Щось горіло. У мене боліла голова. Я почував себе виснаженим. Я стомився од безплідних блукань, од дороги, од вражень руїни. Я був пригнічений. Я не був певен, чи не починався в мене тиф...

Він простягає руку, бере вазочку з варенням і підносить її вгору, немов чашу. Є щось літургійне в цьому його жесті.

— Я вже нічого не хотів. Нічого не прагнув. Я хотів тільки зрозуміти, що це: помста? віками накопичена, "шевченківська" лють народу проти панів? сліпий стихійний інстинкт руїнництва? демони глухонімії?

Він не помічає, як вазочка в його руках перехилилася і густі краплі червоного соку падають на скатерть. Господиня поглядає на нього з мовчазним докором, він перехоплює її погляд, спалахує, затурбувавшись, ставить вазочку на тарілку і починає ножем збирати варення з скатерти.

Тим часом він каже:

— Я лежав у хаті поруч з тифозними і, лежачи, вночі, в маячневій темряві хати нарікав на народ, на село, яке заперечує все, що не є ним. Замкнути своє життя в межах села й не прийняти нічого, що є поза тином, по той бік царини й цвинтаря?.. Свідомість народу здавалась мені ґрандіозною в своїй замкненій величі. Замкненість — ось у чому я обвинувачував тоді народ.

Шипить самоварна пара, тонким сивим струмком вибиваючись з вузької дірочки кришки. Я ложечкою розмішую цукор в склянці, й дзеленчить скло. Не без вагань я переглядаю довший ряд кольорових тонів: жовтозелена айва, прозора рожевість троянди, червона чорнота вишень.

— Чи ви брали яблучне? — нагадує мені господиня. Але я волію спинити свій вибір на аґрусовому. "Якщо дозволите, то я...".

— Арсене, передай Ростиславу Михайловичу аґрусове!..

Арсен Петрович виконує наказ дружини, передає мені вазочку з аґрусовим варенням і каже далі.

— Тоді я був молодший. Тільки роки дають свідомість перспективи. Це як сходити вгору, зійдеш, і все лежить у тебе під ногами. Я посивів, я став стриманий. Я зрозумів те, чого колись не розумів. Я питаю вас: що таке народ? що таке існування народу? Що таке історія абож те, що ми умовно називаємо історією?.. Народ перебуває. Народ стоїть поза історією. Він воліє лишатися осторонь од подій. Він або зовсім не реаґує на події історії, або реаґує на них зовсім не так, як ми цього хотіли б і як того ми вимагаємо від нього в ім'я здійснення завдань, що ми їх називаємо історичними. А-історизм народу, питаю я вас, чи є це вираз неповноцінности народу чи, навпаки, свідчення повноти його мудрости?

Арсен Петрович оглядає нас своїми лагідними й спокійними очима. І я сприймаю в його постаті урочисту гієратичність, тріюмфальну пишність, ту літургічність, що нею просякнені поезії, які він пише.

Немов підсумовуючи, він зазначає:

— Наш дядько оре якщо не поле, то в кожнім разі свій город ще й досі тим самим ралом, що про нього на Долобському з'їзді згадував Володимир Мономах. Вімбар він замикає колодкою, що і в 12 столітті, і ту саму косу точить бруском, що ним його діди точили вісімсот років тому. Що дивного, що дядько в себе на селі розцінює події інакше ніж ми?..

Арсену Петровичу гаряче. Він пожадливо випиває склянку чаю й, простягаючи порожню до дружини, просить налити йому другу.

Мушу визнати, неонародництво Арсена Петровича не захопило нас. Воно здалось нам трохи старомодним. Його концепція лишила в нас враження архаїзованої стилізації.

Не всі сприйняли суть думок, висловлених Арсеном Петровичем, або сприйняли їх не зовсім так, як він їх висловив. Знялись суперечки. Кожен хотів відстоювати свій погляд і, якщо за деякий час створилась певна одностайність, то вона звелась до вимоги, зверненої до Арсена Петровича:

— Доказів! Ще раз з'ясувати!..

Арсен Петрович кладе свої руки на стіл, сплітає пальці, дещо схиляється тулубом над столом. Я надто випив, каламутний туман огортає мені мозок, і в цій своїй позі, висунувшись вперед, Арсен Петрович здається мені раптом дуже великим, несподівано громіздким, немов своєю широкою постаттю він заповнив весь простір стола, а всі довкола, що сидять поруч, раптом стали дуже малі і пливуть, тануть, коливаються в невизначеності і з якоїсь далекої й глухої безодні доходить голос.

Я примушую себе слухати.

— Село воліло стверджувати себе! Воно воліло ствердити себе й знищити все, що не було ним, що було поза ним, що йому протистояло! З Богданом воно палило замки Вишневецьких в Лубнях і Прилуках на Лівобережжі, з Ґонтою й Залізняком ляські будинки в Гумані й Корсуні на Правобережжі. З Ґудзем року 905 руйнувало панські ґуральні, роялі викидало з вікон панських будинків і з Ґудзенками знов року 17 палило, з землею рівняло маєтки, економії, залізниці, містечка. Повалений на бік паровик лежав, скинений в рівчак, коло того місця, де перед тим була економія і де тепер не було нічого, окрім горбка й битої цегли.

Він малював апокаліптичні картини нищення, свідком яких він був у своєму житті і обсяг яких він простягав в минуле й обертав в майбутнє. Він поширював перспективи катастроф, а я плив з безодень в незнане проваль.

Він розсовував грані.

Я плив в безмежності. Усе було нестале.

XLII

Треба було менше пити!.. Я підводжусь зі стільця, одставляю його вбік і, тяжко ступаючи, виходжу на терасу.

Ніч. В саду солов'ї. Пах квітів на клюмбах перед терасою. Чорний морок ночі сіє зоряний пісок.

Усе пливе: темрява, зорі, аромати дерев і квітів. Лариса. Пливу я. Я розчиняюсь в потоці нездійсненого й незавершеного. Я лину, лину, лину. Сліпі й глухі простори нічного космосу поглинають мене. Крізь моє "я" тече ріка нерухомої темряви.

І тоді з нічних глибин до мене приходить невиразне відчуття, що хтось стоїть коло мене. Хтось з невідомої далечини прийшов і став поруч мене. Я зовсім не певен ні в чому, але мені здається, що той мовчазний і нерухомий, який стоїть поруч мене, це Арсен Петрович.

Ми мовчимо. Я тисну йому руку. Моя рука лихоманково гаряча. Я п'яний!

І коли ми так стоїмо і на мене хвилями напливають уривки згадок про сьогоднішній вечір, хаотична суміш згуків, барв, думок, почуттів, сказаних слів, мені починає здаватись, що все, що було сьогодні ввечорі, було химерою, що не було нічого, що ієратичний спокій господаря, коли він говорив, був уданий, що в ньому сьогодні немає вже віри, що ті думки, які він плекав у собі протягом десятиліть, стали нетривкі, ланки розірвалися. Гупаючи з гуркотом вони котяться по помосту тераси. Кеґлі падають.

— Кеґлі? Ви любите гуляти в кеґлі?

Кеґлі?.. Я?.. Чи я люблю гуляти в кеґлі?.. Ні, я не люблю гуляти в кеґлі. Мені здається, що я відповів, що я не люблю гуляти в кеґлі. Можливо, однак, що я не відповів нічого.

Ми мовчимо. Ріка мовчазної темряви тече крізь мене. Я знов втрачаю себе, гублю всі кінці й початки. Але я мушу підтримувати розмову і я кажу:

— Молотком треба прибивати картини до стін!

Мовчання сповнене непевности. Треба уникати непевности! Можливо, що, сказавши це, я прокинувся, бо я зовсім виразно почув:

— Певне, ви маєте рацію: картини треба прибивати до стін. Власне, вішати на цвяшки, вбиті в стіну.

Я згоджуюсь. Я не заперечую. Я в захопленні від того, що цвяшки забивають в стіну й на них, на цвяшки, вішають картини.

— У вас, — кажу я Арсену Петровичу, — є чудесні речі в Музеї. Їх обов'язково треба вішати на цвяшки!

— Але мені закидають речезнавство! — каже він, — Скажіть мені, чи це дуже серйозне обвинувачення, в речезнавстві?.. Чи це вже каюк?.. Кінець?..

Я пізнаю трагедію, що її переживає людина, яка нерухомо в нічній пітьмі стоїть поблизу мене. І тоді раптом відразу я тверезію. Я відчуваю, що це запитання згучить в його устах як докір, особисто звернений до мене. Він плекає в собі надію, що я міг би допомогти йому, що я міг би врятувати його, якби я тільки захотів.

— Ви помиляєтесь, Арсене Петровичу, коли думаєте, що я міг би зробити щось. Повірте мені, але я не знаю, що таке речезнавство. До того ж, правду сказати, одверто кажучи, мене ніколи не цікавили справи, які безпосередньо не стосувалися до мене особисто.

Я знаю, моя відповідь згучить жорстоко, мої слова не ласкаві, вони згучать як присуд, але навіщо підтримувати в людині ілюзії?..

— Та-ак!.. — каже господар і замислюється.

В ньому йде внутрішня боротьба. Його сповнює почуття небезпеки і там, всередині, на серці в нього лежить тягар, і він не може скинути його з себе. В цю мить він заздрить вантажникові на пристані, старцю, що з простягненою рукою сидить біля воріт при вході до цвинтаря.

Вантажникові в парусиновій робі легше носити лантухи з зерном на спині по хистких сходинках з берега в чорне черево баржі, як йому, директорові Музею, витримати в серці нудьгу тривоги. Але він згадує про свої обов'язки господаря і люб'язно пропонує мені:

— Може, ви випили б, Ростиславе Михайповичу, ще склянку чаю?

— Якщо б у вас знайшовся нарзан або зельтерська, то я віддав би перевагу не чаю, а нарзану абож зельтерській.

Ми повертаємось до хати. На столі з'являються пляшки з зеленими етикетками. Я спрагнів і тепер тішусь з пінявої прохолоди нарзану. Живе срібло бульбочок осідає на склі.

Арсен Петрович пожадливо п'є чай, але рідина гірчить, і солодкість здається йому подібною на смак ліків.

Він не здібний опанувати себе. За звичайною його стриманістю не важко вхопити глибоку внутрішню несталість. Я пробігаю швидким

поглядом по ньому. Він засовує пальці, руки в кишені жилетки, брюк, обмацує кишені свого піджака, немов він щось загубив, чогось шукає й чогось не може знайти.

— Тобі чогось треба? — питає дружина.

— Мені?

Він робить зусилля, щоб посміхнутися, але посмішка в нього виходить розгубленою й ніяковою. Не зводячи з мене очей, він якийсь час напружено вдивляється в мене, ніби намагаючись про щось згадати. Погляд у нього нерухомий і німий. Він дивиться й не бачить.

— Що з тобою? — запитує дружина.

— Зі мною?

Він прокидається з свого півзабуття.

— Ні, нічого! Я хотів був спитати дещо у Ростислава Михайловича, але я вже питав. Отже, нічого!

Тоді він повертається до дружини.

— Ти питала, що мені треба? Я хотів просити тебе, щоб ти налила мені склянку чаю.

— Вона стоїть перед тобою!

— Ага! Дякую, я не помітив був! Він бере цукерницю, кладе цукор до склянки й починає розважливо розмішувати ложечкою.

— Ти вже клав цукор!

— Справді?

Він робить ковток.

— А так, ти маєш рацію, я пересолодив! Він знов посміхається до дружини, тоді до всіх нас але в його посмішці відбивається розгубленість, і він немов просить пробачення: усе якось не лагодиться!..

— Будь ласка, вилий цей чай і налий свіжого! Він примушує себе. Він робить зусилля над собою. Він перемагає себе. Він одсуває від себе тривогу. Він примушує думати про сказане раніше. Він повертається до раніше висловлених думок.

— Ми кажемо: народ! — зауважує він: — Історики складають грубі томи, присвячені історії українського народу, Ми поважаємо їх працездатність. Але чи знають вони, що таке народ і його історія?

Його слова згучать вимушено й штучно. Навіщо він повторює сам себе? Навіщо він ще раз говорить про те, про що він говорив?

Він одпив трохи чаю,

— Ти не поклав цукру!

— Дякую, я питиму без цукру.

Він знов одпив із склянки.

— Наші поважні історики кажуть про даність народу в історії, про рух історії, а я хотів би спитати вас, чи не слід говорити про не-рух народу поза історією?..

Дерев'яні м'ячі з гуркотом котяться по помосту. Кеґлі падають з сухим стуком. Я одсуваю стільця.

— Вже пізно. Чи не треба дякувати нашим милим господарям і дати їм змогу відпочити?

XLIII

З цим ми розходимося, Ідемо в запашну ніч насичену пахощами розквітлих дерев. За мною, хоч уже пізно й йому зовсім не по дорозі, іде Іван Васильович Ґуля.

Він розчулений. Він іде, деклямує, співає. Він каже про те, що він, що всі ми... "Ми всі вас любимо, Ростиславе Михайловичу! Любимо й поважаємо. Любимо, що ви такий приступний для кожного з нас, що ви такий прямий і непохитний! Ми віримо в вас, Ростиславе Михайловичу!" з патосом проголошує Ґуля.

Я озираюсь. Що він белькоче, цей Ґуля? Чи він свідомий того, що каже?

Ґуля намагається обняти мене, хоч я, супроти нього, далеко вищий і грубший. Щоб якось його приборкати, мені доводиться взяти його за руки.

— Слово чести, друже, ви мені кінець-кінцем обірвете піджак. Прошу вас, не смикайте мене за піджак.

Та Ґулю годі в чомусь переконати, і за деякий час, через мить, як я одпустив йому руки, він знов робить спробу обняти мене за талію, тягне мене за піджак і знов твердить про любов і пошану до мене, про свою гордість бути моїм учнем, про дальші перспективи розгорнення музейної роботи в "Варязькій церкві" після того, як вона стала тепер філіялом Музею.

В мені прокидається уїдливе бажання іронізувати, внести неспокій в цю Ґулеву певність, порушити його піднесеність, знищити його чулість. Я повертаюсь всім тулубом до нього:

— А скажіть, будь ласка, Іване Васильовичу, чи ви релігійна людина?

— Тобто як?

— Ну, дуже просто, чи ви релігійна людина, чи ні?

Він мнеться, йому стає ніяково. Він не розуміє, для чого це, і не знає, що йому відповідати. Я посміхаюсь:

— Очевидячки, за формулою Остапа Вишні: дома вірую, а на службі — ні?

Ґуля непевно розводить руками,

— Та, — кажу я,— не в тому справа! Має вагу не це, а інше: чи можете ви зрозуміти почуття релігійної людини?

Ґуля навіть трохи ображається, що його про це питають.

— А як же! Авжеж, що можу!

— Ну, то й гаразд, Значить, ви можете збагнути ситуацію, як вона склалася. От ви домагалися, ви були ініціятором, абож точніше, одним з ініціяторів, щоб Варязька церква, яку збиралися, відібравши од парафіяльної ради, закрити й передати Комунгоспові, була обернена в культурно-мистецький заповідник.

Він не розуміє, для чого я все це кажу.

— А був! Алеж для чого це? Хіба ж я що?

— Ні, нічого! Мене цікавлять тільки деякі деталі!

— Деталі? — перепитує Ґуля,

Він досить випив, цей Ґуля, його похитує, язик йому не зовсім слухняний, думки дещо плутаються й перестрибують.

— Деталі, це добре! Це я згоден!

— Припустімо, цими днями вас призначать завідувачем філіялу. Не виключене це?

Ґуля щасливо сміється. Це його мрія. Він сподівається. Він хотів би, щоб це сталося.

— Ну, то добре! Ось вас призначили на цю посаду, першою вашою справою буде одкрити царські врата щоб одвідувачі могли проходити до олтаря й розглядати Линникові мозаїки. Так?

Ґуля погоджується:

—Так!

— Але за канонічними приписами, як це вам добре відомо, мирській особі не годиться ні одкривати царські врата, ні проходити через них. Та, не зважаючи на це, ви одчиняєте олтарну запону й церковні врата, ви йдете через врата, дарма що це правдиве блюзнірство.

У Ґулі пересихає в горлі, він спазматично ковтає слину, і каже:

— Так, — покірливо згоджується він, — це блюзнірство!

— Чи вистарчить у вас рішучости, відповідно до церковних правил, написати оголошення й вивісити його перед входом до вівтаря: "Жінкам та особам неправославного віроісповідання вхід до вівтаря заборонений"?..

— Ростиславе Михайловичу! — благає він, — Ростиславе Михайловичу, навіщо це ви?

Але я невблаганний. Я кладу руку на плече Ґулі, дивлюсь йому в вічі.

— Будьмо чесними, принаймні з собою. Договорімо до кінця те, що треба договорити. Відмовмося від нашої інтеліґентської звички завжди спинятися на півдорозі і ніколи не доходити до краю. Ми звикли ходити всіма шляхами, бо кожен інший шлях нам здається таким же добрим, як і той, яким ми йшли перед цим. Майте мужність визнати, що немає половинних істин. Істина одна і суцільна.

Ґуля сконфужено сміється. Він намагається сміхом прикрити свою розгубленість:

— Чого ви хочете од мене?

— Я! Од вас? Нічого, мій друже! Цілком нічого! Нічого, окрім ясности. Нічого окрім того, щоб ви визнали, що митар з Комунгоспу, закриваючи церкву й вкочуючи до неї діжки з гасом, олією й оселедцями, був би далеко послідовніший, ніж ми з вами, ніж кожен з нас, ніж ви, що, зробивши з Церкви Музей, кажете: Слава Тобі Господи, що я не такий, як оцей митар!

Ґуля робить спробу оборонятись.

— Алеж, Ростиславе Михайловичу, ви забуваєте про мистецьку вагу Варязької церкви, про естетичну вартість Линникових мозаїк. Ми ж врятовуємо їх од загибелі, ми ж зберігаємо їх для майбутніх поколінь. Це

ж наш обов'язок. Я не розумію вас, Ростиславе Михайловичу, як ви можете це казати. Ви жартуєте?

— Жадні жарти, шановний Іване Васильовичу, жадні жарти! Немає естетичних вартостей самих по собі. Линник будував церкву, а не експозиційні залі для виставки. Ізольоване естетичне ставлення до релігійних справ це блюзнірське заперечення їх метафізичної суті!

Я залишив Ґулю перед готелем цілком розгубленим. Він безпомічно мурмотів:

— Як же це так? Це неможливо! Це жарти! Навіщо так? Я ж уповноважений Комітету охорони пам'яток. Це мій обов'язок.

Він метушився й підстрибував. Я не слухав його. Я потиснув йому руку й увійшов до півтемного вестибюлю.

Я йшов повз шерег пальм в діжках, відображений в настінних люстрах, і почував, що з кожним кроком мене дедалі охоплює все більша й більша лють. Я сердився на себе: навіщо я почав цю розмову з Ґулею? Для чого абож для кого потрібна була ця розмова? Навіщо я збентежив спокій людини, певної себе, сповненої поваги до себе й інших? Я стурбував його сумління, і не знати, для чого я зробив це: з примхи? ідіоте!.. Для чого треба було мені втручатись у справи, які й найменше не обходили мене?! В мені постає почуття полинної прикрости!

Я беру від портьє ключі на великому дротяному колі, купу листів і записок, не дивлячись засуваю їх до кишені й широкими східцями, вкритими м'яким килимом, підіймаюсь вгору.

Я одчинив двері, засвітив електрику й побачив відразу на столі букет кітів. Обризкані водою троянди були гордовито-пишні й свіжі. Їх квітуча врода схвилювала мене. Миле дівча! Сьогодні перший вечір з дня нашої

зустрічі, який ми провели не разом. Чи не краще було б відмовитися од обіду у Витвицьких і пробути вечір з Ларисою?

Я з вдячностю схиляю свої уста до пелюстків троянд. Яка пишність цвіту! Яка велич буяння! Яка розкіш барв! Мене сповнює почуття надмірности, і разом з ним приходить, як і завжди, відчуття болю.

Розв'язую краватку, сідаю на стільця, скидаю черевики, одягаю пантофлі, Помитись і спати! Я вже берусь за рушник, я вже передчуваю холодне лоскотання струмків, що тектимуть по тілу.

День скінчено. Спокій огортає мене. Прийде приязний сон і принесе блаженство забуття. З радісною сподіванкою я поглядаю на свіжу білизну приготованого до сну ліжка.

І тоді я чую обережний стук в двері. Я вражений несподіванкою: що це значить? так пізно? хто це може бути?

І раптом у мене з'являється думка, що це Лариса. Невже ж вона? Невже ж вона сиділа внизу на лаві бульвару й чекала, поки засвітиться світло в вікні моєї кімнати?

Божевільна нестерпна радість потрясає мене. Кидає мене до дверей. Кров приливає до обличчя. Полум'ям пожеж проносяться перед моїм зором пелюстки троянд. Барви вибухають. Тисячі метеорів спалахують, вирують, кружляють в мені й довкола мене.

Я настіж одчиняю двері. Тріюмфальний крик "Ларисо!" ладен вирватися у мене з середини моєї істоти.

За дверима в коридорі передо мною з винуватою фізіономією стоїть Ґуля.

Він прохає пробачення, що в таку пізню годину після того, як ми вже розпрощалися, він наважується ще раз потурбувати мене. Але він сподівається, що я зрозумію його. Після того, що я йому сказав, він не може піти додому. Його прохання, щоб я йому дещо з'ясував.

Я роблю люб'язне обличчя. Я примушую себе посміхнутися. Я посміхаюся з лагідною доброзичливістю. Я прошу його зайти до кімнати. Я одсуваю крісло. Я пропоную йому сідати. Я улаштовую його в кріслі якнайвигідніше. Я поводжусь, як найгостинніший господар. Хіба ж він не бачить, як я радий, що він завітав до мене? Я дбаю, щоб пригостити його. Я натискаю на кнопку дзвінка. Я сідаю на крісло супроти нього.

— Ви що питимете, мій друже? Чому ви волієте віддати перевагу: горілка, коньяк, лікер?

Він дивиться на мене здивованими очима. Він не розуміє мене.

— Пити? Як це пити?

— Ну, як звичайно! Ви були ласкаві завітати до мене. Я дуже радий з того. Я хочу вас почастувати. Ми вип'ємо!

— Але...

Він посилається на пізній час.

— Ніяких але!.. Саме тому, що вже пізній час!..

Він губиться.

— Ні, я не щоб пити, а щоб ви мені з'ясували...

Я перебиваю його, Я не відчуваю жадного жалю. Я заявляю категорично:

— Ми питимемо! За вами лишається тільки право вибрати, що ви волієте: горілка, коньяк, лікер?

Він слухає мене з невимовним жахом. Ще пити щось знов після того, як стільки було випито? Але в Ґулі перемагає пошана до мене. Він не наважується відмовитися. Ні, йому, цьому Ґулі, явно бракує нахабства.

Він шукає для себе порятунку, спиняючи свій вибір на лікері.

— Ви волієте лікер? Гаразд, хай буде лікер!..

Ґуля робить помилку. На його місці бувши, опинившись в ролі жертви, я вибрав би коньяк! Це далеко безпечніше, ніж паскудна солодкава продукція Спиртотресту. Коньяк, в кожнім разі, природніший, особливо дорогий коньяк без всяких сороґатних домішок! Але жеребок кинуто. Сьогодні ти матимеш, о чоловіче, свій Рубікон, через який тобі доведеться перейти, з тією відміною супроти Цезаря, що останній на своєму черепі не мав ні волосинки, а тебе прикрашає буйна шевелюра. Офіціянтові, який з'являється на дзвінок, я замовляю:

— Пляшку бенедиктину! І будь-ласка, дасте не чарки, а стопки!

Ґулі довелося пити. Після кожного ковтка, він відставляв стопку вбік. На кожне моє домагання, він відмовлявся, він пробував відновити розмову, виправдатись передо мною, врятувати себе. Його сумління було вражене, але я переривав його.

— Жадної філософії. Ніякої достоєвщини. Я жаден Ставроґін, ви жаден Альоша або князь Мишкін. Я не аматор сцен з вивертанням нутра.

Я не давав йому говорити. Я примусив його пити. Зрештою йому стало погано, він знепритомнів і заснув.

Я викликав покоївку, і ми влаштували Ґулю на канапі.

Я був жорстокий до нього? Можливо. Але чи не було ще більш жорстоко з його боку порушувати мій спокій пізньої ночі, коли людині випадає спати, і добиватись од мене відповіді на питання, що не мають ні психологічного арґументування, ані узагальненого оправдання.

XLIV

Офіційно я виїхав уже наступного дня, фактично я лишився.

Вихор, знявшись з безодні, підхопив мене. Порив бурі ніс в хаос, в якому не можна було дати собі жадної ради.

Дні й ночі втратили свої межі. Ми поринули в безвість стихійного потоку. Моторовим човном ми їздили вниз по ріці до порогів. Ми стояли на березі й слухали рев збентеженої ріки. Ріка кричала, вила як поранений звір. З рани кошлатого звіря текла блакитна кров. Бурхливий плин розчавлював блакить. Шал ріки вабив своєю небезпекою. Зриваючись з каміння, пінявий потік стремів униз. Сивина шумовиння скаженіла від болю.

Я намагався перекричати гул ріки.

— Страх має свої принади, Ларисо! Чи ти не боїшся?

Вона похитала головою. Ні, вона не боялась.

Первозданий камінь підносився з води. Чорні скелі стирчали в авреолі піни. Ми були перенесені на тисячоліття назад. Ми дихали

подихом наших палеолітичних предків. Оголений берег був берегом скандінавського фйорду. Жовте волосся Лариси було золотом північної Сольвейґ. Які небезпеки ховало наше кохання, чи жадних?

Наступного дня ми поїхали вверх по Дніпру до Кам'янського. Тут ми зійшли на пристань, щоб наступним пароплавом, який прийде згори, повернутись назад. Я запропонував взяти човна й переїхати на другий берег.

— Пароплав згори прийде нескоро. Ми ще маємо час.

Ми переїхали на той берег, витягли човна на пісок. Був сірий захмарений день. Крупинки сажі засмічували пісок. Гіркий пах лози насичував повітря. Вода хлюпала об днище човна. Лариса сиділа, не скидаючи сукні, охопивши руками вбрання на колінах, що його роздував вітер,

— Ти не хочеш скинути з себе вбрання?

У відповідь я чую категоричне:

— Ні!

— Тобі холодно? — питаю з відтінком піклування. Я оглядаю небо, затягнене хмарами:

— Сьогодні трохи похмурий день!..

— О, ні!

Я дивлюсь на неї з здивованням.

— Ти чогось незадоволена?

—Ні!

— Що сталося з тобою?

— Ні, нічого. Абож, ні — я хотіла б знати, чому ти ніколи не скажеш мені "люблю"?

— Я думаю, — відповідаю я без жадної претенсійности, — що це з сором'язливости!

Мої слова викликають в неї вибух сміху. Вона сміється несамовито, до сліз, до істерики. Вона гладить мене по голові й каже:

— О, мій милий, маненький, безневинний хлопчику!

Я цілую їй руку.

— Що я можу, Ларисо?! — кажу я з відтінком меланхолійности: — Повір мені, але я ніколи б не наважився сказати жінці, яку я покохав: "Моє сонечко!"

— Я й не сподівалася, що ти почнеш мені читати поезії Олеся!

— Ти маєш рацію, поети нашого покоління не пишуть ліричних віршів. Їх любовні поезії антиліричні. Наше покоління антипочуттєве, воно антипсихологічне!

— Чи не находиш ти, що жінки багато втрачають на тому?

— Я думав про це, — ствержду я, —здається, що це так! Можливо, що наступні покоління знов культивуватимуть почуття й чоловіки знов говоритимуть жінкам про свої почуття до них й жінки будуть щасливі, слухаючи чутливі й сантиментальні слова. Але можливо, що ці

покоління, які прийдуть, житимуть в світі суцільних неґацій, житимуть в жадному світі. Слід згодитися, в маразмі немає нічого втішного!

Лариса дивиться на мене допитливо.

Вона замислено зауважує:

— Фльобер колись написав роман: "Сантиментальне виховання!"

— Так, — підхоплюю я, — "Виховування почуттів". Це було колись. Він був друг Турґєнєва й Турґєнєв приятелював з Марком Вовчком. Боже мій, як світ змінився з тих часів. Ми не виховуємо в собі і в інших жадних почуттів. Ми лише роботи інстинктів. Ти бачиш: пісок цього пляжу притрушений курявою фабричних димарів. В воді ріки пливе шлак, випущений з мартенів.

— Я знаю, — відповідає Лариса, — ти казатимеш про занепад пейзажу, про руйнацію чистої незаторкненої природи, про спустошення землі через модерну техніку. Ти вже казав!

Я згоджуюсь.

— Ти не хочеш, щоб я говорив про техніку, гаразд, я говоритиму про мистецтво. Скажімо, про Линника. Линник мріяв стати основоположником нової ери в мистецтві. Його не приваблювала психологічна характеристика осіб, що їх він малював. Він не прагнув відтворити почуттєве становище страждання або радости. Він не надавав ваги індивідуалізованим відтінкам внутрішніх переживань. Сантиментальне випало з поля його уяви.

Вітер похитував човен, витягнений на берег. Плюскотіли хвилі. Десь стрекотів мотор. По середині ріки на чорній труні човна нерухомо сидів чоловік, зігнувшись над вудочками. За рікою по захмареному небу тяглися смуги диму з фабричних димарів. Над чорними силюетами

заводських конструкцій, які розташувались вздовж берега, спалахувало похмуре жовтаве або синьосіре полум'я,

Я дістав з течки плитку "Золотого ярлика" і запропонував Ларисі шоколяди. Ми жуємо шоколяду, і я продовжую говорити далі.

— Ми кажемо про кризу реалістичного й індивідуалістичного мистецтва, яким воно було досі. І це зрозуміло. Центр ваги за наших часів пересунувся з особи на суспільство. Діє держава, народ, нація, кляса, партія. Коли діє держава, коли діють організовані маси, чи можуть вчинки окремої особи лишитися психологічно мотивованими? Індивідуальна, внутрішня, особиста мотивація вчинка одпадає.

— І натомість не приходить нічого?

— Натомість в людині розвивається почуття ліктя. Ти йдеш в колоні, один серед багатьох, ти мусиш іти, як і твій товариш, як і тисячі, з якими ти йдеш разом. Торкаючись товариша ліктем, ти мусиш відчувати його поруч. Дотиком ліктя перевіряєш його присутність.

Я кажу так, дивлюсь на Ларису, що сидить, охопивши руками коліна й плечем прихилившись до мене. Я відчуваю овал її тіла й втягую в себе пах її волосся. Я думаю, що наше кохання, як і блаженство святих і страждання грішників на середньовічних фресках і мозаїках, не забарвлене в сантименталізм почуттів. Я одламую од плитки шматок шоколяди й простягаю Ларисі.

— Прошу!

Я вхоплюю її вагання.

— Бери, це ж не "Міньйон". Я навмисне взяв "Золотий ярлик", бо він гіркавий, і я був певен, що ти віддаш йому перевагу.

Лариса бере. "Дякую!" І тоді:

— Почуття ліктя!.. Я не хочу ходити в жадних лавах. Я волію йти власними шляхами! — проголошує вона з героїчним піднесенням.

Я примружую очі. Я дивлюсь на неї насмішкувато.

— О, так! Ти згадуєш про печиво своєї прабабки, але тимчасом віддаєш перевагу штампованому смаку фабричної шоколяди. Я не маю й найменшої сподіванки, що ти з своєї валізки витягнеш коржики або пиріжки, які ти напекла вчора.

— Ти нахаба!.. — сміється Лариса: — У мене вчора не було й хвилинки, щоб возитися з тістом.

— Алеж про це й іде мова. Мова йде про те, що ти жадного не печеш тіста, жадних не робиш пиріжків, що ми одвикаємо забарвлювати свої вчинки й свої бажання в ізольованість особистого переживання. Ми одвикаємо діяти, відчувати й думати за власною ініціятивою. Ми діємо, думаємо, живемо за загальними приписами, що стосуються мільйонів, які обов'язкові для кожного і для всіх.

Лариса повільно повертає своє обличчя до мене. У неї пухкі м'язисті уста, що виступають трохи вперед, — дві густі смуги червоної фарби.

Вона повторює:

— Дії, почуття, думки... — І тоді питає: — І любов?

Окреслені карміном уста тягнуться до мене.

— І любов! — відповідаю я.

Порожня ріка. Самотня постать рибалки на ріці. Гіркий пах лози.

Глухий гудок, що донісся здалека по ріці, нагадав нам про потребу збиратись. Лариса підводиться, обсмикує сукню, витрушує з черевиків пісок, витягає з торбинки люстерко й поправляє розвіяне вітром волосся...

Чекаючи на пароплав, ми стоїмо на пристані, спираючись на поруччя, Перед нами простяглася широка площа ріки. Пахне смолою, рогожами, деревом. Погойдуючись, з гуркотом стикаються прип'яті до берега човни. По темній стіні пристані плутаним павутинням блукають ясні відблиски води.

На пароплаві ми не пішли на чардак. Ми влаштувалися на носу в сальоні-ресторані. За широкими люстряними вікнами, змінюючи барви, пливли береги. Сутенів, згасаючи, день. Гуркотіла машина.

Я замовив їсти.

Ми цокнулися з Ларисою склянками. Жовтогарячим полум'ям спалахнули високі кручі правого берега. І коли пароплав проходив вздовж берега, в затишку вечірнього повітря до нас донеслося ідилічне цвіркання цвіркунів й солодкий запах трави.

Холодний ковток рідини, терпкої й гострої, сприймається як апотеоз визволення, відчутого безпосередньо.

— Ви гарно вмієте пити, Ларисо! — з захопленням кажу я.

— А хіба ж я не гарна? — з викликом запитує вона.

— Ви гарні! — стверджую я.

— Ну, то вип'ємо за те, що я гарна! — пропонує вона.

І ми цокаємося знов.

І від цього ковтка горілки все довкола відразу прояснюється й опрозорюється, кожне враження стає тепер несподівано чітким і завершеним: лінія виделки, яку вона тримає в руці, прямий контур бров, злам віконного кута, і на ріці за рамою вікна гострий, рожевий, як крило флямінґо, клин піскової коси.

І тоді, відновлюючи тему розпочатої нашої розмови, вона каже:

— І ви кажете, що кохання...

— Так, я кажу, що кохання за наших часів стало антипсихологічним. Ми не говоримо ніколи "Я люблю!", абож навіть якщо ми й кажемо "Я кохаю!", то ми не вкладаємо в ці слова жадного почуттєвого змісту. Такий є стиль нашої доби, що одкидає психологічну, особисту характеристику чину. Ми зробилися стримані в вияві наших почуттів. Ми зрікаємося чутливости. Ми стверджуємо кохання, позбавлене чулости. Ми уникаємо означати наше почуття до жінки як кохання, бо ми не хочемо припуститись неточности. Письменники нашого часу стали суворіші в виборі слів і вибагливіші до форми. Наша поезія не культивує лірики. Вона зневажає суб'єктивізм ліризму й прагне обов'язкових норм, змісту, який би був обов'язковим для всіх.

— Ви цинік, Ростиславе Михайловичу, хоч ви й кажете про сором'язливість.

— Це явно несправедливий докір з вашого боку, Ларисо Павлівно! Я завжди тримався думки про себе як про високоморальну й глибоко принципову людину. Це по-перше, а по-друге, в поводженні з такою ефектною й гарною жінкою, як ви, Ларисо, я ніколи не дозволив би собі бути не те, що цинічним, а бодай хоча б найменшою мірою нескромним.

Лариса подивилась на мене скептично.

Я перехопив її погляд. Я сказав:

— Ви ставите мене перед необхідністю апелювати до вас самих. Що некоректного або дражливого ви могли б закинути мені в моєму ставленні до вас з першого дня вашого знайомства зі мною?

Лариса поспішила заспокоїти мене.

— Розуміється, нічого, Ростиславе Михайповичу! Цілковито нічого! Протягом цілого нашого знайомства, починаючи з першої нашої зустрічі, ваша поведінка відносно мене була бездоганно коректна.

Лариса надто була жінка нашого часу, щоб надавати якесь значення словам або оцінкам, можливо, навіть вчинкам і очевистості фактів.

XLV

Дні проносилися в блиску соняшного божевілля.

За ці дні, проведені на ріці й сонці, я засмалився, як мурин.

Мені давно треба було повертатися додому, але у мене не вистарчало рішучости сказати собі, що я їду. Я відкладав свій від'їзд з дня на день. Я затягував останній момент. Я не міг покластися на себе. Я не був певен, що, сказавши: "Ларисо, я їду!", я не зроблю якогось цілком несподіваного вчинку, найбезглуздішого, зовсім не передбаченого кроку.

І все ж таки, кінець-кінцем, сповнений вагань і непевности, я сказав:

— Ларисо, я завтра їду!

Я сказав це і був вражений, що сказані слова прозгучали так м'яко й лагідно. Жадної катастрофи не сталося.

Як завжди, так і тепер, найважче було прийняти рішення. Прийняте рішення принесло ясність. Тепер я стояв перед визначеним фактом і діяв в межах вирішеного.

Лариса переконала мене відкласти мій від'їзд ще на один день, бо вона хотіла влаштувати для мене в себе маленьке прийняття.

— Сугубо камерний вечір. Я співатиму для тебе.

Зійшлося зовсім небагато людей. Окрім господарів і мене, була ще Ларисина акомпаньяторка — бліда особа невиразного віку з довгими павучими кістлявими пальцями й великими ногами в вузьких черевиках — та ще одна родина, сусіди по дому, що їх мешкання були розташовані одне проти одного на тій самій площадці, двері проти дверей.

Чоловік був професор фізики, доктор, член-кореспондент Академії Наук. Він був високий, струнký, сухорлявий, з вузьким чітко профільованим носом і тонким розрізом уст на смуглявому обличчі. Я пізнав його, ми колись зустрічалися з ним. Одного літа ми були разом в "Буюрнусі", будинкові відпочинку для вчених в Гурзуфі. Тоді він справляв враження ще зовсім молодої людини, тепер він ще зберігав свою моложавість, але сивина вже торкнулася його скронь і в смугливості його обличчя помічалася пожовклість. За ці роки він швидко висунувся як учений в перші ряди фізиків. Я часто натрапляв на його ім'я в газетних звітах про наукові з'їзди й конференції або на його доповіді, перегортаючи сторінки "Звідомлень Академії Наук".

Дружина його була ще досить молода жінка, висока й широкотіла, рожевощока, з круглим білявим обличчям. М'яка розпливчастість свідчила про її нахил грубшати.

Спочатку Лариса співала. Вона стояла перед роялем. Ефектна жінка з обличчям, зробленим для концертової естради. На ній була чорна сукня за модою XVII століття, вузька перетята талія, широка спідниця, глибокий прямокутно вирізакий корсаж, що в рамці з білого мережива одкривав опуклі груди, і голова на високій шиї виростала, як квітка, над чорними пишними буфами рукавів.

Вона співала романси, співала гнучким і глибоким голосом, співала про любов. І я був сповнений дивного почуття, немов я перенесений був у зовсім інший світ, неподібний і найменше звичний. Усе, що відбувалося, діялося в цьому зміненому світі, де все було те саме і разом з тим інше. Її голос був люстром, що відображав цей відмінений світ.

Я сидів на обитому шовком стільці, спираючись на спинку, поглинений голосом Лариси, дивився на чіткий профіль молодого вченого, на високе вузьке його чоло з зачісаним назад на скронях волоссям і... ревнував. Так, я ревнував. Я зовсім нічого не знав про взаємини Лариси й цього фізика, але гадюче жало ревнощів висмоктувало мені серце.

Я думав про завтрішній свій від'їзд, про Ларису, що я її залишаю тут, і мій мозок бентежили отруйні уявлення й думки. Кожну мить я ладен був вибухнути в усій сліпоті роз'ятреної ненасиченої пристрасти. Я не був певен себе. Хто зна, на що я був здібний?!..

А голос Лариси згучав переможний, могутній, що не знав жадних меж для своєї деспотичної влади. Голос Лариси говорив про любов, і слова її пісень були звернені до всіх і до кожного. Я відчував заздрість, біль, утому й ненасичену жагу.

Я думав про все пережите за останні дні, про соняшний хаос, в який я поринув, про Ларису, про Чайковського, що його романси співала Лариса. Я думав про ту дивну й страшну подвоєність життя й творчости

Чайковського, про трагічне його кохання, про цей фантастичний роман його з пані фон-Мекк, що тягся десятиліття й що його насправді не було.

Я задихався. Я знемагав. Я пірнав в провалля. Я був знищений. Але все це було лише ілюзія. Реальністю був маленький прямокутник брунатного картону, квиток на потяг, що лежав в кишені жилетки. Він стверджував, що завтра я від'їду.

Пізніше вечеряли. Пили. Господар, Ларисин чоповік, скаржився весь час на хвору свою печінку, але це не заважало йому пити більше за всіх нас. Вечеря була багато і зі смаком сервована. Лариса, схиливши на бік голову, сказала:

— На жаль, Ростиславе Михайловичу, я й сьогодні не спекла пиріжків!

— Що робити? — розвів я руками.

Вийшовши на балкон, я цілував Ларису. Наступного дня я виїздив. Уже одцвітали дерева, вітер ніс по розпеченій бруківці проспекту біле квіття акації, що починало в'янути. В соняшному повітрі палала спека.

Весна кінчалась. В свої права вступало південне літо. Лариса проводжала мене на двірець. Ми ходили по пероні, тримаючись за руки, щільно притиснувшись один до одного. Я обіцяв приїхати влітку. Вона обіцяла концертувати восени в Харкові. Я тиснув хрумкі пальці.

Задзвонив дзвін. Я поцілував долоню Ларисиної руки. Зійшов до вагону, пройшов до свого купе, спустив віконну раму і, коли потяг почав рухатися, я перехилився через вікно і в останнє поцілував кінчики її пальців. Лариса йшла за вагоном. Крізь гул руху і гуркіт колес я почув:

— Визнайте, що все, що було, було лише випадок?

Я гукнув:

— Необхідність!

Не знаю, чи чула вона. Потяг прискорював ходу. Вона махала своєю легкою барвистою парасолькою.

Я спустився на м'яку канапу й стомлено закрив очі. В кружлянні вогневих плям передо мною пролинула біла, заллята соняшними променями "Варязька церква", чорні трикутники старих бабусь на східцях церковної паперти, сіра бруківка вулиці під схилом гори, рейки трамваю, вузька парусинова спідниця, високі закаблуки черевик, Лариса.

Провідник одсунув двері до купе й сказав:

— Громадяни, зачиніть вікна! Зараз міст!..

Я розплющив очі. З блакитної безодні знявся нестерпний білий блиск Дніпра.